

T.C.
ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

TÜRKİYE’NİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU KALKINMA
POLİTİKALARI: 1960-1980 DÖNEMİ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Akif DİNCER

Danışman
Prof. Dr. Cem SOMEL

BOLU- 2013

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Akif DİNCER'e ait "Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Kalkınma Politikaları: 1960-1980 Dönem" adlı çalışma, jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile İktisat Anabilim Dalı İktisat Bilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir. ... / .../2013

Akademik Unvanı, Adı ve Soyadı

İmza

Üye (Tez Danışmanı): Prof. Dr. Cem SOMEL

.....

Üye : Doç. Dr. Bahadır AYDIN

.....

Üye : Yrd. Doç. Dr. Selime GÜZELSARI SARI

.....

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. Yahya Mustafa KESKİN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK KURALLARA UYULDUĞUNA İLİŞKİN METİN

Yüksek lisans olarak sunduğum, “**Türkiye’nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Kalkınma Politikaları: 1960-1980 Dönemi**” başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel ve etik kurallara uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim. ... / .../2013

Akif DİNCER

ABSTRACT

THE DEVELOPMENT POLICIES FOR THE EAST AND SOUTHEAST ANATOLIA REGIONS IN TURKEY: 1960-1980

Akif DİNCER

Master Thesis

Department of Economics

Supervisor: Prof. Dr. Cem SOMEL

June – 2013, xvi + 142 Pages

Intensification of economic activities in West Anatolia until 1960's gave rise to unequal development among regions. So as to decrease the disparity among regions, in equality among regions was under lined in development plans, and in that context development plans were put into action. In this research unequal development process among regions in accordance with capital's spatial preferences is evaluated in a historical context and reflections of this so-called unequal development on Kurdish areas is analyzed. The economic intervention of state on to Kurdish areas, which is the least developed region of the country between 1960-1980, and policy towards resolving the under development is addressed. Moreover, government policy and programs towards the region between 1960-1980 and after wards through South Eastern Anatolia Project (GAP) is analyzed in historical perspective.

Although there were policies emphasizing the development of under developed regions in state development plans, policies which were implemented were not able to preventunequal development among regions. Rather than regarding social justice and social improvement in Kurdish areas, the governments gave importance to growth focused on the expansion of capital in west part of the country. After 1980's one can seethat GAP, which was supposed to trigger the development in Kurdish areas, was only limited with mining and energy sectors. The transition and usage of the seresources

in so-called areas for the supply of industrial needs in the west in creased disequilibrium between Kurdish areas and West Regions. Further more, low investmentrates in irrigation fields and not in volvement of local participators into GAP Project shaken confidence to project. It seems that GAP is not a Project that would restore disequilibrium among regions.

Key Words: Kurdish Areas, Unequal Development, Regional Development, Disequilibrium among Regions, South Eastern Anatolia Project (GAP)

ÖZET

TÜRKİYE’NİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU KALKINMA POLİTİKALARI: 1960-1980 DÖNEMİ

Akif DİNCER

Yüksek Lisans Tezi

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Cem SOMEL

Haziran – 2013, xvi + 142 Sayfa

1960’lı yıllara kadar ekonomik faaliyetlerin Batı Anadolu’da yoğunlaşması bölgeler arasında eşitsiz gelişmeye neden olmuştur. Bölgeler arasındaki farkı azaltmak için kalkınma planlarında bölgeler arasındaki eşitsizlik vurgulanmış ve kalkınma planları uygulamaya konmaya çalışılmıştır. Bu tezde, Türkiye’de sermayenin mekânsal tercihleri doğrultusunda bölgeler arasında gelişen eşitsiz kalkınma süreci, tarihsel bir bağlamda değerlendirilmekte ve eşitsiz gelişmenin Kürt Coğrafyasındaki etkileri analiz edilmiştir. Ayrıca, 1960-1980 yılları arasında ülkenin en az gelişmiş bölgesi olan Kürt Coğrafyasına devletin ekonomik müdahaleleri ve az gelişmişliği ortadan kaldırmaya yönelik politikalar ele alınmıştır. Bunun yanında, 1960-1980 dönemleri arasındaki hükümet programları üzerinde durularak, hükümetlerin bölgeye yönelik ekonomi politikaları ve 1980 sonrası Güney Doğu Anadolu Projesi (GAP) ile ilgili tarihsel bir değerlendirme yapılmıştır.

Devlet kalkınma planlarında az gelişmiş bölgelerin kalkınmasına yönelik politikalara değinilmesine rağmen, uygulanan politikalar bölgeler arasındaki eşitsiz gelişimi önleyememiştir. Hükümetler, Kürt Coğrafyasına yönelik sosyal adalet ve sosyal kalkınmaya odaklanmaktan çok, ülkenin batı kısımlarında sermayenin genişlemesine odaklı bir büyümeye önem vermiştir. Ayrıca, 1980’ler sonrasında Kürt Coğrafyasındaki gelişimi tetikleyecek olan GAP’ın sadece maden ve enerji sektörüyle

sınırlı olduğu gör÷lmektedir. Buradaki kaynakların, Batı'daki sanayinin ihtiyaçları doğrultusunda aktarılıp kullanılması Kürt Coğrafyası ile Batı Bölgeleri arasındaki dengesizliğı artırmıştır. Bunun yanında, sulama alanındaki yatırımların düşük oluşu ve yerel katılımcıların projeye dâhil edilmemeleri projeye olan güveni sarsmıştır. GAP'ın bölgeler arasındaki dengesizliğı giderecek bir proje niteliğine sahip olmadığı gör÷lmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kürt Coğrafyası, Eşitsiz Gelişme, Bölgesel Kalkınma, Bölgeler arası dengesizlik, Güneydoğu Anadolu Projesi.

TEŞEKKÜR

Tez çalışmamda; başta tez danışmanlığımı yürüten Sayın Prof. Dr. Cem SOMEL'e lisans, yüksek lisans ve diğer emeği geçen tüm hocalarıma teşekkür ederim.

Bu çalışma esnasında bütün destekleriyle yanımda bulunan Sayın, Doç. Dr. Bahadır AYDIN'a, Akın Sarı'ya (Sarı Hoca), Medeni AĞAÇ'a, Özkan GÖKCAN'a, Engin KARAKAYA'ya ayrıca teşekkür ederim.

Sevgili ailem her birinize bütün okuma sürecinde bana verdiğiniz bütün destekler için ayrıca teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ABSTRACT.....	iv
ÖZET	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
TABLolar DİZİNİ.....	xii
GRAFİKLER DİZİNİ	xiv
KISALTMALAR.....	xv

BÖLÜM I

1. Giriş.....	1
----------------------	----------

BÖLÜM II

2. Bölgesel Dengesizlik Sorunsalı.....	4
2.1. Bölgesel Dengesizliğin Gelişimi.....	4
2.2. Türkiye’de Bölgesel Dengesizliğin Gelişimi ve Bölgesel Dengesizliği Önlemede Uygulanan Politikalar	14
2.3. Değerlendirme	20

BÖLÜM III

3. II. Dünya Savaşından 1960’lı Yıllara Kadar Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Doğu-Güneydoğu Anadolu Bölgesi Kalkınma Politikaları	22
3.1. İkinci Dünya Savaşından 1960’lı yıllara kadar Türkiye Ekonomisinin Gelişimi	22
3.1.1. Demokrat Parti (DP) döneminde devletin doğu ve güneydoğu politikası.....	29
3.2. Türkiye’de Kalkınma Plan Çalışmaları ve Devlet Planlama Teşkilatı’nın (DPT) Kuruluşu.....	36

3.2.1. 1960-1980 dönemleri arasında Dört Kalkınma Planının amaçları ve bölgesel politikalar	41
3.3. Değerlendirme.....	56

BÖLÜM IV

4. 1960-1980 Dönemi Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Doğu-Güneydoğu

Anadolu Bölgesinde Devletin İktisat Politikaları	58
4.1. Planlı Dönemde Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler.....	58
4.2. Planlı Dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Gelişmeler	65
4.2.1. Bölgenin jeopolitik konumu ve bölgenin coğrafyası.....	65
4.2.2. Planlı dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde iktisadi gelişmeler ve yatırımların niteliği.....	69
4.2.3. Planlı dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da tarım.....	76
4.2.4. Planlı dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da sanayi.....	81
4.3. Toprak Reformu Tartışmaları.....	89
4.4. Geri Bıraktırlmışlığa İlk Tepki: Doğu Mitingleri.....	93
4.5. Hükümet Programlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi.....	95
4.5.1. İnönü Hükümeti programları (1962-1963;1963-1965).....	96
4.5.2. Adalet Partisi programları (1965-1969;1970-1971).....	97
4.5.3. Ecevit Hükümeti programları (1974,1977;1978-1979).....	100
4.5.4. Türkiye İşçi Partisi ve parti programı.....	102
4.5.5. Değerlendirme.....	104

BÖLÜM V

5. Güney Doğu Anadolu Projesi (GAP).....	106
5.1. GAP öncesi Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Ekonomik Yapısı.....	106
5.2. GAP'ın Kuruluşu, Amacı ve Gelişimi.....	107
5.3. GAP'ta Gerçekleşme Durumu ve Ekonomik Veriler	114
5.4. GAP'ta Bölüşüm.....	120
5.5. Değerlendirme.....	124

SONUÇ.....	126
KAYNAKÇA.....	134

TABLO DİZİNİ

Tablo 2.1: Az gelişmiş ülke gruplarının ve yüksek gelirli OECD ülkelerinin cari kurla dolara çevrilmiş fert başına gayrisafi yurt içi hâsılları.....	6
Tablo 2.2: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planında Kurulması Öngörülen Sanayi Tesisleri ve Yöresel Dağılımı.....	17
Tablo 2.3: Her Bölge İşletme Sayısının Oranı ve Bazı Şehirlerde İşletme Sayısının Bölgede Oranı, 1927-1960.....	19
Tablo 3.1: 1950-1960 Döneminde Ekili Alanda Genişleme (Hektar).....	35
Tablo 4.1: Türkiye’de İthalatın Bileşimi.....	59
Tablo 4.2: Büyüme Hızları (Hedeflenen ve Gerçekleşen Büyüme %).....	64
Tablo 4.3: I.ve II. Plan döneminde kişi başına kamu yatırımlarının bölgelere göre dağılımı.....	70
Tablo 4.4: Bölgelerarası kişi başına enerji üretim ve tüketim endeksleri (1974)	71
Tablo 4.5: Planlı Dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Diğer Bölgelere Göre Kişi Başına Düşen Program Yatırımları (1) TL.....	73
Tablo 4.6: Devlet Yatırımları ve Doğu 1963-1981	74
Tablo 4.7: Türkiye Milli Gelirinde Doğu İllerinin Payı ve Sırası.....	76
Tablo 4.8: Doğu’nun Ekili Alanı ve Tahılın Payları.....	78
Tablo 4.9: Toprak Mülkiyetinin Dağılımı.....	79
Tablo 4.10: Sanayileşme Durumu	84
Tablo 4.11: İmalat Sanayinde 10 ve Daha Çok İşçi Çalıştıran Büyük İşyerlerinin Bölgesel Dağılımı (1977).....	87
Tablo 4.12: Bölgelere Göre Kişi Başına İmalat Sanayi Katma Değeri.....	88
Tablo 4.13: Hane Halkının ve Toplam Gelirin Bazı Bölgelere ve Üç Büyük İle Göre Dağılımı 1974.....	89
Tablo 4.14: 697 köyden kamulaştırma yapılan 29 köy.....	92
Tablo 5.1: Türkiye ve GAP Bölgesi’nde GSYİH ve Kişi Başına Düşen Gelir (2001)	114

Tablo 5.2: GAP toprak ve su kaynakları geliştirme programı ve son durumu (2007).....	116
Tablo 5.3: GAP Bölgesinde Yıllar İtibariyle Sulamaya Açılan Alanlar (2002-2011)	119
Tablo 5.4: GAP Bölgesi ve Türkiye Yatırım Teşvikleri Belge Sayısı.....	119

GRAFİK DİZİNİ

Grafik 2.1: Coğrafi Bölgelere Göre Az Gelişmiş Ülkelerin GSYİH'lerinin Yüksek Gelirli OECD Ülkelere Oranı.....	8
Grafik 5.1: GAP Yatırım Tahsislerini Türkiye İçindeki Payı (%).....	115
Grafik 5.2: DSİ Tarafından Sulamaya Açılan Alanlar (%).....	118

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
AP	: Adalet Partisi
AT	: Avrupa Topluluğu
BİS	: Büyük Sanayi Kuruluşları
BKİ	: Bölge Kalkınma İdaresi
BYKP	: Beş yıllık Kalkınma Planı
CENTO	: Merkezi Antlaşma Teşkilatı
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
DBYKP	: Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSİ	: Devlet Su İşletmeleri
GAP	: Güney Doğu Anadolu Projesi
GUNSIAD	: Güneydoğu Sanayici ve İşadamları Derneği
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSBH	: Gayri Safi Bölge Hasıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
IBYKP	: İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
KİS	: Küçük Sanayi Kuruluşları
KÖY	: Kalkınmada Öncelikli Yöre
MUSİAD	: Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
MSP	: Milli Selamet Partisi
NATO	: Kuzey Atlantik Paktı

OECC	: Avrupa Ekonomik İşbirliği Komisyonu
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve işbirliği Örgütü
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİGEM	: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TİP	: Türkiye İşçi Parti
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	: Türkiye İşadamları Derneği
TSKB	: Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası
TMMOB	: Türkiye Makina Mühendisler Odası Başkanlığı
USİAD	: Ulusal Sanayici ve İşadamları Derneği
ÜBYKP	: Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı

BÖLÜM I

1. GİRİŞ

1950’li yıllar planlamanın ön plana çıktığı ve ekonomide devletlerin rol üstlendiği yıllardır. Türkiye’de bölgesel planlama bu dönemlere denk gelmektedir. Bölgesel planlamaya geçişe zorlayan en önemli neden ise, bu dönemlere kadar iktisadi faaliyetlere bağlı olarak sermayenin ülkenin belirli bölgelerini tercih ederek, bu bölgelerde sanayileşme ve kentleşmeyi ön plana çıkarmasıdır. Türkiye’de İktisadi faaliyetlerin ülkenin belirli bölgelerinde yoğunlaşması, bazı bölgeleri ön plana çıkarırken, bazı bölgelerin ise geri planda kalmasına neden olmuştur. Belirli bölgelerde yoğunlaşan iktisadi faaliyetler ulusal ekonomilerde bölgeler arasında eşit olmayan gelişme koşullarına neden olarak bölgeler arasında dengesizliği artırır. Dünyada olduğu gibi Türkiye’de de bölgelerin gelişimi sermayenin belirli bölgeleri tercihi doğrultusunda şekillenmiş bu da ulusal ekonomilerde bölgeler arasında eşitsizliği derinleştirmiştir.

Sermayenin ülkenin belirli bölgelerini tercih etmesi sonucunda bu bölgelerde hızlı sanayileşme ve kentleşme yaşanmıştır. Bu doğrultuda, sanayileşen kentler yoğun göç almış ve bu bölgelerde yoğun bir nüfus yığılması yaşanmıştır. Sanayileşmenin ve kentleşmenin yoğun olduğu bu bölgeler/kentler birçok problemi de beraberinde getirmiştir. Bu problemler sadece sanayileşmiş bölgelerle sınırlı kalmayıp geç sanayileşen bölgeleri de etkilemiştir. Bölgeler arasında gelişmişlik farklarının artışına bağlı olarak bölgeler arasında dengeli kalkınmanın sağlanması için kalkınma planlarında bölgesel politikalara yer verilmiştir.

Yukarda değinilen gelişmeler doğrultusunda 1950’lerin sonunda Türkiye’de planlama çalışmalarının başlaması ve 27 Mayıs darbesinden sonra DPT’nin kuruluşuyla ulusal ekonomide kalkınma planlarında bölgesel kalkınma kavramı ve Kürt

Coğrafyasında bölgesel kalkınma politikaları incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın II. bölümünde halen güncel bir konu olan bölgeler arası dengesizlik problemi incelenmiş ve bölgeler arası dengesizliğin oluşumu, gelişimi ve önlenmesinde devletlerin ne gibi politikalara başvurduğuna genel hatlarıyla değinilmiştir. Ayrıca, Türkiye’de bu sorunun Cumhuriyetin başından 1960’lı yıllara kadarki gelişimi ve gibi çözüm yollarına başvurulduğu incelenmiştir.

III. bölümde ise II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye ekonomisinin gelişimi ve bu gelişmelerin Doğu ve Güneydoğu Bölgesinin ekonomisine etkileri incelenmiştir. Ayrıca Demokrat Parti dönemi Kürt Coğrafyasında uygulanan politikalar incelenmiş ve ardında 4 kalkınma planı döneminde uygulamaya konulan bölgesel politikalar anlatılmaya çalışılmıştır. Yine Türkiye’de Kalkınma Plan Çalışmalarına yer verilmiş ve DPT’nin kuruluşu ve planlama ile ilgili tartışmalara yer verilmiştir. 1960-1980 dönemleri arası Dört plan döneminde uygulanan politikalara yer verilmiş ve bu politikaların az gelişmiş bölgelerde az gelişmişliğin önlenmesinde uygulanan kamu politikaları incelenmiştir. Tez kapsamında kullanılan Kürt Coğrafyası ya da Doğu Bölgesi olarak ifade edilen iller şunlar olmuştur: Erzincan, Erzurum, Ağrı, Kars, Tunceli, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, Adıyaman, Malatya, Siirt, Elazığ, Gaziantep, Şanlıurfa, Mardin ve Diyarbakır’dır.

IV. Bölümde de genel olarak 1960 sonrası Türkiye ekonomisindeki gelişmeler ele alınmış ve bu gelişmelerin Kürt Coğrafyasına etkileri incelenmiştir. Dört Plan döneminde Kürt Coğrafyasına ayrılan kamu yatırımları, bölgenin gelişmişliği ile ilgili tartışmalara yer verilmiştir. Ayrıca bu dönemde gerek tarım gerekse sanayi sektöründeki gelişmeler ayrı ayrı incelenmiştir. Yine bu bölümde hükümet programlarında Kürt Coğrafyasında ilgili görüşlere yer verilmiştir.

V. Bölümde ise Bölgesel Kalkınma planı olan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) tarihsel gelişimi ve projedeki ekonomik verilerin gerçekleşme oranları incelenmiştir. Çalışma dönemlerimiz dışında kalan GAP tezimiz kapsamında yer verilemesinin nedeni, bölgedeki yoksulluğu ve bölgeler arasındaki dengesizliği giderecek bir proje olarak tanımlanmış olmasıdır. 1960-1980 döneminden sonra Kürt

Coğrafyasının geri kalışına bir çözüm olacak olan bu projenin bu dönemden sonra bölge gelişimine etkisi incelenmeye çalışılmıştır.

BÖLÜM II

2. Bölgesel Dengesizlik Sorunsalı

Bu bölümde genel olarak eşit olmayan gelişme koşullarının neden olduğu bölgeler arası dengesizliğin dünya ve Türkiye açısından yarattığı sorunları inceleyeceğiz. Bölgesel eşitsizliğin gelişimi ve bu soruna Türkiye'nin ne gibi politikalar ürettiğini, Cumhuriyet'in kuruluşundan 1980'li yıllara kadar değinmeye çalışacağız. Türkiye'de 1960 yıllara kadar bölgesel eşitsizlik konusu pek önemsenmemiş olup, 1960'lı yıllardan sonra ülkenin batısı ile doğusu arasındaki gelişmişlik farkının giderilmesi için Kalkınma Planlarında uygulanacak politikalara yer verilmiştir. Tezde de 1980'li yıllara kadar Türkiye'de bölgesel politikaları inceleyerek bu gelişmiş farklarının nedenleri üzerinde durulacaktır. 1960-1980 arası dönemde uygulanmış olan Dört Kalkınma Planı ve bölgesel politikalar ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Ancak tezimizin konu olan dönem aralığı da 1960-1980 dönemleri arasındır. Bu dönemde kalkınma planlarında, bölgesel eşitsizliğin önlenmesi için devletin ne gibi politika araçlarına başvurduğu ve ne gibi çözüm araçları geliştirdiği incelenecektir. Bu bölümde bölgeler arası eşitsizliği belirli dönemler çerçevesinde vermemizde amaç, her dönemde uygulanan politikaların kendisinden bir sonraki dönemleri etkilemiş olmasıdır. Onun için ayrıntıya girmeden Cumhuriyet'in kuruluş dönemi ve sonrası bölgesel politikalar ile Demokrat Parti (DP) dönemlerine kısaca yer verilecek ve ardından ilk Dört Kalkınma Planı döneminde Türkiye'de bölgesel politikaların gelişimine genel hatlarıyla değinmeye çalışılacaktır.

2.1. Bölgesel Dengesizliğin Gelişimi

Bölgesel dengesizliği, bir ülkenin belirli bölgeleri arasında görülen eşitsizlik

olarak değerlendirecek olursak, bugün hemen her ÷lkede bölgesel dengesizliğin olduğunu söylemek mümkündür. Gelişmiş olsun az gelişmiş olsun, çeşitli ÷lke deneyimleri göstermektedir ki hemen hemen tüm ÷lkeler bölgesel dengesizlik sorunu ile yüz yüze gelmiştir.

Bölgesel dengesizlik, II. Dünya Savaşından sonra birçok ÷lkede ekonomik ve siyasal bir sorun olarak gündemde yerini almıştır. Bu dönemde sorunların ağırlaşması yanında soruna yönelik kamuoyu duyarlılığının da artması bölgesel analize yönelik kuramsal çalışmaları ve çözüme yönelik kamu müdahalelerini artırmıştır. Kaynakların mekânsal dağılımı ile gelirin mekânsal dağılımı arasında gör÷len paralellik, ekonomi bilimin ve yeni yeni gelişmeye başlayan kalkınma disiplinine mekân faktörünün dâhil edilmesine neden olmuştur. Gelişen bu süreçte mekân faktörü, kaynakların etkin kullanma ve dengeli kalkınma sağlanması yönünde önem kazanmıştır (DPT, 1996: 4).

Gelişme sürecindeki büyük kentler, sundukları mal, hizmet ve istihdam olanakları sayesinde üretim faktörleri içinde çekim merkezleri haline gelmiştir. Gelişme merkezlerinin bu özelliğinden dolayı büyük kentlere birçok problem de beraberinde taşınmıştır. Sosyo- ekonomik gelişme farklılıklarından kaynaklanan yoğun göçler büyük bir nüfus oluşturarak ÷lke genelinde mekânları etkileyen sorunlara neden olmuştur (Öztürk, 2001: 1).

Bölgesel dengesizliğin yarattığı sorunlara bakıldığında Türkiye'nin bölgeleri arasında gelir dağılımında dengesizliğin büyümesi, yoksul bölgelerde işsizliğin artması, iç göçlerin çoğalması ve büyük kentlerin yaşanmaz hale gelmesi en öne çıkan sorunlardır. ÷lke genelinde yaşanan iç göçler bölgelerde yerleşim sorunlarına neden olmuş, yerleşim sorunları zamanla nitelik değiştirerek toplumsal, iktisadi ve sosyal yapılara nüfuz ederek ve sorunları daha da derinleştirmiştir. Zamanla, göçlerin etkisiyle büyük kentlerde eğitim, sağlık, su, enerji, alt yapı yetersizliği, trafik sıkışıklığı, gürültü ve çevre kirliliği gibi büyük kent sorunlarına neden olarak ve bu bölgelere kamu yatırım ihtiyacını artırmıştır. Böylece, bölgeler arası eşitsizlik sadece geri kalmış bölgeler için değil, gelişmiş bölgeler için de üzerine gidilmesi gereken bir sorun haline gelmiştir (DPT, 2003: 9).

Bölgeler arası dengesizliğin diğer cephesinde ise geri kalmış bölgelerin sorunları bulunmaktadır. Bu bölgelerden gelişmiş bölgelere yapılan göçler bir yandan bu bölgelerde yerel efektif talep hacmini daraltırken, diğer taraftan da yerel gelişmenin temel unsuru olan genç iş gücü ve sermayenin bölge dışına çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum az gelişmişlik kısır döngüsünü desteklercesine, zaten geri kalmış bölgeyi giderek durgunluğa itmekte ve kamu müdahalelerini gerekli kılmaktadır. Geri kalmış bölgelerin dinamik faktörlerini masnetme şeklinde ortaya çıkan göç olgusu, ulusal ekonomi açısından ve kaynak kullanma bakımından olumsuz sonuçlar yaratmasa bile, yerel ekonominin gelişme ivmesi kazanmasını zorlaştırmaktadır (DPT, 1996: 6).

Günümüz dünya ekonomisine bakıldığında refahın coğrafi olarak dengesiz olarak dağıldığı ve bu dengesizliğin bölgeler arasında gelişim farklılıklarına neden olduğu görülmektedir. Refahın dengesiz dağılımı sonucu, ülkeler arasında hatta ülkelerin kendi bölgeleri arasında, eğitim düzeyi, işsizlik, beslenme ve sağlık göstergelerinde büyük farklar mevcuttur. Ülkelerarası refah eşitsizliğini Tablo-2.1 üzerinde somut rakamlarla görmek mümkündür.

Tablo 2.1: Az gelişmiş ülke gruplarının ve yüksek gelirli OECD ülkelerinin cari kurla dolara çevrilmiş fert başına gayrisafi yurt içi hâsılları

	1960	1970	1980	1990	2000	2007	2010
Cari kura göre dolarla fert başına GSYİH							
Yüksek gelirli OECD ülkeleri	1.477	2.939	9.978	20.142	26.789	39.740	39.521
Orta ve düşük gelirli ülkeler	151	223	707	862	1.188	2.601	3.513
Doğu Asya ve Büyük Okyanus	92	114	280	419	953	2.366	3.890
Avrupa ve Orta Asya	...	...	...	2.326	2.011	7.074	7.551
Latin Amerika ve Karayipler	356	582	2.055	2.519	3.974	6.513	8.552
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	...	223	1.196	1.175	1.543	2.672	...
Güney Asya	83	118	258	358	447	949	1.323
Sahra Güneyi Afrika	135	225	722	588	510	1.069	1.286
Dünya	444	780	2.467	4.142	5.265	8.299	9.228
Yüksek Gelirli OECD/Y.G.OECD	100	100	100	100	100	100	100
Orta ve düşük gelirli ülkeler/Y.G.OECD	10	8	7	4	4	7	9
Doğu Asya ve Büyük Oky./Y.G.OECD	6	4	3	2	4	6	10
Avrupa ve Orta Asya /Y.G.OECD				12	8	18	19
Latin Amerika ve Karayipler/Y.G.OECD	24	20	21	13	15	16	22
Orta Doğu ve Kuzey Afrika/Y.G.OECD		8	12	6	6	7	0
Güney Asya/Y.G.OECD	6	4	3	2	2	2	3
Sahra Güneyi Afrika/Y.G.OECD	9	8	7	3	2	3	3
Dünya/Y.G.OECD	30	27	25	21	20	21	23

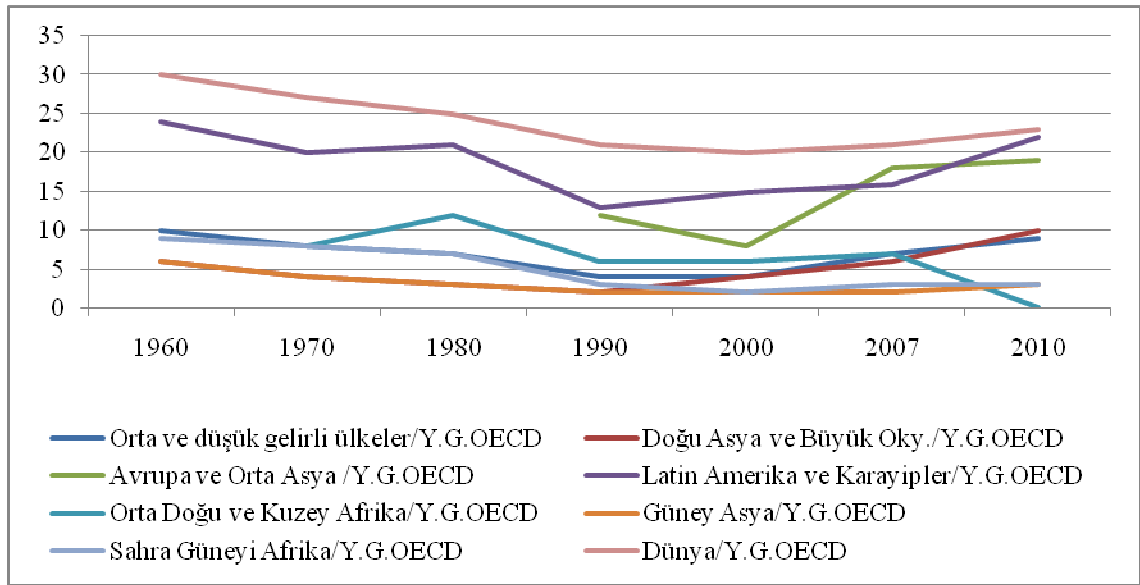
Kaynak: Dünya Bankası (World Bank, World Development İndikatörse) Bölgesel ülke gruplarına yüksek gelirli ülkeler dâhil değildir.

Tablo 2-1'e bakıldığında cari kura göre dolarla fert başına gayrisafi yurt içi hâsıla rakamlarının bölgeden bölgeye farklılık gösterdiği görülmektedir. En yüksek rakamların OECD (Organization for Economic Cooperation and Development, İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı) ülkelerine ait olduğu görülebilir. Bunlar 'gelişmiş' olarak bildiğimiz ülkelerdir. Tablo-2.1'de yüksek gelirli OECD ülkeleri dışındaki bölgesel rakamlar belirlenen bölgelerdeki az gelişmiş ülkeleri kapsamaktadır. Tablo-2,1'de bölgeler arasında dengesizlik ya da eşitsizlik hakkında bilgi edinilebilir. Gelişmiş ülkeler dışında kalan ülkelerde, kişi başına gayrisafi yurt içi hâsılların düşük olduğu görülmektedir. Belirlenmiş ülkelerin gelişmişlik düzeyleri hakkında net yorum yapmak için, az gelişmiş ülkelerin gelişimini gelişmiş ülkelerin gelişimiyle kıyaslayarak açıklamak mümkündür. Tablo-2.1'e bakıldığında belirlenmiş bölge ülkelerin GSYİH'lerini, Yüksek Gelirli OECD ülkelerine oranlayarak yorumlamak mümkündür.

Öncelikle, 1960 yılında Orta ve düşük gelirli ülkelerin GSYİH'sinin, Yüksek Gelirli OECD ülkelerine oranı %10'dur. Bu oran 2010 yılında %9 olmaktadır. Yine 1960 yılında Güney Asya ülkelerinin GSYİH'sinin yüksek gelirli OECD ülkelerine oranı %6'dır. Bu oran 2010 yılına gelindiğinde %3'e kadar düşmektedir. Yüksek gelirli OECD ülkelerinin GSYİH'lerini sabit aldığımızda, Tablo-2.1'de belirlediğimiz diğer ülkelerin GSYİH'lerinde düzenli bir artıştan söz etmek mümkün değildir. Karşılaştırma yapıldığında, OECD ülkelerinde GSYİH değerlerinin sürekli yükseldiği görülmektedir. Aynı şekilde orta ve düşük gelirli ülkelerin GSYİH'sinde de yükselmeler görülmektedir. Fakat gelişmişliği bu şekilde anlamak mümkün değildir. Bu iki ülke grubu arasında bir kıyaslama yaptığımızda, dengesiz gelişmenin boyutları hakkında net bir yorum yapabiliriz. 1960-2010 yılları arasında Gelişmiş OECD ülkelerinin gelirleri, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında daha fazla artış göstermektedir. Bu durum, diğer bölge ülkeleri için de söz konusu olmaktadır. Ayrıca burada bölgesel dengesizliğin derin boyutlara ulaştığı da görülmektedir. Gelişmiş ülkelerin, az gelişmiş ülkelerdeki kaynak aktarımının boyutunu gizlemek amacıyla onlara yaftaladığı 'gelişmekte olan ülkeler' kavramının pek geçerli bir tarafının olduğu söylenemez. Aşağıdaki verdiğimiz Grafik-2,1'de, yine seçilmiş bölge ülkelerinin GSYİH'lerinin yüksek gelirli OECD ülkelerinin GSYİH'lerine oranları grafik üzerinde gösterilmiştir. Grafikte görüldüğü gibi, seçilmiş bölge ülkelerinin, Yüksek Gelirli OECD ülkelerini yakalaması mümkün değildir.

Seçilmiş bölge ülkelerinin fert başına GSYİH'lerinde artış görülmekte, fakat OECD ülkelerindeki artış karşısında bu artış çok düşük bir düzeyde gerçekleşmektedir. Bu bölgelerin, yakınsama teorilerinin dile getirdiği, yakınsayarak diğer bölgelere ulaşmaları pek mümkün değildir. Fert başına milli gelirler arasında derin uçurumlar söz konusudur.

Grafik 2.1: Coğrafi Bölgelere Göre Az Gelişmiş Ülkelerin GSYİH'lerinin Yüksek Gelirli OECD Ülkelere Oranı.

Grafik-2.1'ye bakıldığında, yüksek gelirli ülkelerin GSYİH'leri ile diğer seçilmiş bölge ülkelerin GSYİH'leri arasındaki uçurum net bir şekilde görülür. Az gelişmiş ülkeler genel itibariyle kendi aralarında bir yakınsama yaşarken, Gelişmiş OECD ülkeleriyle tam zıddı bir ilişki yaşamaktadırlar. Kalkınma kavramı yıldan yıla bir refah artışı olmanın ötesinde, gelişmiş bölge ülkelerine yakınsama olarak değerlendiriliyorsa, Grafik-2.1'de görüldüğü gibi dünyada pek de kalkınmadan bahsetmek mümkün değildir. Bu grafikten de anlaşılabileceği gibi 'gelişmekte olan ülkeler' kavramının dünya çapında pek de geçerli olmadığı görülmektedir.

Bölgesel dengesizlik sorunu günümüzde de ciddi boyutlardadır. Ülkeler arasında, hatta ülkelerin kendi bölgeleri arasında görülen bu dengesizlik için devletler bir takım önlemlere başvurmuşlardır. Örneğin, Dinler (1978)'e göre, İngiltere devleti, Kuzey ve Kuzeybatı bölgelerine yatırım çekebilmek için bölge fonları oluşturmuş ve

bölgesel şirketler kurmuş, alt yapıya önem vermiş, yeni yerleşim merkezleri kurarak nüfusun dengeli yayılmasına çalışmıştır. İrlanda devleti, az gelişmiş bölgelere yatırım çekebilmek için A.B.D. New York’- da ve çeşitli ülkelerde belli başlı şehirlerde bürolar açmıştır. Eski Yugoslavya’da da uzun vadeli, düşük faizli kredi vererek gelişmemiş bölge ve yörelerin kalkındırılmasına çalışılmıştır. İtalya, güney bölgesini kalkındırmak için, Güney İtalya Planlaması adında bölge planlaması yaparak az gelişmiş olan bu bölgeyi kalkındırmaya çalışmıştır. (aktaran: Gündüz, 2006: 38).

Dünya Bankası (World Bank) 2009 raporuna göre, günümüzde halen bölgelerarası eşitsizliğin devam ettiği belirtilmektedir. Raporda,

Ekonomik faaliyetlerin zenginleşen yerlerde yoğunlaştığına dikkat çekilmektedir. Dünya üretiminin yarısı, dünya yüzölçümünün yüzde 5’inden az bir alanda -Cezayir’in yüzölçümünden küçük bir alanda- gerçekleşmektedir. Dünyanın en kalabalık şehri olan Tokyo -35 milyon kişiyi – Japonya nüfusunun dörtte birini barındırmaktadır, ancak ülke yüzölçümünün sadece yüzde 4’ünü oluşturmaktadır. Kahire Mısır’ın Gayri Safi Yurtiçi (GSYH)’sının yarısından fazlasını üretirken, Mısır topraklarının sadece yüzde 0.5’ni oluşturmaktadır. Brezilya’nın üç güney-orta eyaleti Brezilya topraklarının yüzde 15’ine sahip iken üretiminin yarısından fazlasını gerçekleştirmektedir. Kuzey Amerika, Avrupa Birliği (AB) ve Japonya dünya nüfusunun yaklaşık %15’ini oluşturmalarına rağmen dünya üretiminin yaklaşık üçte ikisini gerçekleştirmektedir (<http://www.world.bank.net>, 07 Ekim 2012 tarihinde erişildi).

Ülkelerin gelişmişlik düzeyinden bağımsız olarak devam eden bölgesel dengesizlik, gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde farklı bir oluşum sunmuş, ülkelerin gelişmişlik düzeyi ile ekonomik gelişimlerinin bölgelere göre dağılımında önemli bir farklılık yaratmıştır. Kısacası, kapitalizmin kendi iç dinamiklerince belirlenen bölgesel dengesizlik, gelişmiş ülkelerde gelişmenin mekândaki eşitsiz dağılımının bir sonucu, az gelişmiş ülkeler de ise, ekonomik bağımlılık nedeniyle sermayenin gereksinimleri doğrultusunda dış dinamiklerce yönlendirilmiştir. Bölgesel dengesizlik sorunu,

ekonomik durgunluğun yanı sıra kalkınma hızını düşürerek çevrenin merkeze olan bağımlılığını artırır. Ayrıca üretken kaynakların merkeze kaymasına, çevrenin yoksullaşmasına ve toplum yapısında değişikliklere neden olur (Göktürk, 2006: 23-24). Wallerstein'ın özel bir tarihsel sistem olarak tanımladığı ve eşitsiz gelişme yoluyla ilerlediğini söylediği kapitalizm¹, bölgeler arasında işgücü, hammadde gibi kaynakların transferleri yoluyla sermayenin mekânsal yığılmasına ve farklı biçimlerde merkez-çevre ilişkilerinin oluşmasına sebep olur (Wallerstein, 2004). Wallerstein, bu düşüncesine paralel olarak, merkez-çevre arasında kurumsallaşmış bir iş bölümünün olduğunu ve bu durumun merkez-çevre arasında eşit olmayan bir mübadeleye yol açtığını ifade eder. Wallerstein'ın, Arghiri Emmanuel'i referans göstererek açıkladığı eşitsiz mübadele, merkez ülkelerin çevre ülkeleri sömürmesi olgusuna dayanır. Ona göre, bu ilişkide merkez ülkeler teknoloji düzeyi yüksek ürünler üretir, çevre ülkeler ise onlara hammadde, tarımsal ürün ve ucuz işgücü sağlama rolünü üstlenir. Eşit olmayan şartlarda gerçekleşen bu ilişki, çevre ülkeleri ürünlerini ucuza satmaya, merkez ülkelerin ürünlerini ise pahalı almaya zorlar (Wallerstein, 2004).

Eşit olmayan bu durum, merkez ülkelerle çevre ülkeler arasında kırılmayan bir döngüye neden olmaktadır. Eşitsiz kalkınmanın kapitalist sistemin bir demir yasası olduğunu dile getiren sol iktisat geleneğine sahip düşünürler eşit olmayan gelişme yasasını şu şekilde ifade ederler: Geri kalmış bölgeler tarım girdisi ya da hammadde veya yarı mamul satar, gelişmiş bölgelerden de sanayi ürünlerini satın alırlar. Bu iki ürün grubu arasındaki göreceli fiyat farklılıkları sanayi ürünü lehine olacağından, böyle bir ticaretle gelişmiş ülkelerdeki gelişme hızı az gelişmiş ülkelerdeki gelişme hızından daha yüksek olacaktır. Aynı zamanda, bu ülkeler arasında ekonomik gelişme farkı da ortaya çıkacaktır. Bu ticaretle, merkez ile çevre arasında oluşan ticaret hadleri sonucu çevre mutlak bir kalkınma yaşarken, beraberinde göreceli bir gerileme de görülür. Bu döngünün kırılabilmesi için, çevre ülkelerde hızlı bir sanayileşme ve üretim teknolojisinde merkez ülkelerle arasındaki farkı kapatmaları kaçınılmazdır. Dolayısıyla bu ekonomiler arasındaki teknoloji farkının kapanması beraberinde hem mutlak

¹ Wallerstein'in kapitalizm tanımı için bkz. Wallerstein, Dünya Sistemleri Analizi, Abadoğlu ve Ersoy (Çev.), İstanbul: Aram Yayınları, 2004, Immanuel Wallerstein, Tarihsel Kapitalizm, Necmiye Alpay (çev.), İstanbul: Metris Yayıncılık, 2009

gelişmeyi hem de göreceli gelişmeyi getirecektir (Önder, 2006: 228).

Sanayi ürünleri ile tarım ürünleri arasındaki mübadelenin çevre ülkelerinin aleyhine sonuçlandığı ve çevre ile merkez ülkeler arasındaki ticaret hadlerinin çevre aleyhine bozulmakta olduğu savı, Prebisch ve Singer tarafından 1950’li yıllarda ortaya atılmıştır. Prebisch ile Singer’in çevre ülkelerin ticaret hadlerinin bozulmasına dair tezi, tarımda ve hammadde üretiminde sanayi verim artışından yararlanma farkına dayanır. Merkez ülkelerde sınai mamul piyasalarında aksak rekabet olduğundan ve sanayiciler daha örgütlü halde oldukları için sınai mamul fiyatları rekabetçi bir ortamda değil, sanayiciler tarafından belirlenmektedir. İşçilerde merkez ülkelerde örgütlü olduğundan ücretler toplu görüşmelerde belirlenmektedir. Prebisch ile Singer bundan dolayı sanayide teknolojik gelişme sonucu işgücünün verimi arttığında, bunun mamul fiyatını düşürmediğini öne sürmüşlerdir. Maliyet azalmasının sonucunda mamulün fiyatı düşmemekte, sanayiciler daha çok kar etmekte ve işçi ücretleri yükselmektedir. Çevre ülkelerde yerli üreticiler genellikle küçük işletmeler olup, örgütlü değildirler. Bunlar arasında da yoğun rekabet bulunmaktadır. Rekabet sebebiyle, çevre ülkelerinde bir hammaddenin ve gıdanın üretiminde verim artışı gerçekleştiğinde bu durum fiyatlara yansır. Ayrıca, sınai mamullere talebin gelir esnekliği yüksek olduğunda, dünyada gelir arttıkça imalat sanayi gelişir. Çevre ülkelerinde imalat iş kolları kurulduğunda, bunların verim oranı ana madde üretimindekinden düşükse, serbest ticaret ortamında çevre ülke sanayinin ayakta kalabilmesi için çevre ülkesinde ücret seviyesinin düşmesi gerekir. Ücretler azalınca, hammadde ve gıda üreticileri arasındaki rekabet sebebiyle bu malların fiyatı azalır ve ticaret haddi hammadde ve gıda ihracatçısı ülkelerin aleyhine değişir. Ayrıca, merkez ülkelerde sanayideki teknolojik gelişme sonucu verim oranı azaldığında, bu verim artışı kısmen sınai mamul fiyatlarına yansıtılır ise, serbest ticaret şartları altında çevre ülkelerinde zorunlu olarak ücretlerin azalması gerekir. Bu, yine hammadde ve gıda fiyatlarının düşmesine yol açarak çevre ekonomisinin aleyhine ticaret haddini azaltır (Somel, 2012)

Ülkeler arasındaki ticaret hadleri sürekli ülkelerden birinin lehine değiştiğinden ve bu değişim sürekli gelişmiş ülkeler lehine olur, bu ülkeler ikili ticaretten daha çok maddi kazanç sağlayacaktır. Bu ticari ilişkide, geri kalmış ülkelerden gelişmiş ülkelere

kaynak aktarımında bulunulur. Serbest ticaret, gelişmiş ülkelerin, geri kalmış ülkelere daha fazla sermaye biriktirmesine neden olacaktır. Ercan'a göre (2006: 48), sermaye birikim süreci, ilişkiye taraf olanlar arasında bir dizi eşitsizlik içerir. Bu eşitsizlik süreci mekânsal işbölümünü ve dolayısıyla bölgesel eşitsizlikleri de içinde barındırır. Bölgesel az gelişmişlik, merkez, çevre, üçüncü dünya ve benzeri kavramların temel referansı bir dizi sosyal ilişkilerin yanı sıra, bu sosyal ilişkilerin mekânsal ifadeleridir. Mandel'e göre "bölgesel eşitsizlik, tekil ülke için de sermaye birikiminin öze ilişkin bir koşuludur." Browett'e göre (1984), "sermaye birikimi sürecindeki emek ile sermaye arasındaki eşitsiz ilişkiler aynı zamanda belirli yerlerin sömürülmesine neden olur" (aktaran: Ercan, 2006: 48).

Bölgesel eşitsizlik olgusu zamanla, toplumda bir takım gerilimlerin yaşanmasına neden olmakta, yaşanan gerilimler de ister istemez devlet müdahalesine yol açmaktadır. Devlet gerilimin yaşandığı bölgelere baskı araçlarıyla doğrudan müdahalede bulunmaktadır. Bölgelerarası artan eşitsiz ilişkiler, beraberinde farklılaşan güç ilişkilerinin önemli kaynaklarından biri haline gelir (Ercan, 2006: 49). Galtung (1977: 47), bu güç ilişkilerini kültür (ideolojik güç), ekonomik (kar amaçlı güç) ve militarizm (cezalandırıcı güç) olmak üzere üçe ayırmıştır. Bu öğeler sadece baskı yaratmazlar ayrıca itaat ve bağımlılık ilişkilerini de beraberinde getirirler (aktaran: Cafer, 1979: 23).

Dünyada ortaya çıkan dengesizlikler, bütün dünya ülkelerinin gelişmesini etkilemektedir. Bölgesel dengesizlik konusuna giderek dünya ölçeğinde daha çok önem verilmeye başlanmış ve yerelleşme² (belirli bir mekânda firmalar için dışsal, endüstri için içsel yararlar olması durumunda söz konusu yerelleşme ekonomileri, bir endüstrinin toplam çıktısında oluşan artışın firma maliyetlerini azaltması sonucunu yaratmaktadır) politikaları ön plana çıkmaya başlamıştır. Günümüzde de ortaya çıkan yerel politikalar kentlerin ön plana çıkmasını sağlamış, kentleri gittikçe ön plana getirerek kentleri dönüşüme uğratmıştır. Yerel tüm aktörler ve kurumlar dönüşüm sürecinde etkin olarak yer almakta ve birbirleriyle etkileşerek yerelliklerde sürdürülebilir gelişim sağlamaya

²Yerelleşme ekonomileri, aynı alana yerleşmiş aynı endüstriye dahil olan firmaların oluşturduğu yığılma ekonomileridir ve yerel endüstri düzeyinde ortaya çıkması nedeniyle firmalar için dışsal, endüstri için ise içsel sonuçlar doğurmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Seyfettinoğlu, Ayoğlu2007).

çalışmaktadır.

Özgür'e göre (2010: 21) teknolojik gelişmelere bağlı olarak şirketlerin sadece merkezlerde denetim ve yönetim fonksiyonlarına sahip olması, sorumluluk ve kararların merkezileşmesi, yerelliklerin uygulama ile ilgilenmesi, sermayenin serbestçe dolaşımına yol açmıştır. Bu durum yerelliğin önemini gittikçe artırmıştır. Özellikle gelişmiş sanayi ülkeleri (merkez) geleneksel sanayisini modernize ederek sermaye yoğun bölgelere kaydırırken, emek yoğun sanayi kollarını ise az gelişmiş (çevre) ülkelere kaydırmışlardır. Finans sektöründeki merkezileşmenin artması bu sektörün gücünü üretim sektörünün önüne geçirmiştir. Sermayenin merkezileşmesi, yönetim ve denetimin büyük kentlerde, üretimin ise merkez dışı alanlarda (yerele) toplanmasına neden olmuştur. Bu nedenle kentlerin önemi eskiye oranla giderek artmış ve kentler arasında bölgesel yarış hızlandırılmıştır (Özgür, 2010: 21). Kentlerin giderek önem kazanması bölgelerde farklı donanımlara sahip mekânların oluşmasına neden olmaktadır. Türkiye'de de bölgeler arasında hızlı bir yarış başlatılmıştır. Özellikle sermayenin ülkenin batı bölgelerine yoğunlaşması, batı bölgelerinin diğer bölgeler ile arasının açılmasına neden olmuş ve bu durum eşitsizliği daha da derinleştirmiştir.

Dünya ölçeğinde gelişmeleri irdeleyen, Birleşmiş Millet Kalkınma Programı (UNDP) tarafından hazırlanan ve 1998 tarihli Kürenin *Yükü Yoksullarda* adlı rapor dünya genelinde dengesizlik olgusunu açık bir şekilde dile getirmektedir. Küreselleşme sürecinin irdelendiği raporda (Göktürk, 2006: 37-38) :

Dünyada mal ve hizmetlerin tüketimi büyük ölçüde artarken, yaşam kalitesi açısından zenginlerle yoksullar arasındaki farkın tırmanışa geçtiği bildirilmektedir. Rapor dünya çapındaki tüketim maliyetinin 24 trilyon doları bulduğunu, bunun çevre üzerindeki korkunç etkilerinin yoksullarca çekildiğini belirtmektedir. Dünyadaki büyük eşitsizliklere dikkat çekerken, okuryazar olamayan, yetersiz gelire sahip toplumdan dışlanmış 1 milyarı aşkın insanın dramı dile getirilmektedir. Rapora göre dünya nüfusunun zengin ülkelerde yaşayan %20'lik kesimi, dünyadaki mal ve hizmetlerin %86'sını et ve balık ürünlerinin %45'ini tüketip telefon hatlarının %74'ünü

kullanmakta ve gazetelerin %84'ünü okumaktadır. En yoksul %20'lik kesime ise bu mal ve hizmetlerin %1,3'ü düşüyor. Dünyanın en zengin ülkelerinde 100 milyon kişinin yoksulluk sınırının altında yaşadığı, 100 milyon evsiz ve 37 milyon işsiz olduğu dile getirilmektedir.

Raporda belirtildiği gibi dünyada küreselleşmeyle beraber bölgesel dengesizlik ya da “eşit olmayan gelişim” halen güncelliğini korumakta, ülkeler arasında hatta ülkelerin kendi bölgeleri arasında artarak devam etmektedir. Gelişmiş ülkeler, bölgesel dengesizliği azaltmada bölge planlama yaklaşımlarına başvurmaktadır.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında devletler, bölgesel dengesizlik sorununu çözmek ve bölgelerarası kalkınmayı gerçekleştirmek için teşviklerle, devlet yardımları ve merkezi planlama aracılığıyla yeni politikalar üretmişlerdir. Böylece bölgesel kalkınmanın hem amaçlarında hem de araçlarında değişikliğe gitmişlerdir. Buna göre bölgeler kendi aralarında rekabet ederek birbirinden bağımsız birimler olmalı ve buna özel sektör öncülük etmelidir (Turan, 2005: 159).

2.2. Türkiye’de Bölgesel Dengesizliğin Gelişimi ve Bölgesel Dengesizliği Önlemede Uygulanan Politikalar

Türkiye’de bölgesel dengesizlik, Osmanlı dönemine kadar uzanır. Bölgesel dengesizlik, Osmanlı Devleti’nin 19.yüzyıl sonlarında batıya açılmasıyla imzalanan antlaşmalarla geleneksel sanayinin çökmesi ve kentlerin batıya bağımlı hale gelmesiyle başlamıştır. Osmanlının geleneksel ekonomik faaliyetlerinin körelmesi imparatorluğun kentleri arasındaki hiyerarşinin de bozulmasına neden olmuştur. Başta liman kentleri olmak üzere, Batı Anadolu’daki kentler, endüstrileşmiş Batı Avrupa kentleriyle daha sıkı ilişki içine girerek ön plana çıkmışlardır (Dinler, 2008).

Türkiye ekonomisinin dünya sisteminin merkezini teşkil eden kapitalist Avrupa ekonomisine bir çevre olarak eklenmesi Osmanlı’nın son dönemlerine dayanır.

Osmanlı ekonomik sistemi büyük oranda tarıma dayalıydı. Osmanlı Devletinde sanayi gelişmemişti, İmparatorlukta tarım dışı sektörler daha çok gayrimüslimlerin hâkimiyetindeydi (Çiçek, 2012: 19). Sanayi devrimi sonrasında gelişen ve yayılan Avrupa sanayi kapitalizmi Osmanlı'nın geleneksel yerli sanayisini (el sanatları) yok etmiş, ülke ekonomisini kapitalist Avrupa ekonomisine bağımlı hale getirmiştir. 19. yüzyılda çevreleşme ile Osmanlıda kentlerin yapısı değişmiş, iç bölgelerdeki kentler küçülmüş, kıyı kentleri ise gelişmiştir. Bu dönemde, Doğu Anadolu ticaret ağlarının tamamen dışında kalmıştır. Ökçün'e göre (1997: 111) Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde Avrupa'dan mamul madde satın alan ve Avrupa'ya hammadde satan bir ülke konumuna dönüşmüştür. Gelişmiş Avrupa sanayi ile rekabet edemeyen ve büyük bir hammadde sıkıntısı çeken Osmanlı zanaatı son ve kesin darbeyi yemiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'nın sermaye ihraç edebilir hale gelmesi ve bunun bir sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin almış olduğu dış borçlar ile kabul ettiği sermaye yatırımları Osmanlı İmparatorluğunun çevreleşme sürecini daha da hızlandırmıştır.

Sözü edilen dönemde, demiryolu ağı geçtiği iç bölgeleri de dünya ticaret ağına sokmuştur. Ağların geçtiği bölgelerde Anadolu köylüsü giderek piyasa için üretim yapmaya ve kendi üretimiyle karşıladığı ihtiyaçlarını ithal mallar satın alarak karşılamaya başlamıştır. Demiryollarının geçtiği bölgelerde Avrupalı tüccarlar tarımsal ihracatları artırmak için toprak sahiplerine makine ve tohum ithalatı için kredi açmaya başladı. Bu gelişmeler yaşanırken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri bu gelişmelerden daha az etkilenmiş ve kendi tüketimleri için üretim yapan bölgeler olarak kalmıştır (Somel, 2010).

Ülkenin kapitalist Avrupa ekonomisinin çevresi haline dönüşme sürecini, Maliye Bakanı Ahmet Ferit Tek 8 Mart 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (T.B.M.M) yaptığı konuşmada şöyle dile getiriyordu (Aktaran: Başkaya, 2011: 204-205) :

Şimdiye kadar Türkiye çalışıyor, üretiyor, fakat ürünlerinden başkaları yararlanıyor. Memleketimizde herkes çalışıyor, birçok alın teri dökerek elde ettiğimiz iptidai maddeleri bin rica ve minnetle yok pahasına harice satıyoruz. Sonra yabancılar bu maddelerin şeklini değiştirerek bize iade ediyorlar. Bir kuruşa satıyoruz, yirmi kuruşa

satın alıyoruz. Kırk kuruşa bir okka yün veriyoruz, aynı yünü bin iki yüz kuruşa bir metre halinde yuvarlayarak geri alıyoruz. Bu dünyanın neresinde görülmüştür?

Cumhuriyet öncesi özel kesimin kurduğu fabrikaların %77'si İstanbul ve İzmir'de toplanmıştı. Devletin kendi gereksinimleri için kurduğu fabrikaların büyük çoğunluğu İstanbul'da bulunmaktaydı. Bunun için sanayi faaliyetlerinin Cumhuriyet öncesinde İstanbul'da toplanması kendiliğinden “büyüme kutupları” meydana getirir biçimde yöresel bir özellik taşımaktadır. Sanayi faaliyetlerinin İstanbul ve çevresinde yoğunlaşmasının Cumhuriyet öncesinde başlamıştır (Tokgöz, 1976).

Türkiye’de Cumhuriyet döneminin başlarında çoğu İstanbul çevresinde ve İzmir’de kurulmuş olan yetersiz küçük ve eskimiş birçok sanayi kuruluşu vardı. Türkiye’de İstanbul ve İzmir bölgelerinde yabancıların kullanımında olan birkaç fabrika dışında modern sanayi yoktu (Cafer, 1979: 82-83). Robinson (1963)’e göre, Cumhuriyetin ilk on yılında ülkede az çok bir düzeyde sanayileşme gerçekleştirilmiştir. Türkiye’de sanayi girişimleri hükümetin teşvik ve yardımları eşliğinde özel kesime bırakılmıştır (Aktaran: Cafer, 1979: 83). Bu dönemde devlet teşvikinde, 1924 yılında İş Bankası ve 1925 yılında kurulan Eti Bank gibi bir dizi özel bankanın hükümet tarafından kurulduğu görülmektedir. Ayrıca 1927’de devletçe bol keseden verilen bir takım imtiyazlar ve diğer destekleme önlemleri yoluyla sanayi kesimindeki özel girişimleri yönlendirmeyi amaçlayan Teşviki Sanayi Kanunu çıkarılmıştır (Cafer, 1979: 83). Başkaya’ya (2004) göre bu dönemde pazara yönelik üretimi güçlendirmek için toprak ağaları desteklenmiş ve devlet eliyle bir yandan yerli sanayi kurulması amaçlanırken, öte yandan da sanayi burjuvazisi palazlanmıştır. Dönem sonunda bürokrasi, toprak ağaları ve sanayi burjuvazisinin hâkim sınıf ittifakı güçlenmiştir (Aktaran, Çiçek, 2012).

Türkiye’de Teşviki Sanayii Kanunu’ndan yararlanan işyerlerinin toplam sayısı 1417’dir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bu kanundan yararlanan büyük işyerlerinin sayısı 13’tür. Görece “modern” işyerlerinden 3’ü Diyarbakır, 3’ü Elazığ, 3’ü Mardin, 2’si Malatya’daydı. Ayrıca Kars, Erzurum ve Erzincan’da da bu türden birer iş

yeri vardı (Sönmez, 2012: 303). Türkiye'nin dışa bağımlı kapitalist dönüşüm süreci, kapitalist üretim ilişkilerini tüm ülkede aynı anda geliştirmemiştir. Batı Anadolu'da kapitalist üretim ilişkileri geliştirirken, diğer bölgelerinde feodal ekonomik rejimleri yeniden üretmiştir. (Çiçek, 2012: 22). Aşağıda Birinci Beş Yıllık Sanayi Planında kurulması öngörülen sanayi tesislerinin mekânsal dağılımına ilişkin tablo verilmiştir (İnan, 1972 : 15).

Tablo 2.2: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planında Kurulması Öngörülen
Sanayi Tesisleri ve Yöresel Dağılımı

Sanayinin Adı	Sanayinin Kurulması Planlanan İl ya da İlçe
Kimya Sanayi	
Suni İpek	Gemlik
Semi kok	Zonguldak
Gülyağı	Isparta
Humuzi Kibrit	İzmit
Süper Fosfat	İzmit
Klor ve Sud Kostik	İzmit
Toprak Sanayi	
Seramik	Kütahya
Cam ve Şişe	Paşabahçe (İstanbul)
Demir-Çelik	Zonguldak
Kâğıt ve Selüloz Sanayi	İzmit
Kükürt Sanayi	Keçiözü
Süngercilik	Bodrum
Mensucat Sanayi	Bakırköy (İstanbul)
	Kayseri
	Ereğli
	Nazilli
	Malatya
	İğdır
Merinos	Bursa
Kendir	Kastamonu

Kaynak: İnan, A., (1972) *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı, 1933, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.13.*

Tablo2-2'ye bakıldığında Sanayi Planlarında yer alan birçok sanayi tesisinin Batı Anadolu'da kurulduğu görülmektedir. Her ne kadar Batı Anadolu'dan başlayan sanayi kuruluş yerleri Orta Anadolu'ya kadar gelmişse de, ülkenin Doğu kısımlarına çok az fabrika kurulduğu görülmektedir. Bu dönemde özel kuruluşlar da yatırımlarını İstanbul başta olmak üzere Marmara ve Ege Bölgesinin kıyı şeridinde kurmayı tercih etmişlerdir. Bugünkü plan anlayışından farklı olarak ilk dönemde hazırlanan sanayi planlarında

sadece devlet tarafından kurulması amaçlanan endüstriyel işletmelerle ilgili yatırım projeleri yer alıyordu. Bu planlarda, bölgesel kalkınmaya yer verilmemiş, yatırımların yurt çapına yayılması öngörülmüştür. Yayılma politikası denilen bu görüş, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin 1935 yılındaki kurultayında kabul edilen 15. Maddesinde şu şekilde belirtilmektedir: “Endüstrinin memleketin bazı köşelerinde toplanması yerine- kurulmaları ekonomik de olmak şartıyla- genişlikle yayılmasını göz önünde tutarız” (Dinler, 2008: 179).

CHP, iktidarının son yıllarında (1949-1950) Doğu Anadolu'yu kalkındırmak için özel bir bütçe hazırlamıştır. Ne var ki, bu bütçenin uygulanmasında, ülkenin doğusu ile batısı arasında ayırım yapılamayacağı gerekçesiyle bütçeden vazgeçilmiştir. CHP 27 yıllık iktidarı döneminde demiryollarının millileştirilmesi ve Doğu Anadolu'ya doğru yayılması için büyük çaba göstermiştir. İktisadi Devlet Teşekkülleri'ne ait fabrikaların Batı Anadolu'dan Doğu Anadolu'ya yayılmasına özen göstermiş, fakat Batı Anadolu ile Doğu Anadolu arasındaki gelişmişlik farkının azalmasını engelleyememiştir. Bu dönemde özel sektöre ait işletmelerde dışsal ekonomilerin ortaya çıkmaya başladığı, başta İstanbul olmak üzere, Batı Anadolu'da toplandığı görülmektedir (Dinler, 2008: 182).

Türkiye ekonomisi bir yandan kapitalist Avrupa ekonomisinin bir çevresi olarak şekillenirken, öte yandan kendi içinde de bir merkez-çevre yapısı inşa etmiş, Marmara ve Ege bu yapının merkezini oluştururken, geri kalan bölgeler bu merkezin çevresi duruma getirilmiştir. 1927 yılındaki ülke sanayi kuruluşlarının Kürt bölgesindeki oranı (%17,8) bu oran 1960'lı yıllarda %7,6'lara düşmüştür. Bu dönemde Marmara'nın payı %29,6'dan %47,2'ye Ege'nin payı %17,9'dan 19,6'a çıkmıştır (Çiçek, 2012: 23).

Aşağıdaki Tablo 2-3'te 1927-1960 dönemindeki sınaî işletmelerinin coğrafi dağılımı verilmiştir. Tablodan da anlaşıldığı gibi sınaî işletmelerin çoğu batı bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Bu durum ileride de göreceğimiz gibi 1960-1980 dönemine kadar devam edecek ve bölgeler arası dengesizliği daha ciddi boyutlara ulaştıracaktır.

Tablo 2.3: Her Bölge İşletme Sayısının Oranı ve Bazı Şehirlerde
İşletme Sayısının Bölgede Oranı, 1927-1960

	1927a	%	1939b	%	1955	%	1960	%	Devlet e ait işletm eler	%
Marmara Bölgesi	19170	29, 6	581	51, 0	1961	47, 8	2561	47, 2	61	27, 0
İstanbul	8634	45, 0	341	58, 7	1184	60, 4	1665	64, 3	32	55, 5
Ege Bölgesi	11550	17, 9	232	20, 0	812	19, 8	1078	19, 6	15	6, 8
İzmir	3552	30, 5	136	58, 6	450	55, 7	652	60, 6	30	60, 6
Orta Anadolu Bölgesi	10220	15, 8	83	8, 0	488	10, 9	676	12, 3	49	22, 4
Ankara	1276	12, 5	33	39, 8	186	41, 5	282	41, 7	30	61, 2
Karadeniz Bölgesi	7947	12, 3	73	6, 0	280	6, 8	337	6, 2	44	20, 1
Trabzon	691	8, 7	18	24, 7	51	18, 2	48	14, 2	4	9, 9
Akdeniz Bölgesi	4292	6, 6	79	7, 0	288	7, 0	384	7, 0	9	4, 1
Adana	970	22, 6	34	43, 0	159	55, 2	226	58, 9	5	55, 6
Doğu Anadolu Bölg.	6213	9, 6	62	5, 0	157	3, 8	210	3, 85	14	6, 4
Erzurum	880	14, 2	-	-	32	20, 4	47	22, 4	2	14, 3
Güneydoğu Anad. Bölg.	5, 325	8, 2	34	3, 0	159	3, 9	205	3, 8	9	4, 2
Gaziantep	2016	37, 9	15	44, 1	59	37, 1	71	34, 6	-	-
Toplam	64725	100, 0	1114	100, 0	4106	100, 0	5, 503	100, 0	201	91, 3
Öteki Kentler	-	-	-	-	5	-	4	-	18	8, 2

a: Rakamlar küçük işletmeleri kapsıyor,

b: Rakamlar yalnız Sanayi Teşvik Kanunu kapsamına giren büyük işletmeleri kapsıyor.

Kaynak: Serin, N., (1963) Türkiye'nin Sanayileşmesi, Sevinç Mat, Ankara, s.147 (Aktaran: Çiçek, 2012)

1950-1960 yılları arasında özel kesim yatırımlarının genellikle Marmara Bölgesine yoğunlaştığı görülmektedir. Girişimci yatırım alanı ve yeri seçerken getirisini azamileştirecek, yatırımların geri dönme süresini kısaltacak mekân ve alanı seçecektir. Bu nedenle liberal ekonomi politikalarının hâkim olduğu dönem ve 1980 sonrası Türkiye'de bölgelerarası dengesizliğin de artması kaçınılmaz bir sonuçtur (Elmas ve Demirel, 2010: 53).

Demokrat Parti döneminde geri kalmış bölgelere yönelik herhangi bir çaba veya görüş ortaya atılmamıştır. Adnan Menderes'in başkanlığında 1951 yılında oluşturulan hükümet programında, Doğu ile ilgili olarak, köy okulları inşaatında Doğu illerine ve bu iller kadar geri kalmış diğer illerin gereksinmelerinin ön planda tutulacağına ve Doğu'da bir üniversitenin temelini atılacağına yer verilmiştir (Dinler, 2008: 183). Keleş'e göre (1966), Doğuya yönelik herhangi bir planı olmayan DP uygulamada da mevcut olan kaynakları Ankara'nın batısına yöneltmişti. Bu dönemde, İller Bankası'nın fon yardımlarının dağılımından Doğu Anadolu illerinin aldığı pay %14,5 iken Ankara'nın batısındaki illerin payı ise %50'nin üstündeydi (Aktaran: Tokgöz, 1976: 53).

2.3. Değerlendirme

Kapitalizmin kendi iç dinamiklerince belirlenen eşitsiz gelişme koşullarının yarattığı bölgelerarası dengesizlik problemi, Dünyayı olduğu gibi Türkiye'yi de etkilemiştir. İktisadi faaliyetlerin yoğunlaştığı büyük kentler ön plana çıkmış, hizmet ve istihdam olanakları yaratarak çekim merkezleri haline gelmişlerdir. Büyük kentlerin yarattığı bu imkânlar bu bölgelere yoğun bir göçe neden olmuştur. Zamanla büyük göçlerin etkisiyle kalabalıklaşan bu kentler beraberinde birçok problemi de yaşamıştır. Bölgeler arası dengesizlik olgusu asıl az gelişmiş bölgeleri daha çok etkilemektedir. Çünkü bu bölgeler zamanla gelişmiş bölgelere göç verirken, göçlerle beraber sermaye, iş gücü ve efektif talebi bölge dışına itmektedir. Bölgeler arası dengesizlik sadece az gelişmiş bölge sorunu olmamakta, gelişmiş bölge için de sorunlar yaratmaktadır. Dünya Bankası'nın 2009 tarihli raporunda bölgeler arası dengesizliğin devam ettiğine işaret edilmektedir. Raporda, özellikle ekonomik faaliyetlerin dünyanın belirli bölgelerinde yoğunlaştığı belirtilmiştir. Rapor, dünya üretiminin yarısının dünya yüzölçümünün %5'inde gerçekleştiğini vurgulamaktadır.

Bölgelerarası dengesizlik problemi birçok ülkenin gündemine konu olmuş ve bununla ilgili birçok çözüm yolu denenmişlerdir. Ülkeler az gelişmiş bölgeler için bölgesel planlamalar yaparak, kredi imkânları sunarak ve gelişmiş ülkelerde kendi az gelişmiş bölgelerine yatırım çekmek için bürolar açmışlardır.

Türkiye'de bölgelerarası dengesizlik problemini Osmanlıdan 1960'li yıllara kadar incelediğimizde şu sonuçlara varmak mümkündür. Sanayi devrimi sonrasında gelişen Avrupa sanayi kapitalizmi Osmanlı Devletindeki geleneksel yerli sanayi olumsuz etkilemiştir. 19 yüzyılda Osmanlı'da kentlerin yapısı değişmiş, liman ticaretleriyle kıyı kentleri ön plana çıkarken, iç bölgelerdeki kentler gittikçe küçülmüştür. Demiryollarının geçtiği iç bölgeler dünya ticaret ağına girmiş ve Anadolu köylüsü pazar için üretim yapmaya başlamıştır. Fakat bu dönemdeki gelişmelerde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi pek az etkilenmiş, sadece kendi ihtiyaçları için üretim yapmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra ülkede ekonomik anlamda değişimler olmaya başlanmış ve ülke restorasyondan geçmiştir. Ülkede bir yandan yerli burjuvazi

yaratılmaya çalışılırken bir yandan da feodal yapılar desteklenmiştir. Cumhuriyetten sonra ülkede İş Bankası ve Eti Bank kurulmuştur. Ayrıca 1933 yılında Sanayi Planları hazırlanmış ve bu planlarda kurulması öngörülen sanayiler genellikle Batı Anadolu'da yoğunlaşmıştır. Bu dönemde hazırlanan sanayi planları bölgesel kalkınmadan ziyade sektörel nitelikte kurulması öngörülen sınaî işletmelere yönelik çalışmaları öngörmekteydi. Sanayinin Batı Anadolu'da yoğunlaşması ve daha sonra sanayi tesislerinin kuruluş yeri olarak Marmara ve Kıyı Ege şeridini tercih etmesi Doğu ile Batı arasında dengesizliğe yol açmıştır.

DP döneminde özel sektörün genellikle Marmara, Ege ve çevresine yoğunlaşması, ülkenin batısı ile doğusu arasındaki gelişmişlik farkını gittikçe açmıştır. Bu dönemde DP hükümeti, bölgesel dengesizliği gidermek için herhangi bir bölgesel kalkınma çabası olmamıştır.

BÖLÜM III

3. II. Dünya Savaşından 1960'lı Yıllara Kadar Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Doğu - Güneydoğu Anadolu Bölgesi Kalkınma Politikaları

Bu bölümde II. Dünya Savaşı sonrası ele alınacaktır. İlk olarak, 27 Mayıs öncesinde ekonominin genel seyri ele alınacak, 27 Mayıs 1960 öncesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun ekonomisi incelenmeye çalışılacaktır. Ayrıca, Türkiye'de çok partili hayata geçişle beraber, ülkede yaşanan siyasal ve ekonomik gelişmelerin ve bu dönemde uygulanan politikaları bölge ekonomisini nasıl etkilediği incelenilecektir. Çalışma kapsamında yer alan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ekonomisini ayrı bir başlık altında değerlendirilecektir. 27 Mayıs öncesi planlı ekonomiye geçilmeden II. Dünya Savaşı hemen sonrasında başa gelen hükümetlerin Doğu ve Güneydoğu'ya ilişkin hem siyasi hem de ekonomik bakış açısına yer verilecektir. Planlı Kalkınma dönemiyle birlikte Türkiye'de yaşanan dönüşümler ve DPT'nin kuruluşu, Kalkınma Planlarının kuruluş amaçları ve hedefleri ve bu dönemde yaşanan gelişmelere yer verilmeye çalışılacaktır. Ayrıca planların amaçları ve planlarda uygulanmaya konulan bölgesel politikalara yer verilmeye çalışılacaktır.

3.1. İkinci Dünya Savaşından 1960'lı Yıllara Kadar Türkiye Ekonomisinin Gelişimi

II. Dünya savaşı sonrasında Türkiye'de ve dünyada siyasal ve ekonomik alanda önemli değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklerin etkisi savaştan sonra Türkiye ekonomisinde kendini göstermiştir. Savaştan sonra Türkiye ekonomisine, hem iç faktörler hem de dış faktörler etki etmiştir. Bu faktörlere bakıldığında bunları birbirinden ayırmak pek mümkün değildir. Dönemin hem iç ve dış siyasal konjonktürü içinde ortaya çıkan bu faktörler birbiriyle etkileşim içinde olmuşlardır.

Siyasi bakımdan 1946 yılı Türkiye tarihi için, tek partili hayattan çok partili hayata geçişin başlangıcıdır. Bu noktada, Türkiye’de çok partili hayata geçişin neden bu döneme denk geldiği sorusu akla gelmektedir. Başkaya (2012: 280-281), bu denk gelmeyi anlamlandırabilmek için iç ve dış belirleyicilerin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Başkaya, demokrasiye geçişin İsmet İnönü’ye ait bir lütuf olmadığını, bu dönemden önce kayrılan yerli sermayenin daha fazla vesayet altında kalmak istemediğini, bunun için de çok partili hayata geçişte rol oynadığını söylemektedir. İkinci bir etken olarak, uluslararası güç dengelerinin de çok partili hayata geçiş yönünde önemli bir baskı yarattığını, emperyalist savaş sonrasında tek parti rejimlerinin gözden düştüğünü belirtmektedir (Başkaya, 2012: 280-281). Çok partili hayata geçiş süreci incelendiğinde, Türkiye’nin belirli destek ve teşviklerle palazlanan yerli sermayenin ve savaş sonrası emperyalist ülkelerin teşvik ve zorlamalarıyla bu geçişe zorlanıldığı görülmektedir.

1944’te Türkiye 44 ülkenin katılımıyla toplanan ve sonuçta Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankasını doğuran Bretton Woods Konferans’ında oluşturulan anlaşmaya imza atarak savaş sonrası uluslararası kapitalist sistem içinde yer alacağını belli etmişti. IMF ve Dünya Bankası’ndan sonra uluslararası diğer örgütlenmeler Avrupa Ekonomik İşbirliği Komisyonu (OECC)’nun kuruluşuyla sürmüş ve bunu Kuzey Atlantik Paktı (NATO) isimli askeri örgütlenme izlemiştir. Türkiye, Marshall Yardım Planı ve Truman Doktrini çerçevesinde oluşturulan ekonomik ve savunma işbirliği kuruluşlarına 1948 de ve 1952’de üye olarak katılmıştır. Türkiye, 1947 yılından itibaren Truman doktrini ve 1948’den sonra Marshall Yardım Programı çerçevesinde ABD’den ekonomik yardım almaya başlamıştır. Bu tarihten sonra, ekonomik kalkınmanın dış finansmanını sağlamak için önce gelişmiş ülkelere ve sonra uluslararası kuruluşlardan sürekli olarak kredi sağlama çabası içinde olmuştur (Şahin, 2000: 96).

Savaş sonrasında, Türkiye’nin Marshall Planı kapsamına alınmasının başlıca nedeni, ülkenin Avrupa’nın yeniden inşasına, tarım ürünleri ve madencilik üretimiyle katkıda bulunabileceği görüşünün dış yardım çevrelerce egemen olmasıdır (Kepenek

ve Yentürk, 2007: 94). Türkiye'ye bu dönemde dış yardım yapan A.B.D. bunu belli kriterlere bağlamış, ülkede tarımın pazara açılmasını ve tarımsal üretimin artırılmasını istemiştir. Bunun içinde tarımın makineleşmesini ve karayolları yapımına öncelik vermesini istemiştir. Türkiye'ye bu dönemde dış yardımın verilmesini belirli koşullara bağlayan kapitalist ülkeler bu koşulları kendi çıkarları doğrultusunda oluşturarak, Türkiye'yi sistemin yeniden yapılandırılmasında kullandığı görülmektedir.

Türkiye, toplamı 13 milyar dolar olan Marshall Plan'ından 1948-1952 yılları arasında 354 bin dolarlık pay almış ve onu da tarımın makineleşmesi, madencilik, enerji, ulaşım gibi alt yapı yatırımlarına harcamıştır. Bu yardımlarla Türkiye, yerli-yabancı özel sektörün hafif sanayiye girişini kolaylaştıran ve alt yapı ve tarımda verimliliği artırıcı girişimleri destekleyen bir ülke konumuna gelmiş daha önce izlediği politikalardan süratle uzaklaşmış ve yeni kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmiş bir ülke haline gelecektir (Sönmez, 2012: 325-326).

Dünya'da gelişen dış faktörlere değinildikten sonra II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de etkili olan iç faktörlere değinmekte yarar vardır. Bu faktörler, II. Dünya Savaşı öncesinde uygulana gelen devletçi sanayileşme ve müdahaleci ekonomi politikasının uygulanmasına meydan vermemiş ve bir dizi liberal politikanın uygulanmasına neden olmuştur. Bu süreçte, CHP hükümeti devletçilik anlayışını değiştirmiş ve yeni bir devletçilik kavramı ortaya atmıştır. 1947 Türkiye Kalkınma Planı, Yabancı Sermayeyi Teşvik kararnamesi (1948), özel sektör yatırımlarını teşvik amacıyla 1950'de kurulan Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası (TSKB) bu konudaki örneklerden birkaçıdır (Şahin, 2000: 97).

Bu dönemde CHP tarafından hazırlanan 1946 İvedili Sanayi Planı ve 1947 yılında hazırlanan Türkiye İktisadi Kalkınma Planının (kısaca, 1947 Planı veya Varner Planı) savaş sonrasında dış konjonktürde ortaya çıkan gelişmelerin ülkelerin iktisat politikalarının şekillendirmesinde etkili olduğunu kanıtlamaktadır. 1946 yılında hazırlanan İvedili Sanayi Planı, 1930 yıllarda hazırlanan devletçi sanayi planlarının devamı niteliğindedir. Bu plan ile devletçiliğe kalındığı yerden devam edilmek istenmiştir. Ancak, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile İkinci Beş Yıllık Sanayi

Planından daha kapsamlıydı ve planlama ile ilgili edinilen deneyimleri yansıtıyordu. Bu plan ile beş yılsonunda, Türkiye'nin tekstil ürünleri, kâğıt, çimento, demir-çelik ürünleri temel mallarda ve bazı ara girdilerde büyük ölçüde kendi kendine yeterli hale gelmesi hedeflenmişti. Hükümet, gelişen dış konjonktür ortamında ve plan için gerekli finansmanı bulamayınca 1946 İvedili Sanayi Planını uygulamaktan vazgeçti ve 1947 yılında yeni anlayışla Türkiye İktisadi Kalkınma Planını hazırladı. Hükümet tarafından 1947'de hazırlanan bu plan da uygulanmadı. 1947 Planı bir bakıma CHP Hükümetinin, kapitalist Batı dünyası içinde yer almaya, batının siyasal, sosyal ve ekonomik sistemini uygulamaya ve dış kaynak kullanmaya ne kadar hevesli olduğunun belgesi sayılabilir. Ancak bu plan, dış finansman ile ilgili iyimser tahminlerin gerçekleşmemesi nedeniyle uygulanamamıştır. Bu plan, önceki sanayi planlarına göre daha dengeli bir kaynak dağılımı ve büyüme öngörmekteydi. Tarımın geri kalmış yapısını iyileştirerek onu ekonominin öteki kesimleriyle bütünleştirmeyi amaçlıyordu. Yatırımların tahsisinde tarıma, enerji sektörüne, karayolu ulaştırmasına ve haberleşme sektörüne önem veriyordu. Bu planın uygulanması öngörülen dış kaynakların temin edilmesine bağlıydı. Dış kaynak temin edilemediği için de plan uygulamaya konulamamıştır (Şahin, 2000: 94).

Savaş sonrasında gelişen hem iç hem de dış faktörler Türkiye'yi siyasal ve ekonomik anlamda yeni politikalara yöneltmiştir. Bu dönem sonrasında Türkiye'de artık liberal politikaların uygulanmaya başlandığı görülmektedir. Demokrat Parti (DP), CHP'ye bir muhalefet partisi olarak ortaya çıkmıştır. Demokrat Partinin Mayıs 1950'deki büyük seçim zaferi modern Türk siyasal tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. 408 milletvekiliyle seçimden çıkan Demokrat Partinin oluşturduğu yeni meclis ve hükümetin niteliği eskisinden çok farklıydı. Zürcher bu farklılığı şöyle dile getirmektedir: "Milletvekillerinin toplumsal özelliklerine bakıldığında Kemalist dönemlerden ayrılan bir takım farklılıklar göze çarpar. DP milletvekilleri ortalama olarak daha genç, seçim bölgeleriyle çok daha köklü ilişkilere sahiptiler. Üniversite eğitimi görmüş olan daha az, ticaret veya hukuk formasyonuna sahip olan çok daha fazlaydı. CHP ile olan en çarpıcı farklılık bürokratik veya askeri formasyona sahip milletvekillerinin olmayışıdır" (Zürcher, 1995 : 321).

DP Hükümeti Marshall Planındaki beklentilere uygun olarak, tarıma önem

vereceğini ve Türkiye'nin, Avrupa'nın gıda ve hammadde deposu haline geleceği görüşünü dile getirmiştir. Celal Bayar, 1950 Meclis konuşmasında tarıma öncelik verileceğini şu şekilde ifade etmiştir: "Elimizdeki kudret ve imkânları birinci derecede bütün şubeleriyle ziraata, ziraatın yardımcısı olan işlere ve zirai sanayinin inkişafına tahsis etmeliyiz". Benzer bir görüş Adnan Menderes tarafından da ortaya konulmuştur. Adnan Menderes, tarımın eskiden beri, tarım dışı sektörler tarafından sömürüldüğünü dile getirmekte ve önceliğin tarıma verilmesini istemektedir (Avcıoğlu, 1996: 619). DP, tarım sektörüne öncelik vereceğini, özel sektör eliyle sanayileşmenin olacağını ve dış ticarete liberalizasyon ve yabancı sermayeyi teşvik gibi politikalara önem verileceğini sürekli vurgulamıştır.

1954'te çıkarılan Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ve Petrol Kanunu ile yabancı sermaye girişinin iki önemli kanalı oluşturulmuştu. Bu yasalar yabancı uzmanlarca hazırlanmış ve sermaye ihracı ağırlıkla özel sınaî yatırımlar biçiminde somut hale getirilmişti (Sönmez, 2004: 101).

DP liberalleşme politikasına 1953 yılında dış ticarete açıklar vermesi üzerine vazgeçmek zorunda kalmıştır. Hükümet, 1954 yılında dış ticarete yeni sınırlamalar ve kontroller getirmiştir. Dış açıklar belli sürelerde dış yardım ve bağışlarla kapatılmaya çalışılmıştır. Dış ticarete korumacılığa ve kontrollere gidilmesine yol açan temel etken, serbest ticaret rejiminin sürekli ve giderek büyüyen dış açıklara yol açması ve yardım kredileri sağlamakta çekilen güçlüklerdir.

DP hükümeti dönemindeki ekonomik gelişmelere kısaca değinildikten sonra ülkede yaşanan siyasi duruma değinmekte yarar vardır. Çünkü 1960'lı yıllara yaklaşıldıkça ülkede bir takım siyasi gerilimler ortaya çıkmaya başlayacaktır. Ordunun maddi anlamda rahatsızlığı, mecliste yaşanan muhalefet iktidar sürtüşmeleri 1960 Mayıs darbesine zemin hazırlamıştır.

1950-60 döneminde yaşanan plansız, programsız iktisadi gelişme politikası ilk yıllarda, olağanüstü iç ve dış konjonktürel etkenlerin etkisiyle olumlu sonuçlar vermiştir. Fakat dönemin ikinci yarısında, hatta 1954'den itibaren ülke adım adım

ekonomik bunalıma sürüklenmiştir. 1956-58 döneminde ağırlaşan bunalım 1960'lı yıllarda planlamaya geçişin sosyal ve psikolojik ortamını hazırlamıştır. 27 Mayıs darbesine adım adım yaklaşılrken ülkede yaşanan olaylar darbe için gerekli zemini oluşturmaya başlamıştır. Genel anlamda, 1950'li yıllarda ordu ve aydın kesim yönetimden uzaklaştırılmıştır. Ayrıca bu dönemde yaşanan enflasyonist politikanın payı büyüktür. Hızla yükselen fiyatlar, sabit gelirli memurların ve askerlerin yaşam düzeyini gittikçe kötüleştirmiştir. Ordudaki genel rahatsızlık, genel anlamda maddi nedenlere dayanıyordu. Bele (1967: 104)'e göre bu dönemde “maişet derdiyle, gece şoförlük ve buna benzer işler yapan subaylar da vardı” (aktaran: Cem, 2007 : 335).

Hükümet 4 Ağustos 1958'de IMF'nin önerileri doğrultusunda istikrar tedbirleri almış %320 oranında bir devalüasyonla TL'nin değeri dolar karşısında 2,8 TL'den 9 TL'ye düşürülmüştür. Ayrıca KİT (Kamu İktisadi Teşebbüs) ürünlerine çeşitli oranlarda zam yapılmıştır. 600 milyon dolar tutarındaki dış borç ertelenmiş ve Türkiye'ye 350 milyon dolarlık kredi verilmesi karara bağlanmıştır (Sönmez, 2004: 95-96).

Subayların öncelikli öfkesi, DP döneminin hâkim sınıfı olan büyük toprak sahiplerini hedef alıyordu. Ama onunla da sınırlı kalmıyor genel bir sosyal adalet talep ederken, büyük sermaye sahiplerinin neredeyse tamamını hedef alıyorlardı. MBK üyesi Erkanlı, ülkede sosyal adaletin derhal sağlanması gerektiğini, ülkede her mahallede 15 milyoner ve her köyde 1500 aç teranesinden nefret ettiklerini dile getirmiştir. Erkanlı'ya göre, ülkede sermaye ile emek arasındaki denge sağlanmalıdır(aktaran: Ülger, 2006: 59).

1950'lerin ortalarına gelindiğinde ordu içinde huzursuzluk başlamıştır. Bu yıllar artan enflasyon, siyasal istikrarsızlık ve kentlerde genel olarak bu rahatsızlıkların belirgin olduğu yıllardı. Bu yıllarda askerler, kamuoyunda durumu hızla kötüleşen alt orta sınıfın şikâyetlerini sıkça dile getiriyorlardı. Demokratlar para kazanmayı yücelten maddi değerleri benimseyerek onları ihmal ediyordu (Ahmad, 1995: 178).

Demokrat Partinin politikalarından sadece askeri kesim şikâyet etmiyordu. Demokrat Parti iktidara geldiği ilk günden itibaren tarım kesimine önem vereceğini

vurgulayarak, tarım ve ticaret burjuvazisini ön plana çıkartmıştır. DP tarımın sübvansede edilmesine önem vermiştir. Bu dönemde sanayi burjuvazisi dışlanmış ve DP'den istediği desteği alamamıştır. Keyder'e göre, ayrıca dış ödemeler bunalımının ve 1958 devalüasyonunun kentsel ticaret ve sanayi kesimleri üzerindeki etkisi bunların hükümetten soğumalarında belirleyici olmuştur (Keyder, 1998: 60). Bu durum DP'den istediği desteği alamayan kent ağırlıklı büyük ticaret ve sanayi burjuvazisini DP'ye karşı muhalif bir konuma itecektir.

13 Aralık 1955'te güvenoyu alan Adnan Menderes'in kurduğu yeni hükümetin meclise sunduğu program ile o güne kadar eleştiri konusu yapılan her şeyin düzeltileceğinin vaadini vermiştir. DP hükümeti yeni programında, anayasanın değiştirileceğini, seçim yasasında yapılan son değişikliklerin kaldırılıp eskisinden daha ileri bir yasa yapılacağını, resmi görevlileri suçlayan basın mensuplarına savlarını yargı önünde ispat hakkı verileceğini, memur güvencesi getirileceğini, devlet yatırımlarının planlara bağlayacağını ve bütçenin denk hale getirileceğini vurguluyordu. Kısacası o dönemde muhalefet partilerinin, basın ve üniversitenin tüm eleştirileri göz önünde bulundurularak, her alanda düzenlemeye gidileceği ifade edilmektedir. Bunların hepsinin olabilmesinin tek koşulu başbakanın değişmesiydi. Menderes'in eleştiriye tahammülü yoktu. Partisinden de başbakana muhalefet Kıbrıs harekâtının geri tepişinden dolayı gittikçe artmıştı. Menderes muhalefetin her türlü isteğine boyun eğerek, altında tutulduğu sürekli baskıyı hafifleteceğini düşünüyordu, fakat sonuç istediği gibi olmamıştı. İktidar içindeki muhalefet, CHP'ye yıllardır beklediği etkili muhalefet fırsatını nihayet vermişti. 1950'den beri sürekli bocalama halinde olan CHP, hızla toparlanmış ve Menderes'e karşı etkili bir muhalefet yapmaya başlamıştır. Menderes hükümeti ise bu muhalefetten giderek daha fazla rahatsız olmuş ve bundan sonra muhalefete karşı şiddetli bir karşı saldırıya geçme kararı almıştır. İktidar, programı olarak dile getirdiklerini bir kenara iterek, yüksek dereceli birçok yargıcı emekliye sevk etmiş, Haziran 1956'da çıkarttığı iki ayrı yasayla basını daha da baskı altına almıştır. Belki de en kötüsü Haziran 1956'da kabul edilen toplantı ve gösteri yürüyüşleri yasasıydı. Bu yasaya göre, seçim dönemi dışında toplantı hakkı hemen hemen tümüyle ortadan kaldırıldı. Menderes yönetimi çıkardıkları yasaları hemen sert bir biçimde uygulamaya başlıyordu. Ne var ki baskı yöntemleriyle, başarısız bir siyaseti

başarılı hale getirmek olanaksızdı. İktisadi liberalizm siyaseti, daha 1954'ün ortalarından itibaren iflas etmişti. 1954'de DP Türkiye'sinde ilk kez milli gelir düşmüş, sıkıntılar alabildiğine artmış, kuyruklar durmadan uzamıştır. Devletin ürettiği mallara yapılan aralıksız zamlar bütçe açıklarını kapatmaya yetmemiş, buna karşılık enflasyon körüklenmişti. Artık DP'nin Batının gözünde hiçbir çekiciliği kalmamış ve DP için yeni borç bulmak da olanaksızlaşmıştı. Menderes hükümeti kemer sıkma politikalarıyla, batının reçetesini kabul etmek zorunda kalmıştır (Eroğul, 1998: 126-130).

11 Mayıs 1959 günü meclisteki olaylarda partiler birbirine girmiştir. Olaylar durmadan büyümeğe başlamış, DP Meclis grubu, CHP ve genel olarak muhalefet hakkında meclis soruşturması açılmasını kararlaştırmıştır. Böylece iktidar, muhalefeti tasfiye etme yoluna fiilen girmiş bulunmaktadır. Kurulan meclis soruşturma komisyonuna verilen yetkilerle anayasa rafa kaldırılmıştır (Eroğul, 1998,132). Keyder'e göre 1960'ta yalnız bürokratlar ile aydınlar değil, İstanbul iş çevreleri de muhalefet saflarında yer almaya başladılar. Basın ve üniversitedeki aydınların muhalefeti artarken siyasal ortam gittikçe gerginleşmeye başlamıştır. Nihayet anayasa dışı bir komisyona karşı gösteri yapan öğrenci hareketi hükümeti sıkıyönetim ilan etme noktasına getirmiştir. Bunu kent aydın kesiminin açıkça istediği bir askeri darbe izlemiştir (Keyder, 1998: 61).

3.1.1. Demokrat Parti (DP) döneminde devletin Doğu ve Güneydoğu politikası

Çalışmanın bu kısmında DP dönemi devletin Doğu ve Güneydoğu ile ilgili politikalarına değinilecektir. DP döneminden önce Cumhuriyet ilanından sonra Kürt Coğrafyasında uygulanmış politikalara ayrıntıya inmeden değinilecektir. Bu bölümde DP hükümetinin Kürt Coğrafyasında uyguladığı ekonomik ve siyasi politikalar incelenecektir.

Lozan emperyalist bölüşümünde, emperyalist devletler Kürt coğrafyasını parçalamış ve Kürt ulusu üzerinde böl-yönet politikası uygulamıştır. Bu yolla Kürt coğrafyasındaki devletleri kendilerine Ortadoğu'da işbirlikçi devletler konumuna getirmişlerdir. Bu bölüşümün bir ayağı olan Türkiye'de ise Kemalistlere pay verip

onları kendi işbirlikçileri haline getirdiler. Böylece Kürt Coğrafyası Emperyalistlerin doğrultusunda parçalanmış ve bu bölgedeki devletler tarafından kontrol edilmiştir. (Beşikçi, 1991: 88-89). Buradan hemen Cumhuriyet dönemine ve bu dönemde Kürt sorunun algılanış biçimine değinmek gerekmektedir. Acaba Cumhuriyetle beraber ülkede Kürt sorununa dair nasıl bir algı gelişmiş ve bu algı bölgenin ekonomisine nasıl bir şekil vermiştir? Bu soru üzerinde yoğunlaşarak Kürt Coğrafyasındaki ekonomik değişimi siyasi politikalarla bağlantılı bir şekilde incelemek gerekir.

Yeğen'e göre (2009: 5), Türkiye Cumhuriyeti'nin Kürt meselesiyle ilgili algısı değişkendir. Bu algı üç dönem üzerinden şekillenmiştir. Bunlar “inkârdan önce”, “inkâr dönemi” ve “ıkrar dönemi” olarak adlandırmıştı. Devlet, 1920'lerden sonra Kürt meselesini geçmişin kalıntılarının gösterdiği dirençten, bazen başka devletlerin kışkırtmalarından, bazen de meskûn bölgenin geri kalmışlığından kaynaklanan bir mesele olarak algıladı. Yeğen'in inkâr dönemi olarak adlandırdığı bu dönem 1924'ten 1990'lara kadar devam etmiş ve dönem aralığında bu sorun etnik mahiyetten uzak ve inkılâplarla ya da güvenlik siyasetiyle uğraşılması gereken sosyal bir ya da iktisadi ve asayiş meselesi olarak görülmüştür (Yeğen, 2009: 5). Kürt sorununa Cumhuriyet sonrası algıyı Kadro dergisine bakarak görmek mümkündür. Kadro Dergisi yazarlarının döneme ilişkin algısı da devletin algısıyla paralellik göstermektedir. Şevket Sürreyya Aydemir'e göre, “ Kürtlük bir iktisadi rejimdir ki, esasında her şeyden evvel koyu bir toprak köleliği, yani müstahsilin yurtsuzluğu ve topraksızlığı yatar” (aktaran: Beşikçi, 1991: 93). Burada Kürtlüğün, ilkel, geri ve vahşi bir üretim biçimi olarak ifade edilmekte ve koyu bir toprak köleliliğiyle birlikte değerlendirilmektedir (Beşikçi, 1991: 93).

Dönemin sosyo-ekonomik ve politik havasını yansıtan dergi aslında bu dönemde devletin görüşlerini açık bir şekilde dile getirmektedir. Genel olarak Kürt adında bir ulusal topluluk geçmemekte ‘Kürtlük’ bir üretim biçiminin adı olarak savunulmaktadır. Kürtleri ortadan kaldırmak için ortaya konulan mücadele feodalizm ile mücadele olarak nitelendirilmiştir (Beşikçi, 1991: 93). Ekinciye göre devletin Kürt kimliğinin yoğun olduğu bölgelerdeki ekonomi politikası çerçevesinde, bölgeye sadece güvenlik için yatırım yapılmıştır. Bölgede insana hizmet tehlike olarak görülmüştür. Ferit Melen tek

parti döneminin şark politikasını tanımlarken şunları söylemiştir: ... Devletin söylenmeyen politikası (Kürtler) ‘zenginleşmesinler’, ‘okumasınlar’ şeklindeydi. Şark meselesi güvenlik unsuru etrafında algılanmıştı³

Cumhuriyetin kuruluşunun ilk otuz yılından itibaren devlet Kürt sorununu ‘saltanat ve hilafet özlemi’, ‘aşiret direnci’, ‘eşkıyalık ve ecnebi kışkırtması’ gibi kavramlarla ifade etmiştir. Bütün bu ifadeler ve okuma biçimlerinin ortak bir noktası vardı. O da 1950’lere kadar Kürt sorunundaki devlet algısı, Kürt sorununun ortadan kaldırılması gereken bir pürüz veya bir arıza olarak ifade edilmekteydi. 1950’lerde ve sonrasında devlet, Kürt sorununu ortadan kaldırılması gereken bir pürüz yerine, çözülmesi gereken bir sosyal mesele olarak algılamaya başladı. Burada ilk olarak algılanmaya başlanılan söylem “geri kalmış bölge” kavramı oldu. Buradaki geri kalmışlık ifadesi devletin Kürt sorununun etno-politik mahiyetini tanımaktan halen uzak olduğunun göstergesiydi. “Geri kalmış bölge” ifadesi aslında devletin geleneksel ifadelerinin bir devamı olarak görülebilir (Yeğen, 2011: 159-160).

Yeğen’e göre (2011: 161-162) devlet, Kürt sorunuyla 1920’ler ve 1930’lar boyunca esas olarak askeri ve politik bütünleşme sorunu olarak meşgul olmuşken, 1950’lerle birlikte ekonomik bütünleşme sorunu olarak ele almıştır. Bu dönemde politik bütünleşme sorunu 1950’lerden sonra devam ettiyse de, ekonomik bütünleşme de 1950 öncesinin önemli meselelerinden biriydi. Buraya kadar iki şey kesindi. Birincisi iktidar 1950 öncesinde bütün enerjisini askeri ve politik bütünleşme için harcarken, 1950 sonrasında ekonomik bütünleşme için harcamış oldu. Bu dönemdeki “bölgesel geri kalmışlık” kavramını seslendiren ilk öznenin kim olduğuna açıklık getirmek gerekiyor. Bölgesel geri kalmışlık kavramı merkez solun (ortanın solu) siyasi söyleminde hayat bulmuş görünmekte ve dolayısıyla bu kavramı ilk dillendirenin CHP olduğu kanaatini uyandırmaktadır. “Doğu bölgesindeki toplumsal rahatsızlıklar, bu bölgenin devletçe ihmal edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır” şeklinde ifade edilen geri kalmışlık kavramının Türkiye siyasetinde 1970’lerde popülerleşmesi bunu desteklemektedir. Ancak bu söylem ilk olarak CHP tarafından ifade edilmemiştir. ‘Bölgesel geri kalmışlık kavramı’ 1950’lerde ve 1960’ların ikinci yarısında popülist-sağın iktidarda olduğu

³(Ekinici, <http://www.minidev.com/public/page.aspx?id=162>, 20.11.2012 tarihinde ulaşıldı).

tarihlerde ortaya çıktı. Bu dönemde CHP'yi iktidardan uzaklaştıran DP, 1950'lerde Doğu Anadolu'ya 'kültürel gelişme' vaat ediyordu. 1950'lerin bu yakın ilgisi, Kürtlerle meskûn bölgelerdeki toplumsal rahatsızlıkları, bu bölgenin devletçe ihmal edilmiş olmasına denk gelen bu ifade biçimi, 1960'ların geri kalmışlık söylemine dönüşmekte gecikmeyecektir.

27 yıllık tek parti rejiminden kurtulmak umuduyla Kürtler CHP'ye karşı Demokrat Partiyi desteklediler. DP'nin milletvekili adayları yerel örgütler tarafından belirlenmiş ve seçilen kişiler rejime sadık CHP'li eşrafın yerine tek parti iktidarının dışladığı eşraftan kişilerdi. DP'li Kürt eşrafın tek parti rejimine dönük muhalefetinin ana teması, CHP'nin Şark bölgesini ihmal ettiği ve geri kalmasına neden olduğu iddiasından oluşuyordu.⁴

1950'lerde Türkiye kapitalizmi tek parti dönemindeki devletçi kapitalizmden farklı bir yola girmiştir. Özellikle çok partili hayatın başlamasından itibaren Türkiye yabancı sermayenin belirleyiciliğindeki bir kapitalistleşme yoluna girdi. Devlet kapitalizmi bu sürece tabi ve onu destekleyen bir biçimde gelişti. Bu süreçte, tarımda ticarileşme arttı, kapitalist ilişkiler gelişti ve böylece sanayi kapitalizmi giderek tarımın önüne geçti. Özellikle yabancı sermayenin desteğiyle Türkiye'de tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi ve ihracatı, tüketim malları üretiminden başlayan bir sanayileşmenin özel sektör eliyle geliştirilmesi hedeflendi. Bu oluşumla birlikte Doğudaki kapitalizm öncesi yapıları çözmeye yönelik etkiler ortaya çıktı. Cumhuriyet döneminde başlayan demiryolu ağı inşaatının 1950'lerde sürmesi ve bu gelişmeye karayollarının da eşlik etmesi, Doğu tarım ve hayvancılığında pazara yönelik üretimi arttırdı. Böylece Doğu tarımı, yer yer kapitalist çiftliklerin ortaya çıktığı bir dönüşümü yaşama sürecine girdi. Bu yeni süreçle birlikte Doğu'nun doğal kaynakları işlenerek enerji ve maden üretimi de arttırıldı. Devlet kapitalizmi bir yandan maden sektörüne yatırımını sürdürürken diğer yandan bölgenin akarsu potansiyelini batıdaki elektrik talebini karşılamak için kullandı. Bu amaçla bölge nehirleri üzerinde kurulan santrallerle elektrik üretimi arttırıldı. Diğer

⁴(Ekinci, [http:// www.minidev.com/public/page.aspx?id=162](http://www.minidev.com/public/page.aspx?id=162), 21.11.2012 tarihinde erişildi).

tarafından tarım ve ticaretle birlikte bölgede özel sektörde biriken sermayenin sanayiye çevrilmesi pek mümkün olamadı. Sanayi batıda geliştiriliyordu ve bölge sermayesi de ya sanayi için metropollere transfer oluyordu ya da ilindeki ticaret emlak sektöründe yer alıyordu. Böylece Doğu Batı'ya tarım ve hayvan ürünleri satarken, Batı'da üretilen ya da Batı'dan ithal edilen sanayi mallarını tüketiyordu. Doğu'nun akarsuları, madenleri ve petrol gibi doğal zenginliklerini de devlet işletmelerince ve yabancı şirketlerce işletiliyordu (Sönmez, 2012: 346-348).

Sönmez (1992: 144)'e göre, gerek tarıma makinenin girişi, gerekse toprakların ağalarca zapt edilmesi ya da miras yoluyla küçülünce bu toprağın ağaya satılması gibi faktörlerin etkisiyle 1950'lerden 1960'lara kadar topraksız köylü oranı büyük artış göstermiştir. Türkiye genelinde topraksız aile oranı, 1950 başında %6 iken 1960'larda %31'e çıktı. Diyarbakır, Urfa gibi toprak dağılımının eşitlikten uzak olduğu bölgelerde topraksızlar, Türkiye'de toplam ailelerin %50'sinin üstündeydi. Örneğin Sönmez (2012: 338)'in belirttiği gibi, 1960'larda yapılan Köy Envanter Etütleri büyük toprak mülkiyetinin açıkça gözlemlendiği illerde, birçok köyün aile kişi ya da sülaleye ait olduğu belirlenmişti. Bunlardan Diyarbakır'da 663 köyden 70'inin aile ya da sülaleye ait, 1960'da Urfa'dan 664 köyden 51'inin şahıs, 40'ının aile, 32'sinin sülale malı olduğu belirlenmişti. Siirt'te 11'i şahıs, 17'si aile, 4'ü sülale malı olmak üzere 32 sahipli köy saptanmıştı. Van merkez ve Özalp'ta 4'er, Erciş'te de 3 köyün kişilere ait olduğu tespit edilmişti. Diğer taraftan Doğu illerinde gözlenen kırdan kente göç Türkiye ortalamasının üstüne çıktı. Örneğin, kent nüfusundaki yıllık artışlar, 1950-1955 döneminde Türkiye'de yıllık %55.6 iken Diyarbakır'da %62.5, Elazığ'da %68.7, Erzurum'da %70.9, Kars'ta ise %80 seviyesindeydi. Ancak 1955-60 dönemindeki kentleşme oranı 1950-1955 dönemine göre daha düşük seviyededir.

Bu durum DP oylarının Doğuda CHP lehine değiştiği döneme tekabül etmektedir. Başkaya (2011: 294)'ya göre bu eğilimin nedeni DP'nin 1950'li yıllarda uyguladığı politikaların 1953'ten sonra olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmasıdır. Örneğin bu dönemde dış kredilerin ve yatırımların azalması vb. DP'ye karşı kitle muhalefeti büyükmesine neden olmuştur. Buna ek olarak, Sönmez'e (2012: 341) göre de, DP'nin bu gerileyişinin arkasında tarımın 1950'lerin ikinci yarısında duraklama sürecine girmesi

ve 1950-1961 döneminde sanayideki yıllık büyüme hızı %4.3'e ulaşırken tarımdaki büyüme %1.8 düzeyinde kalması yatmaktaydı. Dolayısıyla özellikle tarımın yoğun yapıldığı Doğu'da, DP'den uzaklaşmada bu düşük büyüme etkili olmuştu. Çünkü özellikle o dönemde Emin Bozarslan'a göre (1966: 7-15), Doğunun ekonomik hayatı tamamen tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Fakat Doğu ekonomisinin bu iki geçim kaynağı da ilkel metotlar ve araçlarla yapıldığı için ülkenin ve bölgenin kalkınmasına katkı sağlamak şöyle dursun, Doğu insanların karınlarını bile doyuramamaktadır. Özellikle 1950'den sonraki yıllarda "tarım reformu" adı altında ağalara açılan bol krediler, verilen traktörler ve biçerdöverler durumu tam olarak köylüler aleyhine çevirdi.

Bu dönemde Doğu köylüsünün bölgede çok fazla toprağı bulunmamaktadır. Doğu köylüsü kredilerden pek yararlanamamış ve kredilerin büyük çoğunluğunu bölgedeki büyük toprak sahipleri almıştı. Bölge'deki ağalar hem ekonomik hem de politik güçlerini kullanarak kredi alıyorlardı. Zaten büyük toprak sahipleri, bölgede hâkim güçtü ve iktidarla aralarını iyi tutarlardı. Büyük toprak sahipleri iktidarlar için oy deposu olarak kullanılırdı. Yani karşılıklı çıkar ilişkisi söz konusuydu. Kredilerin sağladığı avantajları kullanan ağalar, üretimden köylüye nazaran büyük bir sermaye birikimi elde ettiler. Her ne kadar Batı'daki kapitalist çiftçi gibi modern tekniklerle donanımlı olmasalar da, yine de bu dönemdeki kredi avantajlarından yararlanarak belirli bir düzeyde sermaye birikimi elde etmişlerdi. Bu dönemde köylünün az toprağı bulunmakta, ya da hiç bulunmamaktadır. Topraktan elde edilen gelir, köylü kesimin kendi ihtiyaçlarını ancak karşılamaktadır. Durumu kötü olan ve toprağı olmayan köylüler, makineleşmeyle topraktan koparılmış ve büyük kentlere göç etmek zorunda kalmıştır. Topraktan koparılan bu köylüler sanayileşen şehirlerde işgücü oluşturmaya başladılar.

1950'li yıllar Türkiye tarımında makineleşmenin büyük artış gösterdiği yıllardır. 1962 yılına gelindiğinde Türkiye'de traktör sayısı 43 bin 747 olarak saptanmıştı. Ancak Doğu illerinin payı 2 bin dolaylarındaydı. Yani Türkiye'deki her 100 traktörden ancak 5'i Doğu'daydı. Bölge'deki traktörler de Urfa'da 437, Mardin'de 220, Elazığ'da 174, Diyarbakır'da 162 ve Malatya'da 138 yoğunlaşmıştı (Sönmez, 1992: 132). Ayrıca

traktörün tarımsal alana girmesiyle ekilen alanlarda bir artış da söz konusu olmuştur. 1950'lerden 1960'lara kadar olan dönemde Türkiye'deki ekim alanları 8,4 milyon hektardan 15 milyon hektara ulaşmıştı. Türkiye genelinde gözlenen artışlar Doğu'da da gözlenmektedir. Türkiye genelinde ekili alanda %78'lik bir artış meydana gelirken, Doğu'da bu dönemde %127'lik bir artış göstermiştir. Doğu'da ekili topraklar, 1950'de 1 milyon 45 bin hektardan 1960-1962 yıllarında 2 milyon 373 bin hektara çıkmıştır (Tablo3.1).

Tablo 3.1: 1950-1960 Döneminde Ekili Alanda Genişleme (Hektar)

İller	1950	1960-1962	Artış (%)
Urfa	177.532	498.793	180.9
Kars	151.217	210.197	39.0
Malatya	131.631	191.426	45.4
Diyarbakır	114.924	216.713	88.5
Mardin	109.009	217.824	99.8
Erzurum	79.566	161.485	102.9
Elazığ	53.708	107.156	99.5
Erzincan	52.248	151.887	235.6
Van	45.420	111.299	145.0
Ağrı	45.248	151.887	235.6
Siirt	36.477	85.215	133.6
Muş	27.114	91.545	237.6
Tunceli	24.326	51.110	110.1
Bingöl	10.700	18.989	77.4
Bitlis	9.413	31.347	233.0
Hakkâri	4.096	3.467	-15.4
Adıyaman	*	146.600	-
Bölge Toplamı	1.044.999	2.372.637	127.0
TÜRKİYE	8.413.839	14.978.768	78.0
Bölgenin Payı (%)	12.42	15.84	

(*) 1954'e kadar Malatya sınırları içindeydi.

Kaynak: DİE, Tarım Sayımları, ilgili yılları Aktaran: Sönmez,1992, s.132.

Dolayısıyla DP'nin iktidar olduğu 1950-1960 yılları arasındaki 10 yıllık süreçte geri kalmış bölgelerin kalkındırılması için özel bir çabanın ya da politikanın ortaya atılmadığı görülmektedir. Dönemin başbakanı Adnan Menderes bu plansız dönemi “planımız bütçemizdir” şeklinde tanımlamıştır. 1960'lı yıllara gelindiğinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Kamu İktisadi Teşekkülleri'ne (KİT) ait işletmeler ülkedeki kamuya ait işletmelerin %10'unu oluşturmuştur. Aynı dönemde özel sektör de dâhil olmak üzere ülkedeki tüm endüstri işletmelerinin sadece %7,6'sı bu iki bölgede

bulunmaktadır. Yine bu dönemde, Batı'daki oranlara bakıldığında özel sektöre ait işletmelerin %66,8'inin, Marmara ve Ege Bölgesinde yoğunlaştığı görülmektedir (Dinler, 2008: 183-184).

DP, uyguladığı liberal politika çerçevesinde, büyük toprak sahiplerine tarım makineleri, ucuz tohumluk, suni gübre, tarımsal kredi ve ürünlerine sübvansiyonlar sağlamış ve tarımda kapitalist ilişkiler kurmalarını sağlamıştı. Yeni tarım burjuvazisi aynı zamanda siyaset ve ticaret yaşamında da ön plana çıkmayı başarmıştı. Bu dönemde büyük toprak sahipleri parti örgütlerinde, yerel ve genel seçimlerde söz ve karar sahibi olarak ekonomik ve siyasal güç kazandılar. Buna karşılık köylü yığınları daha da fakirleşti. Kapitalistleşmenin itici etkisiyle tarım sektöründen kopmak zorunda kalan köylüler yaşam değerlerini büyük şehirlerin varoşlarına taşıdılar. Bugün büyük şehirlerin etrafını çevreleyen gecekonduardaki göçmen nüfusun ve tarım sektöründeki köylü yığınlarının mahkûm oldukları acılı yaşamın başlıca nedeni bu kasıtlı Şark politikasıdır. Ferit Melen'in deyiimiyle 'Kürtler zenginleşmesin, okumasınlar' siyasetinin bir sonucudur⁵

3.2. Türkiye'de Kalkınma Plan Çalışmaları ve Devlet Planlama Teşkilat'ının (DPT) Kuruluşu

Bu kısımda Türkiye'de 1960-1980 dönemleri arasında hazırlanan planların genel olarak amaçlarına değinilecektir. Ayrıca bu dönemde kurulan DPT'nin kuruluşu ve planlamayla ilgili genel tartışmalara yer verilecektir. Bunlara değindikten sonra 1960-1980 dönemi Türkiye ekonomisindeki gelişmeler ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

Türkiye ekonomisi bağımlı bulunduğu kapitalist sistemin güdümünde çarpık bir biçimde gelişmiş, fakat "az gelişmişlik" sıfatından kurtulamamıştır. Türkiye'de kimi ekonomistlerin belirttiği gibi "az gelişmişlik gelişmiştir." Türkiye'de azgelişmişliğin gelişmesi sürecinde, ekonomide ve toplumda sanayileşmenin ve sanayileşmenin neden

⁵ (Ekinci, <http://www.minidev.com/public/page.aspx?id=162>, 22.11.2012 tarihinde ulaşıldı).

olduğu yeni durumların ağırlık kazandığı görülmektedir. Fakat ülkedeki sanayileşme çarpık bir gelişme göstermiştir. (Aytulun, 1976: 32).

1960 yılından günümüze kadar uzanan dönemin en belirgin özelliği “kalkınma-sanayileşme” fetişizmi ile iç içe girmiş olan ekonominin planlanması olgusudur. 1950-60 döneminin iktisat politikasının devamlı olarak plansız ve başıboş bir politika ile suçlanması ve toplumda çeşitli gruplarca, özellikle küçük burjuva kadrolarda ekonominin bir plan dâhilinde yürütülmesi ile Türkiye’nin bütün sorunlarının hallolacağı inancı yaratmıştır. Bunun sonucunda, 27 Mayıs sonrasında dönemin ilk işlerinden biride “planlama” olmuştur. Demokrat Parti iktidarını deviren 27 Mayıs Darbesi’nden dört ay sonra, 30 Eylül 1960’ta Türkiye’ye borç veren ülkelerin bir araya geldikleri Paris Konferans’ının kararlarına uygun olarak kurulan “DPT” ve bu ülkelerin bir Konsorsiyum içinde birleşerek Türkiye’deki “planlı ekonomiyi” yürütmeye başlamalarının amaçları şunlardır (Aytulun, 1976: 32-33) :

- 1) Türkiye iktisat politikasının yönetimi ve yönlendirilmesi merkez kapitalist ülkelerin lehine verilmektedir.
- 2) Türkiye’nin daha iyi tüketen bir pazar ve daha rasyonel bir tarım ürünleri ve hammadde üreticisi durumuna getirilmesi gerekmektedir. Bunun yerine getirilmesi için tarımda feodal kalıntıların tasfiyesi ve tarım ürünleri ile hammaddelerin kaynaklarından alınıp ihraç edilebilecekleri merkezlere götürülmesi ve mamul malların Türkiye iç pazarlarında yerlerine ulaşılabilmesi için ulaşım ve hizmetler sektörünün gelişmesi gerekmektedir.
- 3) Her ne kadar Türkiye’nin kapitalist yapıda bir tarım ve hammadde ülkesi olması isteniyorsa da kapitalizmin genel yasaları gereğince belli bir aşamadan sonra sanayi çıkarlarının ticaret ve tarım çıkarları karşısında ağırlık kazanması zorunlu olduğu için metropollerin yeni tercihlerinin ve ülke içindeki toplumsal muhalefetteki sanayileşme özleminin yarattığı etkinin de gündeme gelmesi ile Türkiye’de sanayileşme değil kapitalist metropollerin güdüm ve denetiminden bağımsız bir sanayinin kurulması önlenmelidir.

Kırçak’a göre (1977), Türkiye’de doğuştan dışa bağımlı ve kapitalist dünya sisteminin güdümündeki, kapitalizmin ve yerli ortaklarının çıkarları doğrultusundaki sanayileşme ülkenin iç dinamiklerinin bir sonucu olmadığından bu gelişimi sürdürmek için bir takım önlemlerin alınmasını ve desteklerin sağlanmasını gerektiriyordu. Artan kaynak transferleriyle sınıflar arası çelişkiyi törpülemek ve kaynak transferlerini gözlerden gizlemek çabalarının bir ürünü olarak “planlama” ve “karma ekonomi” kavramları ön plana çıkarılmıştır. Bu dönemdeki planlama anlayışı zorunlu olarak “özel sektör için yol gösterici ve teşvik edici” bir niteliğe sahiptir. Böylece halkın reform isteklerine cevap olarak gösterilen planlama ile gerçekte sanayiye egemen olan kapitalist dünya sistemi ve yerli sermayenin çıkarları çakışıyordu. Birinci Kalkınma Planı, Türkiye ekonomisinde ve özellikle sanayide görünen tıkanıklıklar, sektörel ve bölgesel dengesizliklere çözüm olarak özel sermayenin teşvik edilmesini öngörmüş ve teşvikleri plan yükümlülüğü haline getirmiştir. Böylece, bir yandan “planlı programlı kalkınma”, “sosyal adalet” vb. kavramlarla toplumun gözü boyanıp, ekonominin sağlıklı gelişeceği görüntüsü verilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan ise dışa bağımlı yerli sermayenin gereksindirdiği desteklerin sağlanması, plan ilkeleri gereğince devlete görev olarak verilmiştir (Oral, 2006: 46-47).

27 Mayıs öncesi dönemde, DP karşıtı toplumsal muhalefet başta CHP olmak üzere tüm siyasi partiler, akademik çevreler ve diğer düşünce odaklarının içinde yer aldığı yoğun bir tartışma ortamı yaratılmıştır. Bu ortamda üzerinde durulan başlıca konu, demokrasi sorunsalıydı. CHP Anayasa Mahkemesi ve İkinci Meclis gibi yeni kurumlar öneriyordu. “Plan ve planlı kalkınma” kavramlar bu tartışmaların içinde önemli bir yer tutuyordu. Sonuç olarak 27 Mayıs Darbesi’yle demokrasi kesintiye uğramış ve darbeciler yönetime el koymuşlardı. Planlı kalkınma fikrini hayata geçirmek, bunun için bir planlama örgütü kurmak, yönetime gelen darbecilerin gündemindeki konulardan biriydi. 27 Mayıs rejimi siyasi bakımdan devraldığı iktidarın içinde bulunduğu uluslararası ilişkiler sistemini sürdüreceğini daha ilk günden açıklamıştı. Türkiye Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Merkezi Antlaşma Teşkilatı’na (CENTO) bağlı kalacak, yani kapitalist Batı Blok içindeki konumunu koruyacaktı. Bütün bu koşullar altında DPT, Milli Birlik Hükümeti tarafından 5 Ekim 1960 tarihinde 91 Sayılı Yasa ile kurulmuştur (Erder, 2010: 231). “Şark Meselesi”

DPT'nin 29 Aralık 1960 tarihli ilk resmi brifinginde askerinin gündeminde olmuştur. O dönem, Doğu Meselesi ya da “Kürt Sorunu” askerlerin öncelikli konusu olmuştur (Türkcan, 2010: 252). Bu dönemde halk tarafından askerlere sosyal adalet, kitle eğitimi ve ekonomik gelişme sağlamak için otoriter bir lider görevi yüklenmiştir. Ayrıca, siyasi liderler arasındaki gerilimler halkın askere lider sıfatı yüklemesine neden olmuştur (Şen, 1996: 103). 27 Mayıs Darbesinden sonra askerlerin Kürt Meselesine hâkim olduğu söylenebilir. Kalkınma planlarında bölgesel eşitsizliğin giderilmesine ve sosyal adaletin sağlanmasına yönelik askerinin önemli rol aldığını görmek mümkündür. Türkcan'da (2010: 252) bunu 1971'de DPT bünyesinde, Kalkınmada Öncelikli Yörelere Daire'sinin (KÖYD) kurulmasını örnek vererek desteklemektedir.

91 Sayılı Kanun'un ikinci maddesinde DPT'nin görevleri şöyle tanımlanmıştır (Türkcan, 2010: 250):

- a) Memleketin tabii, beşeri ve doğal iktisadi her türlü kaynak ve imkânlarını tam bir şekilde tespit ederek, takip edilecek iktisadi ve sosyal politika hedeflerinin tayininde hükümete yardımcı olmak,
- b) Muhtelif bakanlıkların iktisadi politikayı ilgilendiren faaliyetlerinde koordinasyonu temin etmek için tavsiyelerde bulunmak ve bu hususlarda müşavirlik yapmak,
- c) Hükümetçe kabul edilen hedefleri gerçekleştirecek uzun ve kısa vadeli planları hazırlamak,
- d) Planların başarıyla uygulanabilmesi için ilgili daire ve müesseselerle mahalli idarelerin kuruluş ve işleyişlerinin ıslahı hususunda bu kuruluşlara tavsiyelerde bulunmak
- e) Planın uygulanmasını takip etmek, değerlendirmek ve gerekli hallerde planda değişiklik yapmak,
- f) Özel sektörün faaliyetlerini planın hedef ve gayelerine uygun bir şekilde teşvik ve tanzim edecek tedbirleri tavsiye etmek.

Mergen ve Çakmaklı'ya göre, (1987) DPT kurulmadan önce DP döneminde 1957 yılında OEEC Türkiye raporunda “ Koordinasyon Bakanlığı” adıyla kurulacak bir bakanlığın yatırımları bir program dâhilinde planlaması gerektiği belirtilmiştir

(Aktaran: Akçay, 2006: 234). Küçük, DP hükümeti dönemini hesapsız dönem olarak nitelendirerek DP hükümetinin 1960'tan önce hesapsız dönemi kabul ettiğini ve hesap gerçeğini kabul etmek zorunda kaldığını ifade etmiştir. 1960'tan önce ekonomide hesapların iyi yapılarak ekonominin yoluna gireceği düşüncesine DP hükümeti inandırıldı. Bunun içinde ilk olarak ekonomide eşgüdümü sağlamak için Koordinasyon Bakanlığı kuruldu. İkinci olarak uluslararası planlama örgütlerinden planlama uzmanları istenmiştir. Bunun için J. Tinbergen'in öncülük ettiği bir ekip Türkiye'ye getirilmiştir. Üçüncü olarak zamanın başbakanı bir profesörün başkanlığında, başbakanlıkta ekonomik danışmanlar kurulu oluşturdu. Bütün bunlar gerçekleşirken 27 Mayıs darbesi yapıldı. Darbeden birkaç ay sonra planlama örgütü kuruldu ve plan hazırlıklarına başlandı (Küçük, 985: 272).

1958 yılında Koordinasyon Bakanlığı'nın kurulmasının önemli yanı ise 60 darbesinden önce planlama çalışmalarına başlanmış olması ve bu anlamda DP hükümeti ile darbe sonrasındaki hükümetlerin ekonomi politikaları arasında bir kopuştan ziyade sürekliliğin izlenebilir olmasıdır (Akçay, 2006: 235).

27 Mayıs sonrasında yönetime gelen 1960 yönetici kadrosu, yeniden devletçiliği, planlamacılığı, toplumsal adaleti ve demokrasiyi getirmek istemekteydi. Kamu kesimini korumak ve güçlendirmek anlamında devletçilik yerli burjuvazinin palazlanması anlamına gelmekteydi. Türkiye'de devletçilik, hep özel sektöre hizmet etmiştir. Burjuvazinin onayladığı bu devletçilik hiçbir zaman, hatta 1950-1960'lı yıllarda bile terk edilmemiş, 1960 yılından sonra da hız kazanmıştır. Cumhuriyet kuruluşundan, 1960'lı yılların sonlarına kadar ticaretin, fiyatların ve kredilerin denetiminde uygulanmaya çalışılan devletçilik, Yerasimos'a göre her defasında "olumsuz sonuçlanmıştır". Mali anlamda devletçilik ise, uygulanmasında kayda değer bir ilgi olmasına karşın, toplumsal güç dengesinin işin içine girmesiyle olumsuz sonuçlanır. Dolaysız vergileri artırmak, büyük toprak sahiplerini vergiye bağlamak hangi güce dayanılarak gerçekleştirilebilirdi? Yani 27 Mayıs 1960 hükümet darbesinden sonra bu yoldaki gelişmeler 1965 yılından başlayarak çabucak terk edildi (Yerasimos, 1980: 895).

3.2.1. 1960-1980 dönemleri arasında Dört Kalkınma Planının amaçları ve bölgesel politikalar

Bu başlık altında 1960-1980 yılları arasında hazırlanan kalkınma planlarının amaçlarına ve 4 plan döneminde uygulanan bölgesel politikalara yer verilmeye çalışılacaktır. 1960 yılından sonra hazırlanan planlar geçmiş planlama çalışmalarına göre farklılıklar taşımaktadır. 1930'lardaki Birinci ve İkinci Sanayi Planları ile İvedili Sanayi Planları sektörel bir nitelik taşıırken 1960 sonrasında hazırlanan kalkınma planları sadece ekonomi alanında gelişmenin değil toplumsal ve kültürel alanda da gelişmenin bütün yönlerini kapsamaktadır. Kalkınma Planları kamu sektörü için emredici, özel sektör için yol gösterici niteliktedir. Kalkınma planları dönemi ithal ikameci sanayileşme dönemi olarak adlandırılmış ve bu dönemde (1963-1980 yılları arasında) dört kalkınma planı hazırlanmıştır. Bu planlar ve kapsadığı yıllar şöyledir:

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1963-1967

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1968-1972

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1973-1977

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1979-1983

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BBYKP) : 1963-1967

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının 15 Yıllık Hedefleri bölümünde Türkiye gibi az gelişmiş bir ülkenin daha yüksek bir hayat standardına ulaşabilmesinin uzun ve sistemli bir plan çabasıyla sağlanabileceği, planla kararlı ve dengeli bir iktisadi ve sosyal bir gelişme hedeflenmiştir (DPT, 1963).

Birinci planda on beş yılda ulaşılacak hedefler (DPT,1963: 33):

“Türkiye’nin kalkınması için gerekli olan her sahada yeter sayıda ve üstün nitelikte ilim adamı ve teknik mütehassısın yetiştirilmiş olması, %7’lik bir gelişme hızının sağlanması, istihdam meselesinin çözülmesi, ödeme dengesine ulaşılması ve bu hedeflerin sosyal adalet ilkelerine uygun olarak gerçekleştirilmesi” şeklindedir.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında yer alan “ Planlı Kalkınmanın 15 Yıllık

Hedefleri” bölümünde ithal ikameci stratejinin gerekliliği savunulmuş ve “karşılaştırmalı üstünlükler kuramı”na uygun bir sanayileşme ve dış ticaret politikasının uygulanmasının yanlış olacağı belirtilmiştir. Birinci planda kalkınma stratejisi içe dönük ithal ikameci niteliktedir. İthal ikameci anlayışla yurtiçi yatırımların artırılarak sanayi sektörünün gelişmesini sağlamak ve dışa bağımlılığın azaltılması beklenmiştir (Sönmez,2004: 106).

Planda on beş yıllık hedefler doğrultusunda, tarım ve sanayi arasında dengeli bir gelişmenin sağlanması esası yer almış, fakat Türkiye’nin uzun dönem gelişmesinin daha çok sanayileşme yönünde olacağını dile getirilmiştir. Tarımda %4,2 Sanayide %12,3 ve hizmetler sektöründe %6,8 civarında yıllık büyüme hızları hedeflenmiştir. Ayrıca on beş yıllık dönemde, ulusal gelirden tarımın payının %43,8’den %29,4’e düşürülmesi hedeflenmiştir. Ayrıca planda tarımdaki nüfusun toplam çalışan nüfus içindeki oranının on beş yılda 77,4’den 58,1’e düşürülmesi, buna karşın sanayide çalışanların oranının %9,8’den %15,6’ya, hizmetler sektöründe çalışanların oranının ise %12,8’den %26,3’e çıkartılması hedeflenmiştir (DPT, 1963).

Plan strateji kararlarına uygun olarak, devlet ve özel kesimin yan yana bulunduğu bir karma ekonominin bütünü için hazırlanmıştır. Devlet ve özel kesim birbirinden ayrı ve menfaatleri birbiriyle çelişen iki parça değil, bir bütünün birbirini tamamlayan iki kesimi olarak ele alınmıştır. Özel kesimin kalkınmanın bütün şartlarının tek başına gerçekleştiremediği durumlarda, kamu kesiminin alt yapı yatırımlarına yönelerek, özel kesimin yatırım yapmadığı alanlarda kamu iktisadi teşebbüslerinde verimliliği artırarak ve genel olarak üretkenliği sağlayacak yatırımları yapacağı belirtilmiştir. Ayrıca planda kredilerde faiz haddi, vade, faizin ve anaparanın ödenmesi konusunda uygulanacak teşvik tedbirlerinin de plan hedeflerine uygun olacağı dile getirilmiştir (DPT, 1963). Küçük (1985: 277)’e göre, plan hedeflerini gerçekleştirmeye yarayacak ve kontrole elverişli araçlar daima kamu kesiminde tanımlanmıştır.

İlk planda “bölge planlama ve kalkınma” konusuna da yer verilmiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plan’ın da (BBYKP) “bölgeler arası dengeli bir kalkınmanın esas alınacağı, bölge politikasının hedefleri bölgeler arası dengesizlikleri gidermek ve geri

kalmış bölgelerin daha hızlı kalkınmalarını sağlamak” (BBYKP, 1963) şeklinde hedefler belirlenmiştir. Bölgesel eşitsizliği gidermedeki amaç, iki farklı biçimde ifade edilmiştir. Birincisi yurt içinde fırsat eşitliğinin sağlanması, ikincisi ise bölgeler arasında dengenin sağlanmasıdır. BBYKP stratejisine göre, “Türkiye’de kalkınma imkânları, kaynakların uzun bir devre içinde en verimli sahalara yatırılması ile gerçekleşecektir.” Fakat “Yatırımların yapılmasında ve coğrafi dağılımında bölgelerarası dengeli bir kalkınmanın esasları göz önünde bulundurulacak, diğer yatırım kıstaslarına göre eşit durumda olan projelerden geri kalmış bölgeleri kuruluş yeri olarak gösterenler tercih edilecektir. Kamu yatırımlarının programları arasında da bu bölgelere öncelik tanınacaktır” (DPT, 1963: 527).

Birinci planda bölgelerarası dengenin sağlanmasında esas sorumluluk devlette görülmekteydi, devlet, sosyal hizmetleri ve tesisleri geri kalmış bölgelere yönelterek ve bu bölgelerde alt yapı yatırımlarını hızlandırarak iktisadi yatırımları bu bölgelere götürecektir. Devlet, planın öngördüğü yüzde yedilik büyüme hızını gerçekleşmesini olumsuz etkilememek için, iktisadi yatırımların geri kalmış bölgelere götürülmesi konusunda çok ihtiyatlı davranmıştır. Bu planda, özel kesimin geri kalmış bölgelerde yapacağı yatırımlara gelince, özendirme önlemleri ile gelişmiş bölge girişimcilerinin yatırımlarını geri kalmış bölgelere yöneltilmesi düşünülmemekte, mahalli girişimcilerin kendi bölgelerine yatırım yapmasını kolaylaştıracak sanayi siteleri gibi araçlar önerilmektedir (Tekeli, 2008: 71).

Bu plan döneminde, tüm ülkeyi kapsayacak çok yönlü bölge planlarının yapılması öngörülmüştür. Birinci plan, faaliyet düzeyine göre ülkede bölgeleri: 1) Potansiyel Gelişme Bölgeleri, 2) Geri Kalmış Bölgeler, 3) Büyük Kent Bölgeleri olmak üzere 3’e ayırmıştır. Bu bölgelere örnek olarak, bazı üstünlükleri ve gelişme olanakları olan potansiyel gelişme bölgesine örnek olarak Antalya Bölgesi, geri kalmış bölgelere örnek olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve nüfusun ve ekonomik faaliyetlerin yoğunlaştığı büyük kent bölgesine örnek olarak da İstanbul gösterilmektedir.

Birinci Planın bölgelerarası dengesizliği azaltma yolundaki amacını

gerçekleştirme konusunda bazı aksaklıklar görülmektedir. Sarıca (1991)'e göre, Birinci Plan'da dengeli bölgesel kalkınma kavramının yeterince açık olmaması, yatırımların bölgesel boyutta uyumlaştırılması ve bütünleştirilmesini sağlayacak etkili yöntem ve stratejilerin öngörülemezliği ve etkili bir teşvik önlemleri sisteminin kurulamaması gibi nedenlerle başarılı bir uygulama yapılamamıştır (aktaran: Tecer, 1991: 57).

Birinci Beş Yıllık Plan döneminde, göreceli olarak geri kalmış yörelere özel sektörün yatırım yapmasını sağlamak için 19 Şubat 1963 tarih ve 202 sayılı kanun çıkarılarak ve 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nda bir değişiklik yapılarak "yatırım indirimi" uygulaması getirilmiştir (Dinler, 2008: 188).

Bu plan döneminde ulusal kalkınma planının yanında, bölgesel planlama çalışmaları sürdürülmüş, Doğu Marmara Bölgesi'nde sanayinin, Antalya Bölgesi'nde tarımın ve turizmin Çukurova Bölgesi'nde tarım ve sanayinin, Zonguldak Bölgesi'nde sanayinin gelişmesini hedefleyen çalışmalar yapılmıştır.

Ayrıca planda dış ticaretle ilgili hedeflere değinilmiş ve bu hedefler şu şekilde belirtilmiştir. DPT (1963: 509): "Bugüne kadar bir duraklama gösteren ihracat gelirimizin artırılması şarttır. Bunun için geleneksel ihraç mallarımızın satışını mümkün olduğu kadar arttırmak, bunları daha fazla işlenmiş olarak ihraç etme yolları aramak, dış talebi diğerlerine oranla fazla artış gösteren yeni malları dış piyasalara arz ederek ihracatımızın yapısını değiştirmek gerekecektir. İthalatımızda, kalkınma çabasına paralel olarak önemli artışlar beklenmelidir. Yeni yatırımlar ve bugünkü tesislerin bakım ve idamesi, önemli ölçüde yatırım malı talebi yaratacaktır. Gelişen sanayinin daha çok yerli ham madde talep edecek şekilde kurulmasına çalışılacaktır. Ancak verimli çalışan ve yabancı mallarla mutlak olarak rekabet edebilecek şekilde işlemlerini istediğimiz faaliyet kolları ham madde ithalatı talebinde bulunacaktır. Ayrıca yükselen gelir seviyesinin, belirli bir ölçüde tüketim malları ithalatı talebi yaratacağı kabul edilmektedir. Dış ticaret politikasının hedefi bu talebi mümkün olduğu kadar kontrol altında bulundurmak, ikame edilebilir ithalatın ikamesini ve yerli hammadde kullanılmasını sağlayarak ithalatta tasarruf sağlamak olacaktır."

Birinci Beş yıllık Plan, Prof. Tinbergen'in aşamalı planlama metodolojisi uygulanarak hazırlanmıştır. Buna göre, ekonomi birbiriyle iki yönlü ilişkiye sahip ölçekte incelenmektedir. Her aşamada kalkınma politikasını ilgilendiren çeşitli kararlar alınabilir. Fakat stratejik kararlar ekonominin makro kesiminde alınan kararlardır. İkinci ve üçüncü kesimdeki kararlar ilk kararlara daha çok açıklık getiren ve destekleyen kararlardır. Birinci aşamada gelir, tüketim, tasarruf, yatırım, ihracat ithalat gibi ekonominin tümünü içeren kararlar yer alır. İkinci aşamada, birinci aşamada tanımlanan hedeflerin dengesizlik olmadan sağlanması amaçlanmaktadır. Üçüncü aşamada ise kıt kaynakların en etkili şekilde kullanılma yollarının araştırılmasıdır (Küçük, 1985).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (İBYKP) : 1968-1972

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, “Türkiye’de bir yandan, fert başına geliri hızla ve devamlı olarak artırmayı hedeflerken, öte yandan çeşitli gelir grupları ve bölgeler arasında dengeli gelişmeyi sağlamak, çok sayıda vatandaşa iş imkânları yaratmak ve kalkınmanın nimet ve külfetlerinin fırsat eşitliğine, sosyal adalet ilkesine göre paylaşarak iktisadi ve sosyal düzende olumlu bir gelişme elde etmek” amaçlarına göre hazırlanmıştır (DPT,1967: 3).

İBYKP, ilk planda olduğu gibi ekonominin yılda ortalama %7 oranında büyümesini hedef almıştır. Plan, hedeflere ulaşmada, ekonominin “sürükleyici” sektörü olan sanayinin milli gelir içindeki payının süratle yükselmesi gerektiğini vurgulamış ve bu amaçla, ikinci planda sanayi sektörünün üretiminin %12,0 oranında artırılarak milli gelir içindeki payı 1967 yılında %16,3’ten 1972 yılında %20,5’e çıkartılması hedeflenmiştir. Planın ayrıca temel gelişme hedefi, milli geliri 1967-1972 yılları arasında %40,3 artırmayı öngörmüştür. Planda, genel istihdam imkânlarının geliştirilebilmesi, tarım sektöründeki fazla işgücünün tarım dışı sektörlerle doğru kaydırılması, yetişmiş insan gücünün verimli kullanılması ve uzun dönemde ekonominin dış kaynaklara bağımlılığının önlenmesi, ödemeler dengesindeki tıkanıkların ortadan kaldırılması, ekonominin sanayi hızının yükseltilmesi ile kalkınma çabaları için de buna bağlı gelişen şehirleşmenin desteklenmesi zorunlu görülmüştür (DPT, 1967).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında temel (İBYKP) amaç, tıpkı birinci planda olduğu gibi bölgelerarası dengenin sağlanmasını sürdürmektir. İlk plandaki ilkeler aynen korunmuştur. Geri kalmış bölgeler bünyesinde kalkınma kutuplarının yaratılması benimsenirken “kamu sektöründe hizmet götüren yatırımların bu hizmetlerden yeterli ölçüde yararlanmayan kitlelere yöneltilerek bu kitlelerin yoğun bulunduğu az gelişmiş bölgelere öncelik verilerek yapılacaktır” demektedir (DPT, 1968). Fakat İBYKP’da bu amacı gerçekleştirmek için farklı bir yol önerilmektedir. “Önerilen yaklaşım, geri kalmış bölgelerde az sayıda şehirselleşmiş merkezlerde özellikle hizmet yığılması yaparak gelişme yaratmak ve kendini besleyen ve çevresine yayılan bir büyüme sağlamaya yöneliktir” (Tekeli, 2008: 72).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında, önemli bir bölgesel kalkınma göstergesi ve aracı olan kentleşmeden, kentleşme ve sanayileşme dengesinden söz edilmiştir. Ancak İkinci Kalkınma Planı döneminde amaçlanan bölgeler arası dengenin sağlanması ve sürdürülmesi ilkesine ulaşmak için planlama politikasının amaçları ve araçları konusunda yeterince açıklık getirilememiştir. (Tecer, 1991: 58) Bu durum, bölgelerarası dengenin sağlanması ilkesine ters düşmektedir. İkinci Kalkınma Planında şehirleşme, tarımda modernleşme ve sanayileşme birbirini besleyici üç değişken olarak görülmüş, şehirleşme, sanayileşme ile ulaşılacak bir amaç, şehirleşme ise sanayileşmeyi hızlandıran bir araç olarak ele alınmıştır (Tekeli, 2008: 73). İkinci planda şehirleşmenin desteklenmesinin nedeni, ekonomide itici güç olarak düşünülmekte, hızlı kentleşmenin bir yönden kentlere ucuz iş gücü sağlayacak, diğer yönden ise, geniş kitlelerin iç piyasa için ileri bir tüketici kitlesi olarak piyasaya dâhil edilmesi amaçlanmaktadır (Kepenek ve Yentürk, 2007).

Yalçın Küçük, ikinci planı “sarı plan” olarak nitelendirmiş ve bunun nedenini de şöyle açıklamıştır (Küçük, 1985): “İkinci plan statükonun planıdır. İkinci plan kalkınma hızını %7 olarak belirlemiştir. Fakat Türkiye’nin kalkınma hızı %5 civarındadır. Son otuz beş yıllık Türkiye ekonomisi planlı olsun ya da olmasın %5 kalkınma hızını sağlamaktadır. İkinci Kalkınma planı bunu %7’ye çıkarmak istemektedir. Aradaki %2’lik fark küçüktür ama bu Türkiye’nin tarihsel kalkınma hızının %40’na denk gelmektedir ve bu önemli bir farktır. İşte İkinci kalkınma planında %7’lik kalkınma

hızının gerçekleşebilmesi için ne vergi reformu, ne toprak reformu ne de başka bir şey gereklidir. Yüzde yedi, bütün bu önlemler alınmadan da gerçekleşebilir. Bir planın bunu iddia edebilmesi için, o planın sarı plan olması gerekir. Bunun için ikinci planı sarı plandır” değerlendirmesinde bulunmuştur.

İkinci planın birincisinden kalkınma anlayışı bakımından temelde bir farkı vardır. Birinci plan bir “reform” plan iken ikinci plan ise bilinçli bir yapı değişikliği istemeyen bir izleme planı niteliğindedir. Bu açıdan İkinci Plan “Kalkınma Planı” değildir. İkinci Plan Türkiye’nin ekonomik ve sosyal yapısında temel değişiklikler yapılmadan sadece izleyici ve düzenleyici bazı politika tedbirleri ile kalkınacağı görüşüne dayanır (Erder, 2010: 302).

İkinci planda, ilk planda olduğu gibi karma ekonomi politikasının uygulanacağı belirtilmiştir. Ekonomide statik ve dinamik etkinlik esas olarak piyasa mekanizması yoluyla sağlanacak, yani kararların alınmasında esas alınan serbest piyasada oluşacak olan fiyatlardır. Devlet kamu ve özel kesimlere üretimle ilgili faaliyetlerinde fırsat eşitliği sağlayacaktır. Ayrıca devlet ekonomik hayatın düzenleyicisi olarak dolaylı yollardan istikrarı sağlayacak, fiyat mekanizmasının yetersizliğini, vergi ve dış ticaret politikası gibi araçlarla düzenleyerek tekelliliğin oluşumunu önleyerek, tüketicinin ezilmesine izin vermeyecektir. Devlet alt yapı yatırımlarını geliştirerek ve toplum refahına dönük eğitim, sağlık gibi sosyal amaçlı yatırımlar yapacaktır (DPT, 1967).

İkinci Planda imalat sektörünün gelişiminin esas olarak özel sektöre bırakılması amaçlanmış, özel kesimin teşvik araçlarına rağmen girmediği alanlarda kamu kesiminin bu alanlarda girişimci görevi göreceği belirtilmiştir (DPT, 1967). Elmas (2004)’a göre İkinci Planda organize sanayi bölgesi oluşturma düşüncesi şekillenmiş, geri kalmış bölgelere alt yapı yatırımlarının yapılmasına öncelik verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu planda da bölgelerarası dengesizliği giderme konusunda devlet ön plana çıkmıştı (Elmas ve Demirel, 2010: 54).

DPT’ye göre (2000) İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, “bölgesel planlama ulusal fiziksel planlamadan bağımsız olarak hazırlanamaz” fikrine önem vermiştir (aktaran:

Göymen, 2005). İBYK planında amaç, mekânsal meseleleri ekonomik hedeflerle bütünleştirmek ve ulusal kalkınma planlaması içinde mekânsal yaklaşımı kurumsallaştırmaktı (Göymen, 2005).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde “yatırım indirimi” uygulaması İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde de devam etmiştir. Yatırım indiriminden yararlanan il sayısı 1968 yılında 22 iken, 1969-71 yıllarında 23’e, 1972 yılında da 33’e çıkarılmıştır (Dinler, 2008: 190).

İkinci Planda ekonominin gelişmesini sınırlayıcı birtakım kurumsal güçlüklerden söz edilmekte ve bu bağlamda özellikle tasarruf yetersizliği ve dış ödemeler güçlülüğü belirtilmektedir (Kepenek ve Yentürk 2007). Tarımın hava şartlarına bağlı oluşundan dolayı ekonomik gelişme istikrarsız olmakta, istikrarsızlık da sektörün kendi içinde çeşitli ekonomik ve sosyal sorunların doğmasına neden olmaktadır. Tarımsal gelişmeyi organizasyon yönünden etkileyen diğer bir faktör ise çiftçilerin yaygın teşkilatlanmaya gidememeleridir. Küçük toprak sahiplerinin birleşme eğilimlerinin kuvvetli olmadığı ve pazarlama, kredi konusunda kooperatifleşme hareketinin gelişmemiş olması bu unsurların fiyat hakkında güvenilir bilgilere sahip olamamalarına ve pazarla aralarındaki bağlantının kopuk olmasına neden olmaktadır. Sanayi alanında da gelişmeyi engelleyen bir takım güçlükler bulunmaktadır. Özellikle imalat sanayide çok sayıda girişimci küçük işletmenin bulunması, bunların düşük kapasitede faaliyet göstermesi ve üretim teknolojilerinden yararlanamamaları en büyük sorunlardandır. Kamu işletmelerinde koordinasyon ve organizasyon güçlüklerin devam etmektedir. Planda, ekonominin güven verici gelişmelerine rağmen tasarrufların yükseltilmesini engelleyen güçlüklerin olduğu belirtilmekte ve tasarruf azlığının nedeni ise “gelir seviyesinin düşüklüğü”, “tasarruf yaratıcı müteşebbisler grubunun henüz yeterli güç ve genişliğe erişmemiş” ve “tasarrufları karlı olarak kullanma alanının kısıtlı olması” olarak belirtilmektedir (DPT, 1967).

Plan dış ticaretin milli gelirdeki artışlarla paralel gelişmediğini ve ekonomik gelişmeyi sürükleyici değil, fakat sınırlayıcı bir niteliğe sahip olduğunu belirtmektedir. Bir başka deyişle, dış ticaret ya da genel tanımıyla ödemeler dengesi faaliyetleri, genel

ekonomik gelişmeyi izleyememiştir (DPT, 1967).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (ÜBYKP) 1973-1977

Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) arasında 1963 yılında imzalanan Ankara Anlaşmasının⁶ 1 Ocak 1973 yılında yürürlüğe girmesi ile birlikte gümrük indirimlerinin gerçekleşmesi ve on yıllık dönem içinde ulaşılan sonuçlar ve karşılaşılan sorunlar, özellikle sanayide hedeflenen artış hızına ulaşılamaması, belirli bir strateji değişikliğini zorunlu kılmıştır. Bunun için Üçüncü Plan, 15 yıllık bir Perspektif içerisinde değil, yeniden hazırlanan ve 22 yılı kapsayan yeni bir stratejinin ilk halkası olmuştur (Emmioğlu, 2010: 332).

İkinci Kalkınma Planı döneminde ülkede 12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi olmuştur. Üçüncü Kalkınma Planı da bu dönemde hazırlanmıştır. Küçük'e göre (1985) , III. Plan bu dönemin bütün özelliklerini taşır. Dolayısıyla 12 Mart ne yenilik getirdiyse bütün bunları III. Planda görmek mümkündür. Kazgan (1999: 116) 12 Mart Darbesini şöyle açıklamaktadır :“1960’lı yılların planlı ekonomi dönemi sadece ekonomi düzleminde başarılarla imza atmakla kalmadı, aynı zamanda 1961 Anayasasının getirdiği fikir özgürlüğü Türk tarihinde ender rastlanan bir düzeyde sürdü. Sol fikirlerin hızla yayılması, Marksist yazının Türkçeye çevrilmesi, hızlı işçi hareketleri ve bunlara

⁶Türkiye AET’ye 1959 yılında üye olarak başvurdu ve dört yıl süren görüşmeler sonucunda Türkiye ile topluluk arasında 12 Eylül 1963’te Ankara Anlaşması imzalandı ve 1 Aralık 1964’te yürürlüğe girdi. Anlaşmaya göre, Türkiye “tam üye” değil “ortak üye” statüsüne alınmıştır. Ortaklığın amacı, ilişkilerin bir aşamadan geçerek, sonunda bir gümrük birliğinin kurulmasıdır. Anlaşmanın 2. Maddesi, Hazırlık Dönemi, Geçiş Dönemi ve son olarak da Son Dönem olmak üzere üç aşamadan oluşmaktaydı. Hazırlık döneminde Türkiye’ye taviz verme yükümlülüğü getirilmemiştir. Fakat beş yıl içinde Türkiye’ye 175 Milyon TL tutarında düşük faizli kredi vermeyi ve tütün, kuru üzüm, kuru incir ve fındık ürünlerine belirli ihraç malları için gümrük indirimleri yapmayı üstlenmiştir. Geçiş Dönemi ise, emeğin serbest dolaşımının, Sınâî mamullerde gümrük birliğinin ve tarım ürünlerinin serbest dolaşımına hazırlığın gerçekleştirileceği dönemi kapsar. Türkiye’den istenen ise, gümrük vergilerini sıfıra indirmesi, ortak gümrük tarifelerine uygun olarak kotaların ortadan kaldırılmasıdır. Geçiş döneminin tamamlanacağı, Katma Protokol’ün yürürlüğe girişinin 22. yılında itibaren Son Dönem başlayacaktır (Kazgan, 1985: 353-364).

eklenen öğrenci eylemleri dönemi tanımladı. Ancak Soğuk Savaş koşulları serbest piyasa ekonomisinden taviz verse de, sol hareketlerin güçlenmesine ne içerde, ne dışarıda rıza gösterebilirdi. Nitekim öyle oldu. Bu dönemin toplumsal tarihindeki belki de en önemli kara nokta fikir özgürlüğünün noktalanması oldu: 12 Mart Muhtırası, dar anlamda bir askeri darbe sayılma da, bu gidişe son verdi, 1961 Anayasası'nın getirdiği fikir özgürlükleri budandı.”

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında uzun dönemli amaçlar şu şekildedir (DPT, 1973: 119):

- 1- Yaşam düzeyinin yükseltilmesi
- 2- Sanayileşme
- 3- Dış kaynaklara bağımlılığın azaltılması
- 4- İstihdam sorunun çözümlenmesi
- 5- Gelir dağılımının iyileştirilmesi

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (ÜBYKP) ile birlikte ilk planın öngördüğü 15 yıllık stratejiden vazgeçilmiş ve 22 yıllık bir dönemi öngören yeni bir perspektif plan olarak belirlenmiştir. Bu planla, milli gelirin yıllık ortalama %8, sanayi sektörünün %11,2, tarımın %3,7 ve hizmetler sektörünün yıllık ortalama gelirlerinin %7,7 artması hedef olarak öngörülmüştür (DPT, 1973: 159).

ÜBYKP’de ekonomik büyümenin sanayinin milli gelire oranının artan oranda katkısıyla gerçekleşeceği ve kalkınmanın sanayileşmeyle gerçekleşebileceği belirtilmiştir. Sanayileşmenin amacının da daha çok tüketim malları sanayisine dönük, nispeten geri üretim teknoloji kullanan genellikle küçük üretim birimlerinden kurulu Türk sanayisinde yapısal bir değişiklik yapmak olarak ifade edilmektedir. Üçüncü plan döneminde ilk plandan daha yüksek bir büyüme hedefi konulmuştur. Bu planda dış kaynaklara bağımlılığın ilk iki planda olduğu gibi Türkiye ekonomisinin temel sorunu olduğu belirtilmiş ve bu bağımlılığın temel nedeni ise, II. Dünya Savaşı sonrasında sürekli olarak artan dış ticaret açıkları olarak belirtilmiştir. Bu durum sanayileşmenin gelişmemiş olmasına bağlanmaktadır. Dışa bağımlılığın azaltılmasının yolu ise, sanayileşme olarak görülmüş ve mal ihracatının artırılması, çeşitlendirilmesi ve toplam

ihracat içindeki payının arttırılmasıyla temel ara ve yatırım mallarında sağlanacak ithal ikamenin sağlanması olarak sunulmuştur (DPT, 1973: 121).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında (ÜBYKP) bölgeler arası gelişmişlik farklarının giderilmesi de uzun dönemde gerçekleştirilecek bir hedef olarak ele alınmaktadır.

Üçüncü Plan bölge kelimesine çok yabancısıdır. Dönemin Planlama Teşkilatı Müsteşarı Memduh Aytür'ün yersiz ve dayanaksız bölgecilik kaygıları yüzünden tüm bölge kelimeleri çıkartılmıştır. Bölge kelimesinin yerini, “yöre” kelimesi almıştır. Planda “gelişmiş bölgede geri yöreler olduğu gibi, gelişmemiş bölgelerde ileri yöreler vardır” denilerek, bölge yapısının iyice kavranamamış olduğu görülmektedir (Tekeli, 2008: 73).

Üçüncü Planda Kalkınmada Öncelikli Yöreler (KÖY) kavramı kullanılmış ve bu bağlamda DPT bünyesinde KÖY başkanlığı kurulmuştur. Birinci ve İkinci Planda kapsamlı bir şekilde ele alınmış olan bölgesel kalkınma politikaları, bu planda sadece Kalkınmada Öncelikli Yöreler’e ilişkin çalışmalar çerçevesinde ele alınmıştır.

Kalkınmada Öncelikli Yöreler’in belirlenmesi için, bölgelerin gelişme potansiyeli bulunan doğal ve beşeri kaynaklarını saptamak suretiyle, bu yörelerin gelişmişlik düzeylerini belirleyen sosyo-ekonomik göstergelere (sağlık, sanayi, eğitim) dayalı endeksler⁷ yardımıyla gelişmişlik sıralaması dile getirilmiştir (Sarica 2000: 174).

TÜSİAD, Türkiye’de Bölgesel Farklar ve Politikalar (2008: 94) adlı raporunda:Üçüncü Plan döneminde bölge kelimesinin mümkün olduğunca az kullanıldığını belirtmiş, bölgesel politikaların ise kaynak israfı olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte, bölgesel politikaların sermaye birikimini ve gelişmeyi yavaşlatıcı

⁷ Eğitim, sağlık ve sanayi gibi sosyal ve ekonomik sektörlere göre farklı mekân birimlerinin (iller, coğrafi bölgeler ve istatistikî bölge birimleri) sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerinin ölçülmesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Yayın No DPT 2671,2003).

özelikler taşıdığını belirtmiştir.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, ülkenin mekâna göre sanayileşmesinde ortaya çıkan dengesizlikleri giderecek şekilde geri kalmış bölgelere devletin sınaî faaliyetleri götürmesini öngörmüştür. Devlet, bu dönemde sanayideki dengesizliklerin büyümesini sakıncalı görmüş ve bu duruma müdahaleyi gerekli bulmuştur (Tokgöz, 1976: 62).

Kalkınmada Öncelikli Yörelere dâhil illerin sayısı 40'a çıkarılmış ve uygulama, bu planın sonuna kadar devam etmiştir. Kalkınmada Öncelikli Yörelere dâhil edilen illerin sayısının artış ya da azalış göstermesinin nedeni de, dönemin güçlü politikacılarının gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun kendi seçim bölgelerini bu listeye dâhil etmeleridir.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (DBYKP) : 1979-1983

1979-1983 dönemini kapsayan Dördüncü Beş Yıllık Planı (DBYKP), ağır bir ekonomik ve siyasal bunalım döneminde ve bu nedenle olacak bir yıl gecikmeyle 1978 yerine 1979'da uygulamaya konuldu.

1970'lerin ilk yıllarında Amerika'nın Bretton Woods sisteminin ağırlığını daha fazla taşıyamaması sebebiyle dünya ekonomisi bir bunalım içine girmiştir. Döviz kurlarının belirsizleşmesiyle artan ürün fiyatları iç içe geçmiş ekonomik şoklar yaratmış ve son olarak petrol fiyatlarındaki artışlar dünya ekonomisini büyük bir bunalıma iten temel neden olmuştur. Türkiye'de işçi dövizlerinin yarattığı olumlu hava iki yıl içinde tükenmiştir. 1974'den itibaren ekonomide negatif şoklar (Kıbrıs savaşının maliyeti, Amerika'nın koyduğu silah ambargosu, Almanya'nın işçi alımını durdurarak Türkleri geri dönmeye teşvike başlaması ve ithalatın ara ve yatırım malı fiyatlarındaki artışların petrol fiyat artışlarını tetiklemesi ve bütün bunlardan doğan açıkları 1975'ten başlayarak hükümetlerin kısa vadeli kredilerle kapatmaya girişmesi) üst üste gelmişti. Rezervleri tükenen Türkiye dış borç arayışları içine girmiş ve IMF ile görüşmelere başlamıştır (Kuruç, 2010: 360-361). 24 Ocak kararlarından önce, Türkiye'nin kısa vadede istikrar

önlemleri alması ve uzun vadede ekonomiyi dışa açık hale getirmesi ile ithal ikameci süreci bir kenara bırakması gerektiği uluslararası çevrelerce açık bir şekilde vurgulanmıştır (Sönmez,1998: 484-485). OECD, 1978 yılında yayınlamış olduğu “Economic Surveys: Turkey” başlıklı metinde, Türkiye’nin yapması gerekenleri şöyle sıralamıştır (OECD, 1978: 38-39) :

- a) Genel ekonomik planlama çerçevesinde piyasa güçlerine daha fazla bel bağlanması, verimlilik ve kaynak paylaşımını geliştirecektir.
- b) Rekabetçi piyasa güçlerinin daha fazla ortaya çıkarılması özellikle sanayi açısından önemli olacaktır.
- c) Yüksek yatırım oranının sürdürülmesi tasarrufları teşvik etme politikalarını gerektirecektir. Sermaye piyasasının gelişimi, eldeki tasarrufların etkin bölüşümüne yardımcı olabilir.
- d) Kamu harcamasını karşılamak için hükümet gelirlerinin artırılması gerekir.
- e) Artan ihracata daha fazla öncelik verilmelidir. Bu, ihracat için uygun teşvikin olması gerektiği anlamına gelir.
- f) Doğrudan yabancı yatırımların yalnızca olası daha fazla ihracat kaynağı olarak değil, fakat aynı zamanda ekonominin yoksun olduğu modern yönetim yöntemleri, yeni beceri ve teknolojiler gibi niteliklerin geliştirilmesine önemli bir katkı olarak görülmesi gerekir.

Türkiye’nin ithal ikameci politikasından vazgeçerek daha çok ihracatı teşvik etme ve dışa açık büyüme modelinin benimsenmesi amaçlanmıştır. Dördüncü Kalkınma Planı bu koşullar altında hazırlanmıştır.

DBYKP’nin iktisadi amaçları şu şekildedir (DPT, 1978: 656) :

- Gelişmeyi dinamik istikrar içinde hızlandırmak
- İleri bir sanayileşme düzeyine erişmek
- Ulusal ekonominin öz yeterliliğini yükseltmek
- Çağdaş teknolojileri oluşturmak, aktarılan teknolojileri ülke koşullarına ve gereksinmelerine uygun biçimde özümseme gücünü artırmak ve ekonomik ve toplumsal yararlar teknolojik gelişme arasında uyum sağlamak
- Türkiye'nin dış ödeme gücünü hızla yükseltmek

- Kaynakları artırmak ve kaynakları en verimli biçimde değerlendirmek
- Ekonominin altyapı eksikliklerini olabildiğince gidermek
- Çağdaş gereksinmelere uygun ve gelişmeyi hızlandırıcı bir ulaşım düzeni kurmak
- Sanayileşme hızını, ulusal sanayiın ara mallan ve yatırım malları üretme oranını ve dışsatıma yönelme gücünü artırmak
- Ulusal kaynaklardan yararlanma oranını öncelikle gözeterek enerji darboğazını aşmak
- Ulusal güvenlik sorunlarını, bir yandan dış politikayla bir yandan gelişmeyle bir bütün olarak ele alıp çözmek. Türkiye'nin savunma gücünü ve bu alanda öz yeterliliğini artırırken ulusal savunma yapısı ile ekonominin birbirine güç katar biçimde gelişmelerini gözetmek
- Uluslararası ekonomik ilişkileri, Türk ekonomisinin bağımlılaşmasını önleyecek biçimde, çok unsurlu dengeye dayandırmak

Dördüncü Planda milli gelirin büyüme oranı %8,2 olarak hedeflenmiştir. Ayrıca tarım sektöründe %5,3, sanayi sektöründe %9,9 ve hizmetler sektöründe ise %8,5 oranında artış hedeflenmiştir. Tarım sektörünün milli gelirdeki artışa katkısı %13,5, sanayi sektörünün ise %36,5 olarak görülmüştür (DPT, 1979: 205).

Bu dönemde, bölgelerarası dengesizliğin arttığı, Üçüncü Plan döneminde geri kalmış bölgelerin yatırımlardan gittikçe azalan paylar aldığı DPT tarafından ortaya konulmuştur. Bu plan döneminde, soruna bölgelerarası denge sorunundan ziyade genel anlamda bir yerleşme sorunu olarak bakılmıştır (Tekeli, 2008). Planda “aralarında belirli bir toplumsal ve ekonomik iş bölümü olan yerleşme merkezleri sistemiyle, planlama düzeninin gerçekleşmesini içeren bir mekân örgütlenmesi” amaçlanacaktır (DPT, 1979: 292).

Bu plan döneminde, gelişmiş ve geri kalmış bölgeler için bölgesel gelişme politikalarında farklı amaçlar belirlenmiştir. Üçüncü Plan, gelişmiş bölgeler için alt yapı kararlarında tutarlılığını sağlamak, arazin kullanımındaki değişimleri bir disiplin altına almak ve gelişmenin darboğaza düşmesini önlemeyi hedeflemiştir. Geri kalmış

bölgelerde ise gelişmeyi başlatmak ve hızlandırmak amaçlamıştır. Yatırımların geri kalmış bölgelere gitmesi için ise yerel sermayenin sanayiye yatırım yapmasını özendirmiştir (Tekeli, 2008: 75).

Kalkınmada Öncelikli Yörelere başlığı altında ön görülen politikalarda, daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin kalkındırılmasına yönelik önlemlere yer verilmiştir. Bu bölgelerin gelişmesini sağlamak amacıyla bölgenin sorunlarını bölge gelişme anlayışı içinde ele alıp, bu bölgelerin gelişmesini sağlayacak büyük projelerin başlatılması amaçlanmıştır. Ayrıca Aşağı Fırat Projesi adı altında, Güneydoğu Anadolu için bir gelişme projesi hazırlanması amaçlanmış, bu amaçlar doğrultusunda bazı kanunlar çıkarılmıştır.

- Birinci kanun, 15 Ocak 1984'te çıkarılan yasadır. Bu yasayla KÖY'de fiilen çalışanların ücretlerinde özel yatırım indirimi yapılması ve KÖY'de yapılacak yatırımlarda vergi indirimi oranının %100'e kadar artırılmasının Bakanlar Kuruluna bırakılmasını öngörmektedir.
- İkinci kanun, 1 Mart 1984'te çıkarılan kalkınmada öncelikli yörelerde konut inşaatı ile tesis inşaatı ve bunlarla ilgili işlemlere vergi, resim ve harç muafiyeti getirmiştir.
- Üçüncü kanun, 17 Mart 1984'te çıkarılan Kamu Ortaklığı Fonu'ndaki paranın en az onda birinin KÖY' de yapılmasını zorunlu kılmıştır (Dinler, 2008: 192).

DBYKP'de ekonomide karşılaşılan sorunları ve dış dengeyi sağlamak için ihracat hedeflerinin gerçekleştirilmesinin özel bir çaba gerektirdiğine vurgu yapılmıştır. Bunun için IV Plan döneminde öncekilere oranla yüksek düzeyde saptanan dışsatım hedeflerinin gerçekleştirilmesi için özel bir çaba gösterilecektir. Planda, dışsatım olanakları az olan geleneksel tarım ürünlerinin yanında, sanayi ürünleri dışsatımına ve bu tür malların çeşitlendirilmesine tüm kesimlerdeki kuruluşlar tarafından önem verileceği, bu konuda gerekli önlemlerin alınacağı belirtilerek ihracatı artışının temel hedefler arasında olduğu görülmektedir (DPT, 1979: 266).

Eşiyok'a göre (2008: 120), DBYKP'yi hazırlayan kadro, (o dönemki DPT Müsteşarı Bilsay Kuruç, İktisadi Planlama Dairesi Başkanı Oktar Türel'dir) yaşanan

kriz ortamına, değişen ve gittikçe ağırlaşan uluslararası konjonktüre rağmen ekonominin karşılaştığı sorunları aşabilmek için tercihlerini sanayinin daha da derinleşmesi yönünde kullanacaklardır. Bu planda sabit sermaye yatırımlarının devlet eliyle gerçekleşmesi, ara mallarında ithal ikamesinin derinleştirilmesi ve yatırım mallarında sağlanacak tempolu gelişme sonunda Türkiye’nin kritik eşiği açarak, ekonominin kaynak sorununun da çözülebileceğini öngörülmüştür. Bu ngryle Dördüncü Kalkınma Planının daha önce hazırlanan 1930’lardaki Sanayi Planları ile 1946’da hazırlanan İvedili Sanayi Planı ile benzeşmektedir. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı dünya ekonomisindeki şoklar sonucu büyüyen demeler dengesi ve ulusal ve yabancı sermayenin “dışa açılma” yönündeki tercihleri sonucunda tasfiye edilmiştir. Böylece 24 Ocak kararları ile birlikte DBYKP’nin öngördüğü sanayileşme çizgisi terk edilmiştir.

3.3. Değerlendirme

Türkiye’de bölgesel dengesizlik sorununa, 1960’lı yıllarda Kalkınma Planlarında net bir şekilde değinilmiş ve ülke genelindeki dengesiz gelişimin önlenmesi için bir takım politika araçları uygulamaya çalışmıştır. Özellikle Birinci Plan döneminde ülke içinde yatırımların dengeli dağılımına değinilmiş ve bölgesel politikaların amacı ise bölgeler arası dengesizliği azaltma olarak belirlenmiştir. Türkiye’de Cumhuriyet sonrası yapılan Sanayi Planlarında bölgesel yatırımlar göz önünde bulundurulmazken, Kalkınma Planlarında daha çok bölgesel yatırımların uygulanmasında, dengesizliğin göz önüne alınacağı vurgulanmıştır. Batı bölgelerinde sanayinin yoğunlaşması, diğer bölgelerin gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca olumsuz etkilenme sadece Doğu bölgeleri için söz konusu olmamakta ayrıca Batı bölgeleri içinde beraberinde bir takım problemi de getirmişti. Batı’da nüfusun yoğunlaşması batıdaki kentlerde kentsel sorunlara da neden olmuştur. 1960’lı yıllara kadar ülkedeki dengesizliği önlemede önemli bir çalışma olmamıştır. 1960’lı yıllardan sonra DPT’nin kuruluşuyla bölgesel çalışmalar önem kazanmaya başlamıştır. 1980’li yıllara kadar incelediğimiz Dört Plan döneminde bölgesel dengesizliği azaltmada devletin politika araçlarına değinmeye çalıştık. Birinci Plan döneminde Bölgesel kalkınmada yatırımların yurt içinde dengeli bir

şekilde yapılacağı vurgulanmıştır. Birinci plan döneminde sonra bölgesel kalkınmaya verilen önemin diğer plan döneminde verilmediği görülmektedir. İkinci plandan itibaren ayrı bölgesel planların hazırlanması projesinden vazgeçilmiştir. Üçüncü plan döneminde Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) kavramı kullanılmıştır. Kalkınmada Öncelikli Yörelere dâhil edilen illerin sayısında sürekli değişikliklerin olduğu görülmektedir. KÖY başlığında daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini kalkındırmaya yönelik önlemlere yer verilmiştir.

BÖLÜM IV

4. 1960-1980 Dönemi Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Doğu-Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Devletin İktisat Politikaları

4.1. 1960-1980 Döneminde Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler

Planlı Kalkınma Döneminde Türkiye’de hazırlanan planların hedeflerine ve amaçlarına değinildikten sonra 1960-1980 dönemi arasındaki ekonomik gelişmelerin sonuçları incelenecektir. 1960-1980 yıllarda bölgenin (Doğu ve Güneydoğu) ekonomisi hakkında doğru analiz yapabilmek bu dönemde Türkiye ekonomisinin genel seyri hakkında bilgi sahibi olunmasını gerektirir.

1970’lerin ortalarına kadar geçen süre, Türkiye ekonomisi için “büyüme” yılları olmuştur. 1960’larda ulaşılan yüksek büyüme hızları 1970’lerin ilk yarısındaki bir “geçiş” döneminden sonra 1970’lerin ikinci yarısında yerini büyüme hızının sıfırlandığı, hatta “negatifleştiği bunalım” yıllarına bırakarak ardından 24 Ocak ve 12 Eylül ekonomik ve politik operasyonlarını içeren 1980’lerin “kemer sıkma” dönemine bırakmıştır (Sönmez, 2012: 348).

Planlı dönemde her yıla oldukça iddialı büyüme hedefleriyle girilmiştir. 1977 yılına kadar yüksek büyüme hızlarına ulaşılmıştır. 1962-1977 döneminde GSYİH %6,7 büyürken, tarım %3,3, sanayi %10 ve hizmetler sektöründe %7,8 büyüme hızlarına ulaşılmıştır. 1977’den sonra büyüme hızı düşerek, 1979 GSYİH artışı %1 civarında gerçekleşmiş ama 1977’ye kadar sanayi kesiminde yüksek büyüme 1962-1977’ye kadar %10 olmuş, 1977’den sonra ise hızla düşerek, 1979’da %-3’e gerilemiştir (Sönmez, 2004: 109-110).

Türkiye’de 1945’ler sonrası başlayan sanayileşme tüketim malları üretiminde başlamıştır. Ara malları üretecek sektörler hep düşük kalmış, tüketim malları üreten sektörler ise hızla gelişmiştir. Bunun için tüketim malları sektörünün ara malı talebi iç üretimle karşılanamamış ve her geçen yıl daha fazla ara malı ithal etmek zorunda kalınmıştır. Üretim kapasitesini artırmak için gerekli olan makine teçhizat gibi yatırım mallarının ithaline de talep artmıştır (Sönmez, 1985: 49). Aşağıdaki Türkiye’de ithalatın bileşimi tablosunda görüldüğü gibi Türkiye’de ara mallarının ithali yıllar itibariyle hızla artış göstermiştir. Fakat bu dönemde büyüme için gerekli olan yatırım mallarının payı sürekli olarak düşüş göstermektedir.

Tablo 4.1. Türkiye’de İthalatın Bileşimi (%)

	1960	1970	1975	1977	1978	1979
Yatırım Mal	52.1	47.1	41.4	38.9	34.6	31.5
Ara malı	38.3	47.9	54.3	58.0	62.5	66.6
Tüketim Malı	9.6	5.0	4.3	3.1	3.1	1.9

Kaynak: DİE Dış Ticaret İstatistikleri (Aktaran : Sönmez, 1985).

GSYİH’deki değişimlerin dinamiği olan sanayinin büyüme hızıyla ithalat olanaklarının yakından bir ilişkili olduğu görülmektedir. 1970’de döviz darboğazı nedeniyle gerekli olan ithal girdileri sağlayamayan sanayinin büyüme hızı düşmüş, 1970’den sonra döviz olanaklarının iyileşmesiyle büyüme hızlanmış ve 1977’den sonra tekrar daralan döviz olanaklarıyla büyüme hızı düşmüştür. Sanayideki bu değişim üretimin girdi yönünden, sanayi yatırımlarının da diğer yatırımlar gibi yatırım malları açısından dışa bağımlı olduğunu gösterir. Sanayi, döviz buldukça büyüme göstermekte, sanayide döviz olanağı daraldığında büyümesi durmakta, hatta gerilemektedir (Sönmez, 2004: 11).

Bu dönemde, yüksek büyüme hedefleri doğrultusunda yatırımların GSMH içindeki payları 1962’de 14,5 iken 1977 ‘de %25,4 çıkmıştır. Tarımın toplam yatırımlar içindeki payı azalmış, sanayinin payı da artış göstermiştir. Sanayi içinde de imalat sanayi yatırımları ağırlıkta olup, 1963-1977 döneminde imalat sanayinin toplam yatırımlar içindeki payı %20,4 iken, 1973-1977’de %28,2’ye yükselmiştir. İmalat sanayi yatırımlarında özel kesim 1978 yılına kadar ağırlıkta iken, 1979 yılında ağırlık

kamu kesimine geçmiştir. Özel kesim İmalat sanayinin toplam sanayi üretimindeki payı 1963-1972'de %32'ye, 1973-1977'de %32,7 çıkmış, fakat 1978'de %26,8 1979'da %21,8'e düşmüştür. Bu düşüşlerin nedeni, sermaye verimliliğinin azalması ve kar oranlarının düşmesidir (Sönmez, 2004: 112-113).

Bu dönemde GSYH içinde yatırımların payı artarken tasarruflar aynı ölçüde artmamıştır. Tasarrufların GSMH içindeki payı 1962'de %10,7 iken, 1972'de %18,3'e çıkmış ve 1972'ye kadar kaynak açığı azalmıştır. Bu yıldan sonra, açık hızla artmış ve 1977'de tasarrufların GSMH içindeki payı %7,1'e kadar düşmüştür. 1962-1977 arasında yatırımların hızlı bir artış göstermesine karşılık, bu yatırımlara kaynak oluşturacak tasarruflar aynı ölçüde artmamış ve kaynak açığı sorunu yaşanmıştır. Tasarruflar yeterli düzeyde olmadığı gibi, kamu gelirlerinde de artış sağlanamamış, buna karşılık kamu giderlerinde hızlı artışlar bütçe açıklarına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak, kamu yatırımlarını finanse etmek için Merkez Bankasının kaynaklarına başvurulmuş, böylece para arzı hızla artmış ve dolayısıyla enflasyon körüklenmiştir (Sönmez, 2004)

Yaşanan bu gelişmeler Türkiye ekonomisini sarsmış ve Türkiye, dış çevrelerce devalüasyona gidilmesi için zorlanılmıştır. Fakat hükümet önce devalüasyona yanaşmayarak katlı kur uygulaması ile dış ticaret açığını kapatmaya çalışmıştır. Sonunda dış kredi çevrelerin baskısı ile Ağustos 1970'de TL'nin devalüasyonunu da içeren bir ekonomik önlemler paketi uygulanmıştır. 1 Dolar 9 TL'den 15 TL'ye yükseltilerek TL %40 oranında devalüe edilmiştir. Uygulamaya konulan pakette ihracatı özendirmeye yönelik vergi indirimleri ve kredi kolaylıkları da bulunmaktadır. Dış ticareti etkileyen miktar kısıtlamalarında değişiklik yapılmış iç fiyatlarda ayarlamalara gidilmiş, faiz ve iskonto oranları yükseltilmiştir (Şahin, 2000: 162). 1970'de yapılan ve Cumhuriyet tarihinin en büyük 3. Devalüasyonu TL'nin resmi değeri, gerçek değerinin altında tutulmuş ve uygulamadan beklenenler sağlanmıştır. Devalüasyonun etkisiyle ihracat artmış ve işçi döviz girişleri hızlanarak cari işlemler açığı daraltılmıştır (Sönmez, 1986: 68). Bu gidişata petrol fiyatlarındaki ani sıçrama son vermiştir. Türkiye'de 1974 sonrasında, tüm dünyanın sürüklendiği kriz koşullarına tepki olarak, gerginleşen siyasi rekabetin yarattığı sürekli bir seçim ekonomisi atmosferi içinde bunalımın ülke ekonomisine yansması her ne pahasına olursa ertelemeye çalışılmıştır.

Ham petrolun fiyatının üç misli arttığı dünyada, Türkiye ekonomisinde petrol fiyatları pek değişmemiştir. Türkiye ekonomisinin alışkın olduğu dış kaynak türlerinde meydana gelen tıkanmalara rağmen, ticari kredilerle ve özellikle Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM)⁸ adını taşıyan pahalı bir kısa dönemli borçlanma yöntemiyle ithalat hacmi artırılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde dünya ekonomisi bunalımı yaşarken Türkiye ekonomisi yapay yöntemlerle %8’lik büyüme oranlarını yakalıyordu. Aynı dönemde, büyümenin niteliği 1976’da ihracatın ithalatı karşılama oranının 1/3’e düşmesiyle ortaya çıkmıştır. “Popülist” iktisat politikalarıyla dış tıkanmalardan kaynaklanan bir bunalım konjonktürüne gidilirken yapay büyümeyi sürdürmek imkânsızdı (Boratav, 2007: 129).

Ekonomide doruğa ulaşılan dengesizlikler bir takım darlıkları ortaya çıkarmıştır. Elektrik kesintileri, ısıtılmayan binalar, darlıkların oluşturduğu karaborsa fiyatları ve tezgâh altı satışların yanı sıra, ekonomide büyüyen kara para ve kayıt dışılık bu dönemin en belirgin özelliklerindendir. Türkiye’de uygulanan akıldışı politikaların sonucunda ülke şiddetli bir stagflâsyona düşmüş ve bunun arka planında ise, toplumsal çatışma üniversitelerde ve sokaklarda doruklara çıkmış, ekonomideki bunalıma eşlik etmişti. Hükümetler, ekonomideki dengesizlikleri gidermek için 1977’den itibaren istikrar paketleri gündeme getirmeye başlamıştı. Bu dönemde hükümetler değişikçe paketler de değişiyordu. 1978’de IMF devreye girdi, fakat CHP ağırlıklı hükümet IMF ile anlaşamayınca, Türkiye Mart 1979’a kadar taze kaynak girişinden yoksun kalmıştır. Bu dönemde, borç patlamasını önlemek için bir takım politikalar hükümet tarafından yürürlüğe konulmaya başlanmış, TL %20 oranında devalüe edilmiş ve 1 Dolar 25 TL’ye kadar yükseltilmiştir (Kazgan, 1999: 132). 1978-1979 yıllarında ekonomide istikrarı sağlamak için başvuru olan tedbirler sayesinde, kısa vadeli borçların ertelenmesi sağlanmış, fakat ithalatın karşılanması için yeterli düzeyde dış kaynağın sağlanamaması ve 1979 yılında petrol fiyatlarında ikinci önemli artış olması ve bunun da ekonomiye getirdiği ilave yük rezervlerin erimesine ve ekonominin ihtiyacı olan ithalatın

⁸ Döviz Çevrilebilir Mevduat: Yurt dışından getirilen dövizlerin Türkiye’deki bankalara yatırılıyordu. Banka döviz hesabı açarak, elde ettiği dövizleri Merkez Bankasına satarak karşılığında TL üzerinden kredi açma imkânına sahip oluyordu. Devlet kur risklerini üstlenince bu kısa vadeli borçlanma yönteminin çekiciliği artmıştır. Bankalar bu sayede yeni kredi imkânına kavuşurken, Merkez Bankası da elde ettiği dövizlerle ülke için gerekli olan temel ithal girdilerin sağlanmasını amaçlıyordu.

yapılamamasına neden olarak üretimde duraklamalara yol açmıştır (Temel vd. 2002).

Türkiye, 1980 darbesinden önce sadece ekonomik değil, aynı zamanda çok ağır bir siyasi bunalıma sürüklenmiştir. 12 Eylül rejimine geçişin “resmi” gerekçesi, iktisadi güçlüklerinden ziyade “ anarşi ve terör kısır parti çekişmeleri ve parlamentonun felce uğratılması” gibi siyasi sorunlara bağlanmıştır (Boratav, 2004: 141).

Planlı dönemin belli başlı gelişmelerine değinildikten sonra bu dönemde tarım sektöründeki gelişmelere değinmek gerekir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki tarımsal gelişmelere değinmek için Türkiye ekonomisindeki tarımsal gelişmeler hakkında fikir sahibi olmak gerekir. Oral’a göre (2006: 48), yerli burjuvazinin 1963’lerden sonra gelişmesi hızlanmıştı ve tarımda da kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması isteniyordu. Ancak feodal ilişkilerin tedrici bir süreç içinde tasfiyesi ve kapitalist ilişkilere dönüşmesi amaçlanmıştı. Süreç istenilen doğrultuda hızlı gitmiyordu ve bu arada büyük toprak sahiplerince işgal edilen devlet arazilerinin onlara armağan edildiği bir Tapulama Kanunu çıkartıldı.

Köy İşleri Bakanlığının 1962-1969 yıllarında yaptığı çalışmalara göre, 4,1 milyon çiftçi ailesinden 73 bini (%18) ortakçı, 13 bini (%0,3) kiracı ve 1,2 milyonu (%28,7) tarım işçisidir. Çiftçi ailelerinin %40,7 si topraksızdır. İl genelinde topraksız ailelerin en yüksek olan iller Doğu ve Güneydoğu’daki iller, bu oranın en düşük olduğu iller ise, Denizli ve Tekirdağ’dır. 1-50 dekar toprağa sahip olan aileler tüm çiftçi ailelerin %77,7’sini oluşturmakla beraber işlenebilir toprağın %34,1’ne sahiptir. Buna karşılık 200 dekardan fazla toprağı olan tüm çiftçi aileleri %2,4’ünü oluşturmalarına karşın işlenebilir toprağın %22,2’sini ellerinde bulundurmaktadırlar. 1963-70 döneminde topraksız ailelerin oranı %9,1’den %11,6’ya, 20 dekardan az toprağa sahip yoksul köylülerin oranı %40,9’dan %44,1’e yükselmiştir. 500 dekarın üstünde topraklı işletmeler ile bunların denetimindeki toprakların oranı pek değişmemiştir (Oral, 2006: 48).

Başkaya’ya göre (2011: 304) ekonomi bu dönemde, 1950’lerden bu yana

gelenek haline gelen tarımsal sübvansiyonlarla sürdürülmüştür. Tarıma yapılan bu sübvansiyon ve destekleme alımları bu sektörde yaratılan değerin oldukça yüksek bir oranına ulaşmıştı. 1963-71 döneminde sübvansiyon ve destekleme alımları tarımsal üretim değerinin %22'siydi. Planlama döneminde dış ticaret hadleri 1950=100 alındığında 1973'de 75, 1974'de,77, 1975'de,68, 1976'da,70, 1977'de 69, 1978'de,71, 1979'da da 70 olmuştu. Petrol fiyatlarının aşırı yükselmesi, tarıma yapılan sübvansiyonlar ve destekler, sigortalı ve sendikalı bütün işyerlerinde ücretlerin görece yüksek oluşu, ucuz konut kredisi, sağlık hizmetlerinden yararlanma vb.faktörler dikkate alındığında işçilerin görece yüksek bir refah seviyesinde olduğu görülür. Dış ticaretteki olumsuz gelişmeler petrol fiyatlarının aşırı yükselmeye karşın sübvansiyon yoluyla düşük tutulması, KİT açıkları, tarıma yönelik sübvansiyonlar, dış krediler ve işçi dövizlerindeki görece azalış, alt yapı yetersizliği, batıdan ithal edilen enflasyon, artan dış borçlar ve ticaret hadlerindeki bozulmalar, ödemeler dengesi kriziyle sonuçlanmıştır.

T. Bulutay, S.Timur ve H.Ersel (1971) tarafından yapılan araştırmaya göre, 1968 yılında ülke genelinde topraksız ailelerin çiftçi ailelere oranı %17,52'tir. Bu yıllarda bölgelerarası karşılaştırma yapıldığında bu oran İç Anadolu'da %15,91, Karadeniz'de %3,29, Ege ve Marmara %12,64, Akdeniz'de %23,43 iken, Doğu'da %38,78'dir (Bulutay,Timur ve Ersel, 1971 : 18-65). Börtüçüne'ye göre (1977), 1950-1973 yılında toplam çiftçi ailesi yaklaşık 1 milyon artış göstermiş ve yaklaşık 1,4 kat artmıştır, fakat bu dönemde topraksız ailelerde yaklaşık olarak 2,5 kat artış göstermiştir. Bu orandaki artış üretim araçlarından yoksunlaşma ve mülksüzleşmenin ifadesidir (aktaran: Oral, 2006 : 48).

TZD'ye göre (1978), 1960'lardan sonra kapitalistleşme sürecinin yarattığı gelişmelerin yanı sıra kırsal kesim emperyalizmin çeşitli programlarının uygulandığı alan haline getirilmiştir. Emperyalizm, Türkiye gibi az gelişmiş ülkelere yönelik kırsal programları genel olarak iki amacı gerçekleştirmeye yönelik olmuştur (Oral, 2006 : 49):

- Tarımsal pazarın en geniş bir biçimde genişletilmesi
- Yoksul köylülüğün devrimci potansiyelinin düzen sınırları içinde etkinsizleştirilmesi

Bu dönemdeki gelişmelerin gelir dağılımında yarattığı değişikliklere ve

değişikliğin çeşitli gelir grupları açısından ortaya çıkan sonuçlarına bakıldığında, 1960'lerde hızlı büyümenin yanında fiyatlarda da istikrarlı bir gelişim olmuştur. Ancak 1970'li yıllarda fiyat artışları hızlanmış, geliri enflasyonun altında kalan emekçi sınıf ve tabakalardan, geliri enflasyondan daha hızlı artanlara kaynak transferi sonucu gelir dağılımında adaletsizlik gittikçe artmıştır. 1963, 1968, 1973 yıllarında yapılan gelir dağılımı araştırmalarının sonuçlarına göre, 1963-1968 yılları arasında gelir dağılımı daha da adaletsizleşmiştir. En fakir %20'nin gelirdeki payı 1963'de %4,5'den 1968'de %3'e inmiştir. En zengin %20'nin payı ise, %57'den %60'a yükselmiştir. 1968-1973 yılları arasında ise gelir dağılımında görece bir iyileşme görülmektedir. En fakir %20'lik dilimin payı %3'ten %3,5'e çıkmıştır. Bu görece iyileşmede çıkarılan personel yasası ve memur maaşlarının artırılmasının etkisi bulunmaktadır (Sönmez, 1986 : 70).

Tablo-4.2. Büyüme Hızları (Hedeflenen ve Gerçekleşen Büyüme %)

	I. Plan		II. Plan		III. Plan		IV. Plan	
	Hedef	Gerçek	Hedef	Gerçek	Hedef	Gerçek	Hedef	Gerçekleş
Tarım	4, 2	3, 0	4, 1	1, 8	3, 7	1, 2	5, 3	0, 3
Sanayi	12, 3	10, 9	12, 0	9, 1	11, 2	8, 8	9, 9	2, 4
Hizmetler	6, 8	7, 2	6, 3	6, 6	7, 7	7, 3	8, 5	2, 6
GSYİH	7, 0	6, 6	7, 0	6, 3	7, 9	5, 2	8, 0	1, 7

Kaynak: (DPT)

Yukarıda dört kalkınma planı döneminde sektörlerin hedeflenen ve gerçekleşen büyüme oranları tablosu verilmiştir. Kalkınma planlarının genel olarak temel değişkeni büyüme olmuş ve planlarda belirli bir büyüme hızı hedeflenmiştir. Büyüme hedeflerine en yaklaşılan dönem Birinci Kalkınma Planı Dönemi olmuştur. Tablo-4.2'de, hedeflenen ve gerçekleşen büyüme oranlarına bakıldığında, tarım sektörü dört plan döneminde büyüme hedefini yakalayamamıştır. Bunun nedeni, bu dönemde büyümede daha çok sanayi kesiminin ön plana çıkmasıdır. Sanayileşme büyümenin motoru sayılmıştır. Hizmetler sektörüne bakıldığında, üç plan döneminde büyük gelişme göstermiş olup, Dördüncü Planda ise, büyük bir düşüş göstermiştir. Sanayi sektöründeki büyüme hızı üçüncü planla birlikte düşüş göstermiştir. Genel anlamda sanayide büyüme hedeflerine yaklaşılmış, fakat 1970'lerden sonra döviz darboğazı nedeniyle ithal girdinin sağlanamaması büyüme oranlarını olumsuz etkilemiştir.

Kalkınma planları döneminde uygulanan ithal ikameci sanayileşme politikasının

1970’lerde tıkanmasıyla, Türkiye’de tekelleşen sermaye ve sözcüleri bu tıkanmaya çözüm yolları aramaya başlamışlardır. Sönmez’e göre (1985: 47), yerli sermayedarın isteği ülkede uygulanan sanayileşme politikasının değişmesi yönündeydi. Sermayedarlar “çözüm” önerisini -Türkiye İş Adamları ve Sanayiciler Derneği’nin - (TÜSİAD) “The Turkish Economy 1980” adlı raporunda şu şekilde dile getirmiştir: “İhracat hacmini geliştirmek sadece uygun döviz kurları saptama sorunu değildir. Çünkü böyle bir ekonomik teşvik tek başına, Türkiye’nin ihtiyacı olan yeni ihracat pazarları bulmaya cevap vermez. Bunun kadar önemli olan, uluslararası iş bölümünde Türkiye’nin ihracata yönelik katılımını sağlamak olmalıdır.” Sermayedarlar bu raporda iş bölümünde yeni bir düzenlemenin olduğunun farkındadır ve kendi yerlerini saptamışlardır. Raporda “ihracata yönelik ekonomi” politikasının benimsenmesini gerektiğini vurgulamışlardır. Özetle sanayinin yapısı ve uzun yıllardan beridir izlenen ithal ikameci sanayileşme stratejisi, zamanını doldurmuştur ve bir manada bu strateji tıkanmıştır. Uluslararası iş bölümündeki yeni düzenlemeyle de bağlantılı olarak yeni bir kalkınma stratejisi izlemeye karar verilmiştir; bu da ihracata yönelik sanayileşme olmalıdır. Yerli sermayenin bu karara varış gerekçesi de ekonomide darboğazların giderek daralması olmuştur (Sönmez, 1985).

4.2. Planlı Dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Gelişmeler

4.2.1. Bölgenin jeopolitik konumu ve bölgenin coğrafyası

Bir ülkenin bir bölgesinin az gelişmişliği sadece o bölgenin doğal yapısıyla açıklanabilir mi? Dünya’da birçok yazarın kafa yorduğu konu, az gelişmişliğin ne kadar coğrafi şartlara bağlı olduğudur. Bu tartışmalar Türkiye’de de geçerli olmuş ve özellikle Doğu ve Güney Doğu bölgesinin az gelişmişliğinin coğrafi şartlara bağlı olduğu dile getirilmiştir. Sevgi’ye göre (1983), “oysa bu endişe bizce hiçbir şey ifade etmemektedir.” Gelişmişlik olgusunu sadece doğa koşullarına bağlamak kapitalist ülkeler tarafından egemenlik altına alınan ülkelerin sömürsünü gizlemeyi gözetken, şaşırtan, kötü ve çıkarıcı bir girişimin tanımıdır. Bölgelerin gelişmesinde doğa koşullarının dışındaki faktörler çok etkili olsa bile gelişmişliği belirleyen en büyük

etkinin doğa koşulları olduğu vurgulanır. Herhangi bir ülkede veya bölgede bir kalkınma programı hazırlanmaya kalkışılırken ilk akla gelen kırsal kesimdeki doğa koşullarının ortaya koyduğu güçlüklerin yok edilmesidir. Bunun için, su erozyonu önlemek için ve sulamayı artırıcı önlemler alınır. Fakat bu bölgelerin gelişmesi için ne bir radikal sosyal içerikli toprak reformundan, ne de ekipman yetersizliğinden bahsedilmektedir. Bunun da ötesinde doğa koşullarından dolayı ortaya çıkan olumsuz engelinin ortadan kaldırılması için gerekli teknolojik gereksinimlerinden ortaya çıkan maliyetlerin yüksekliğinden söz edilmektedir.

Bazı yazarlar bu gün dünyada tropikal bölgelerde bulunan Üçüncü Dünya ülkelerinin içinde bulunduğu yoksulluğun ana nedeninin elverişsiz topraklar ile açıklamaktadır. Hatta bu gün zengin Avustralya'nın büyük bir kısmının tropikal iklim kuşağında bulunduğunu unutmamak gerekir. Sonuç olarak bölgelerdeki sömürü düzenine son vererek, gerekli teknikle ve donanımla verimli ürünler elde etmek mümkündür. Koloniyel ülkeler daha önce bu yöntemlerle başarıya ulaşmış ve çok iyi ürünler üretebilmişlerdir (Sevgi, 1983).

Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi şartlarını belirtmekte yarar vardır. İki bölge yüzey şekilleri bakımından birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Doğu Anadolu bölgesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne göre daha yüksek ve dağlık bir alandır. Türkiye'nin en yüksek dağları Doğu Anadolu bölgesindedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi düz ovaların geniş olduğu bir bölgedir. Doğu Anadolu, yüksek ve denize uzak oluşu nedeniyle, kara iklimi görülür. Bu bölgede kışlar çok soğuk karla kaplı gün sayısı fazladır. Güneydoğu'da ise, yazları sıcak ve kurak kışları ise, yağışlı ve soğuk geçmektedir.

Türkiye'de Doğu ve Güney Doğu'nun az gelişmişliği birçok kişi tarafından yükselti, arazi yapısı, kuraklık gibi doğal yapısına bağlanmıştır. Örnek olarak, Servet Mutlu'nun "Doğu Sorunu"nun kökenleri çalışmasında, hem Doğu'nun hem de Güneydoğunun sorunları büyüktür ve bunlar kolay aşılamayacaktır. Bunun nedenleri bu bölgelerin konumları ile ilgilidir. Doğu için yükselti ve arazinin yüzey şekli, Güney Doğu içinse iklim sorundur. Yine bu bölgelerde sorunların bazı tekniklerle

çözölebileceğine değinirken, sanayinin bu bölgelerde gelişmesinin önündeki engelleri de dile getirmiştir. Bu bölgelerin ithal ve ihraç limanlarına uzak olması, yüksek ulaşım maliyetleri ve iklim bu bölgelerde sanayinin gelişmesinde engeller olarak görmüştür (Mutlu, 2002). Her ne kadar da doğal ortam bir bölgenin gelişmesine engelse de az gelişmiş kalmasının temel nedeni olarak görölemez. Ayrıca bölgelerin gelişmemesinin nedeni olarak toplumsal, sosyal ve siyasal yapılar da önemli rol oynamaktadır. Türkiye’de Doğu bölgelerimizin geri kalışı kısmen doğa yapıları ile ilgili olsa da, bu teknik yöntemlerle ortadan kaldırılabilir. Kurak alanların modern tarım yöntemleri ile sulama olanaklarının artırılması ile bu soruna çözüm getirilebilir. Sanayinin ve tarımın bölgede tam anlamıyla gelişmemesi bölgenin yapısı ile değil, devletin bilinçli politikalarının sonucudur. Bölgede maden ve enerji sektöründe kamu yatırımlarının ön plana çıkarılması da bu bölgede yaratılan değerin başka bölgelere taşınması ile ilgilidir. Az gelişmişlik bir ülke için ya da bir ülkenin bölgesi için kader değildir. Gerekli önlemler alınarak bölgelerin gelişimine olumlu katkılarda bulunulabilir. Pelda’ya göre (2000), Türkiye’de bölgenin geri kalması, bölgedeki üretim güçlerine bağlanmaktadır. İdeolojik manipölasyonlarla geri kalmışlığın nedenini bölgesel yetersizliğe bağlarken, devletin siyasi, askeri, kültürel ve ekonomik olarak elde ettikleri kazançlar gizlenmektedir. Kürt coğrafyasında yükselti ve düzlüklerin iç içe ve fazla oluşunun tarım arazisi miktarını sınırlandırdığını, yağışlardan faydalanılamadığını, toprağın muhafaza edilemediğini, bununda makineleşme, sulama, gübre verme, vb tarım tekniklerinin kullanılmasını engellediğini ve maliyetlerin yükselmesine neden olduğuna dair açıklamalar yapmaktadırlar. Oysa yanlış planlamalar yapıldığı ve doğru teknikler kullanılmadığı, zaman zaman yetkililer tarafından dile getirilmektedir. Örneğin, bölgenin ekolojisine uymayan, ancak devletin ekonomik ihtiyaçları çerçevesinde bitkilerin yetiştiriliyor olması ve istenen düzeyde verim alınamaması, toprakların uzun seneler kullanılması, topraktan kaldırılan besin maddelerinin gübreleme ile yeterince önem verilmemesi gibi sebeplerden dolayı verim alınmadığı kabul edilmektedir.

Bölgenin jeopolitik önemi Türkiye için ne anlam ifade etmektedir. Bölgenin jeopolitik önemi ve devletin bu bölgedeki kazançları bu bölgeyi ön plana çıkarmaktadır. Bu bölgedeki yatırımların belirli sektörlerde olması ve devlet için önemli iş gücü, su, maden ve petrol gibi kaynakların bu bölgede bulunması bu bölgenin önemini

artırmaktadır. Kısaca bunu özetlemekte yarar var.

Birincisi Kürt coğrafyası, Türkiye için Orta Asya'ya bir köprü konumundadır. Kürt coğrafyası, Türkiye coğrafyasına stratejik bir derinlik kazandırmanın yanı sıra, Orta Doğu, İran ve Güney Kafkasya ile Avrupa arasında çokça sözü edilen ve üzerinde plan geliştirilen bir köprü görevi görmektedir. Kürt coğrafyasının bu özelliği, devletin bu bölgeye daha fazla önem vermesini sağlamıştır. Bölgenin petrol başta olmak üzere, sahip olduğu enerji kaynakları ve Doğu-Batı enerji koridorunun geçtiği coğrafya olması, yine Orta Asya- Kafkasya'yı Batı'ya bağlayacak ve Doğu-Batı arasındaki ekonomik, ticari yolu olarak ipek yolunun geçtiği coğrafya olması ve bu konumuyla, bölge önemli bir jeopolitik yapıya sahiptir (Çiftyürek, 2009).

İkincisi, bölgenin sahip olduğu tatlı su kaynaklarıdır. Ortadoğu'da Mısır dışında, bölge Ortadoğu'nun en büyük su rezervlerine sahiptir. Ortadoğu'nun genel olarak su kaynakları bakımından fakir olduğu düşünülürse ve 21. yy'da suyun artan önemi göz önüne alınırsa bu durum daha anlaşılır olacaktır. Pelda'ya göre (2000), su kaynaklarının Kürt coğrafyasındaki önemi gittikçe artmıştır. Bölge'de özellikle Orta Doğu'da suyun politika konusu olması ve koz olarak kullanılması bu bölgedeki yaklaşımları değiştirmiştir. Türkiye, Suriye ve Irak arasında su politik çıkar için koz olarak kullanılırken, Ortadoğu'nun başka köşelerinde de politik arenaya koz olarak girmiştir.

Üçüncü, bölgenin tarımsal üretimde öneminin giderek artacağıdır. Tarımın sadece tarımsal/kırsal alanda çalışanlar için değil, kentler, büyüyen kentler için de vazgeçilmez öneme sahiptir. "Verimli Hilal" denilen bu bölgede tarımın önemi gittikçe artmaktadır (Çiftyürek, 2009). Yıllardır bölgenin iklimi ve coğrafi yapısı bakımından dezavantajlı konuma sahip olduğunu dile getiren Türkiye'deki yetkililer GAP'ın bölgede uygulanmaya başlamasıyla farklı bir dil kullanmaya başladılar (Pelda, 2000). Durum bu olunca GAP'a büyük meblağlar yatırılarak bu projeyi tamamlayarak biran önce faaliyete geçirmeye çalışmaktadırlar.

Dördüncüsü, Kürt coğrafyasının yer altı madenleri ve enerji kaynakları bakımından zengin olması, bölgenin önemini artırmaktadır. Bakır, pirit, fosfat, krom,

linyit, çinko, demir, kükürt, kurşun, manganez, alüminyum, asfaltit, arsenik... belli başlı madenlerdir. Beşincisi ve en önemlisi insan kaynakları açısından devlet, Kürt coğrafyasına stratejik bir yönelimle bakıyor ve buna uygun olarak davranıyor (Çiftyürek, 2009).

4.2.2. Planlı dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde iktisadi gelişmeler ve yatırımların niteliği

1960-1980 döneminde Doğu ve Güneydoğu'daki gelişim, yatırımların bölgelere dağılımı hakkında bilgi verilerek bölgeler arasında gelişen, eşitsiz gelişim koşulları açıklanmaya çalışılacaktır. Ayrıca bu bölgenin gelişmesinde önemli bir etken olan Kürt sorunu gerçeği, devletin nezdinde farklı okuma şekilleriyle ifade edilmiş, soruna gerçekçi çözümler üretmekten sürekli uzak kalınmaya özen gösterilmiştir. 1960'lı yıllara gelindiğinde devlet var olan söylemini değiştirmiş bölgeyi ulusal pazarlarla bütünleştirmeye çalışmıştır. 1960'lı yıllardan sonra başa gelen hükümetler parti programlarına Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin az gelişmişliğinden bahsetmeye başlayacaklardır. 1960'lı yıllarda Türkiye'de yeni bir dönem başlamış ve ülke kapsamlı bir planlama sürecine girerek birçok alanda büyüme hedefleri konularak, ülke kalkınma yoluna girmiştir. 1960-1980 döneminde ülkenin Doğusu ile Batısı arasındaki eşitsiz gelişim koşullarına değinerek bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını tablolarla ve gerekli sayısal verilerle anlatılmaya çalışılacaktır. Bölgeler arası dengesizlik olgusu, kalkınma planlarında yer almış ve planlarda bölgesel gelişmeler başlığında temel hedefler arasında sıralanmıştır. Fakat bu dengesizliğin oluşumu ele alınırken bölgedeki Kürt sorunu gerçeğini göz ardı edilmemelidir. 1960-1980 döneminde kalkınma planları doğrultusunda bölgede tarım ve sanayi sektörüne değinip, bölgeye yapılan kamu yatırımlarının genel seyrine değinilecektir. Ayrıca yine bu dönem arasında başa gelen hükümet programlarına yer verilip, hükümetlerin bölgeye yönelik politikaları incelenilecektir.

Doğu Anadolu 1960'lardaki Türkiye ekonomisinin seyrinden etkilendi. Bu dönem Türkiye için büyüme dönemleri oldu, fakat bölgenin bu dönemde yatırımlardan aldığı pay bunalım yıllarında hissedilir bir biçimde azaldı. Büyüme yıllarında bölge,

yapılan yatırımlardan gözle görülür değişimler sağlamadı. Bunda yatırımların genelde “Batı’ya dönük” olması etkindi. Bölgeye özellikle 1970’lerde “politik güdülerle” yapılan devletin sanayi yatırımlarının etkisi sınırlı oldu (Sönmez, 2012: 348).

Bölgeler arası eşitsizliğin, kapitalizmin kendi işleyişiyle ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığı ve bu eşitsizliğin önlenmesi girişimi doğal olarak devletten ve kamu kuruluşlarından beklenecektir. Daha önce de belirtildiği gibi kalkınma planlarında bölgelerarası eşitsizliğin giderilmesi, kalkınma planlarında yer almış ve birçok “çözüm” yolları ortaya atılmıştır. Fakat öne sürülen çözüm yolları bölgesel dengesizliğin asıl nedenlerine inmekten uzak kalmıştır. Bu dönemde bölgeye yapılan kamu yatırımları dengesizliği giderecek düzeyde değildir, bu düzeye de çıkarılmamaktadır (TİP, 1978).

Aşağıdaki Tablo 4.3. I.ve II Plan döneminde kişi başına kamu yatırımlarının bölgelere göre dağılımı verilmiştir. Kamu yatırımları iki plan döneminde eşitsizliği giderecek biçimde bölgelere dağılmadığı görülmektedir.

Tablo 4.3: I.ve II. Plan döneminde Kişi başına kamu yatırımlarının bölgelere göre dağılımı

Sektörler	Marmara	Ege	Akdeniz	Orta Anadolu	G. Doğu Anadolu	Doğu Anadolu	Karadeniz
Sosyal yapı	540	452	332	628	431	695	312
İmalat	600	662	895	523	100	243	509
Tarım	118	230	586	303	338	195	120
Turizm	60	47	12	26	9	13	5
Diğerleri	32	161	39	15	72	85	142
Ara toplam	1350	1552	1864	1495	950	1230	1088
Teknik altyapı	764	471	322	406	335	955	392
Genel Toplam	2114	2023	2186	1901	1285	2185	1480

Kaynak: (TİP,1978)

Tablo 4.3’de kişi başına kamu yatırımlarının, kişi başı kamu yatırım proje sayısı mı yoksa kişi başı kamu yatırım değeri mi olduğu belirtilmemiştir. Bu muğlâklığa rağmen rakamlar ister proje sayısını ister kamu yatırım değerini gösterebilir, büyük bir dengesizlik göstermektedir. Tablo 4.3’deki sayısal değerlerin proje değeri olduğu varsayılmıştır.

Kalkınma Planlarında sanayi sektörü büyümenin motoru olarak görülmektedir.

İmalat sanayi yatırımlarının özel sektör için çekici olduğu göz önünde bulundurulduğunda, özellikle bu sektördeki kamu yatırımlarının görece az gelişmiş bölgelere yönelik olması gerekmektedir. Fakat imalat sektöründe bölge diğer bölgelere oranla kişi başına çok az bir pay almıştır. Tablo 3-4 incelendiğinde Doğu Anadolu bölgesine yapılan yatırımların daha çok teknik alt yapı yatırımları olduğu görülmektedir. Teknik alt yapı yatırımları olarak adlandırılan enerji ve ulaştırma sektöründeki yatırımları ifade etmektedir. Bu sektöre yapılan yatırımlar daha çok Batı bölgesinin sanayi ihtiyacını karşılamaya dönük olmuştur. Aşağıdaki Tablo 3-5'te bölgeler arası kişi başına enerji üretim ve tüketim endekslerine bakarak enerjinin en çok üretilen ve tüketilen bölgeleri hakkında fikir sahibi olabiliriz. TİP raporuna göre (1978), enerji tüketimi ile sanayileşme arasında bir bağlantı olduğu düşünülürse, enerji yatırımlarının doğrudan faydalarının yatırım bölgelerinde bulunmasına karşılık, daha önemli olan dolaylı faydalarının sanayi bölgelerine kaydırıldığı görülmektedir. Yani bölgede en çok yatırım alan sektörün yarattığı değer, bölgede kullanılmayıp bölge dışına aktarılmaktadır. Burada önemli olan yatırımın hangi bölgeye yapıldığı değil, enerjinin hangi bölgelerde ve hangi ölçülerde tüketildiğidir.

Bölgede çıkarılan enerjinin kamu kaynaklı olması, devletin bu kaynağı bölge dışına aktarmasına herhangi bir engel olmamaktadır. Fakat bölgeler arasındaki dengesizliği azaltmada bölgeden elde edilen değer, bölge dışında kullanılıp bu bölgelere aktarılıyorsa bu durum bölgesel dengesizliği artıracaktır. Kamu kaynağını, devlet bölgeler arasında kişi başı kamu yatırımı olarak dağıtmak zorundadır. Kamu kaynakları bölgelere eşit oranlarda dağıtılmadığında bölgeler arasında eşitsiz gelişim sürekli devam edecektir.

Tablo 4.4: Bölgelerarası kişi başına enerji üretim ve tüketim endeksleri (1974)

	Marmara	Ege	Akdeniz	İç Anadolu	Karadeniz	Doğu Anadolu	G.Doğu Anadolu	Türkiye
Üretim	18	23	90	39	111	321	125	100
Tüketim	175	105	52	95	48	38	41	100
Sanayi	205	121	38	73	30	20	32	100

(Türkiye ortalaması=100)

Kaynak: (TİP,1978).

Tablo4.4'de görüldüğü gibi kişi başına üretimin en yüksek olduğu bölge Doğu

Anadolu bölgesi olmasına karşın, kişi başına tüketimin en yüksek olduğu bölge, üretimi en düşük olan Marmara bölgesidir. Başka bir deyişle, görece geri olan bölgelerde üretilen elektrik enerjisi, görece gelişmiş bölgelerimizde tüketilmektedir.

Aşağıda Planlı Dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Diğer Bölgelere Göre Kişi Başına Düşen Program Yatırımlarını Tablosunda (Tablo 4.5), Üç Plan döneminde 18 Doğu ve Güneydoğu illeri ile Diğer 49 il ile ilgili sektörlerle göre kişi başına düşen program yatırımları verilmiştir. Tablo 4.5'a baktığımızda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Birinci Plan Döneminde az da olsa kişi başına düşen yatırımlarda Türkiye ortalamasının üstünde bir yatırım almıştır. Doğu ve Güneydoğu ilinde üç sektörde kişi başına düşen program yatırım toplamı 717 TL iken Türkiye ortalaması 690 TL'dir. Birinci Plan döneminde Doğu ve Güneydoğu ilinde yatırımların yüksek olması hizmetler sektörüne verilen önemden kaynaklanmaktadır. Birinci plan döneminde hizmetler sektörü kişi başı (324 TL) yatırım payı almıştır ve diğer iki sektörden daha yüksektir. İkinci Plan döneminde Doğu ve Güneydoğu kişi başına aldığı yatırım payı yükselmiş fakat Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Birinci Plan Döneminde diğer 49 ilden fazla daha fazla pay alan Doğu Bölgesi, İkinci Plan Döneminde kişi başına aldığı pay düşmüştür. Üçüncü Plan döneminde programlanan yatırımlar bölgeler arasındaki dengeyi bozmuştur. Üçüncü Plan döneminde toplam üç sektörde programlanan yatırımlar, Türkiye ortalamasının %70 (3317/4744) dolaylarında iken Diğer 49 il %100,7 (5074/4744) dolaylarındadır. Bu oranlar Birinci Plan döneminde Doğu ve Güneydoğu'daki 18 il de %103 ikinci Plan döneminde %90 dolayındadır. Diğer illerde bu oran Birinci Plan döneminde %99, İkinci Plan Döneminde %100,2 civarındadır. Doğu illerinde programlanan yatırımlar, Türkiye ortalamasına göre İkinci Plan döneminde itibaren düşme gösterirken Diğer 49 ilde artış göstermiştir.

Tablo 4.5: Planlı Dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Diğer Bölgelere Göre Kişi Başına Düşen Program Yatırımları (1) (TL).

Sektörler	Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi (18 il)			Diğer Bölgeler (49 il)			Türkiye		
	1.Plan	2.Plan	3.Plan	1.Plan	2.Plan	3.Plan	1.Plan	2.Plan	3.Plan
Tarım	95	173	291	118	129	305	113	137	303
Sanayi	298	637	1515	305	768	3002	304	743	2722
Hizmet	324	441	1511	261	525	1767	273	509	1719
Toplam	717	1251	3317	684	1422	5074	690	1389	4744

Kaynak: DPT, 1976: 79

(1) Birkaç ili kapsadığı için dağıtılmayan ve “muhtelif yatırımlar” olarak adlandırılan yatırımlar dışarıda tutulmuştur.

Dört plan döneminde Doğu Anadolu Bölgesine devlet yatırımlarının dağılımına bakıldığında, Birinci Planda 36,580 Milyar TL’lik kamu yatırımlarından Doğu illeri %11,85 pay almıştır. 1968-1972 dönemi kapsayan İkinci planda 70,508 Milyar TL’lik kamu yatırımı yapılmış, Doğunun bu yatırımlardan aldığı pay, %11,92’dir. Devlet I.ve II. Planda en çok yatırımı enerji sektöre yapmış, I. Planda %24 olan enerjinin payı, II. Planda %40’a artmıştır. Buna madencilik sektörünü eklediğimizde bu iki dalın payı, Birinci Planda %34, ikinci Planda %46’ya yükselmiştir. Görüldüğü gibi I. ve II. Plan döneminde kamu yatırımları en çok Enerji sektöründe yapılmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi bu yatırımlar daha çok Batı’daki sanayinin ihtiyacının karşılanması için yapılmıştır. Kamu yatırımlarının bölgeler arası dengesizliği gidermede önemli bir araç olduğu düşünülürse, Kalkınma Planlarında bunun pek gerçekleşmediği görülmektedir. Dönem ile ilgili verdiğimiz bütün sayısal verilerde yatırımların bölgedeki durumu çok da değiştirmeye yaramamıştır. Çünkü eşitsizliğin temel nedenine inilmemiştir. Soruna sadece ekonomik boyutlu bir yaklaşımla ele alan bölgedeki etnik yapıyı göz ardı etmiştir. Planlama döneminde bölgedeki yatırımların içeriğinin yine bölgeye hizmet veren sektörler değil, bölge dışına hizmet veren sektörler yapıldığı görülür. Aşağıdaki tabloda Dört Plan döneminde devlet yatırımlarının Doğu Bölgesindeki sektörler dağılımı hakkında bilgi edinilebilir.

Tablo 4.6: Devlet Yatırımları ve Doğu (1963-1981)

	I. Plan	II. Plan	III. Plan	IV. Plan
TR toplamı (TL)	36,580	70,508	342,541	1,364.475
Doğu İlleri (Milyon TL)	4,334	8,405	24,374	98,281
Doğu'nun Payı (%)	11,85	11,92	7,11	7,20
Doğuda Sektörel Dağılım				
Enerji	24,1	40,0	16,0	19,8
Tarım	13,2	14,6	9,4	8,4
İmalat	8,0	11,0	27,4	23,2
Ulaştırma	11,2	7,3	13,6	8,0
Eğitim	17,0	11,8	15,0	11,3
Sağlık	5,0	3,0	2,9	2,5
Diğer	11,9	6,3	11,7	15,0
Maden	9,6	6,0	4,0	19,8
Toplam	100	100	100	100

Kaynak: Kurtbay (1982) verilerinden hesaplandı (Aktaran : Sönmez,1992'den derlenmiştir).

Cafer'e göre (1979: 113), bölgede çıkarılan madenler diğer bölgelerin ihtiyaçlarına uygun kullanılmakta ve bölgenin gelişimi için kullanılmamaktadır. Bu akış bölgeyi sadece bir yatırım kaynağından yoksun bırakmamakta, aynı zamanda bölgeyle ülkenin geri kalan kısımları arasında var olan eşitsizliği daha da artmasına yol açmaktadır. Burada kaynak akışından elde edilen gelir, gelişmiş bölgelere yatırılmaktadır. Bu da gelişmiş bölgelerin daha gelişmesine, geri kalmış bölgelerin ise yerinde saymasına neden olmaktadır.

Bölgede var olan madenler ve enerji bölgenin gelişimine nasıl bir katkıda bulunabilirdi? Daha öncede belirttiğimiz gibi Doğu Bölgesi Türkiye'de üretilen krom, bakır ve fosfat madenlerince zengin bir kaynağa sahiptir. Bu bölgede kurulması gerekli sanayiler için büyük bir miktarda maden kaynağına sahiptir. Bu bölgede sanayinin kurulması için gerekli olan enerji ise bölgedeki barajlardan sağlanabilirdi. Kamu sektörü, özel sektörün yatırım yapmadığı bu bölgede bol ve ucuz elektrik enerjisi ve zengin maden kaynaklarından yararlanarak bu bölgede sanayiye geliştirebilirdi. Bu kamusal yatırımlar bölgenin gelişimine daha çok katkı sağlayacaktır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bölge dışına çıkan değerın bölgeye kamu yatırımı olarak geri dönmesi bölgeler arasındaki eşitsiz gelişimi önleyecektir.

İki plan döneminde Doğu'daki enerji yatırımlarının odak noktası "Keban Projesi" idi. 1980'de Türkiye'nin elektrik enerjisinin dörtte birini üretecek olan Keban,

Türkiye Hidroelektrik Santrallerinin toplam kurulu gücünün de %56'sına sahip olacaktı. Keban 1950'lerden, 1970'lere değin Doğu'nun baş yatırımı oldu (Sönmez, 1992: 157). Fakat Keban Barajı'nın yapımı bölgedeki halk için birçok problemi de beraberinde getirmiştir. Kalkınmadan ziyade eldeki varlıklar barajlardan olumsuz etkilenmiş ve verimli toprakların baraj altında kalmasına neden olmuştur. İlin en geniş ovası Uluova, Keban Barajı'nın altında kalmış ve tarımsal üretimin kapasitesi önemli bir ölçüde düşürülmüştür. Metropollerin enerji ihtiyaçlarından dolayı buradaki ekonomik kaynaklar feda edilmiş, baraj dolayısıyla ortaya çıkan acil sorunların çözümü bölgenin kalkınması için yapılması gerekli çabaların geri planda kalmasına neden olmuştur. Batı'daki sanayinin ihtiyacının karşılanması uğruna bölgede baraj yapımı sonrasında 33.500 kişinin topraklarından çıkarılıp, şehirlere yığılması da olayın başka bir iç yüzüdür (Pelda, 2000). Keban Hidroelektrik Santrali, faaliyete geçtiği 1970'lerin başlarında 380 KW'lık enerji nakil hatlarıyla Eskişehir yakınlarındaki Sarıyar Santraline bağlanmış ve Batı'daki sanayinin elektrik tüketiminde önemli bir yer almıştır (Sönmez, 2012: 356).

1960'ların ortalarında Türkiye, milli gelirinde bölge illerinin bazılarının (Kars, Erzurum ve Urfa) payının Marmara bölgesinin bazı illerinden daha önde oldukları görülmektedir. Fakat büyüme yıllarında büyümenin lokomotifi sanayinin, hem devlet hem de özel sektör eliyle bölge dışındaki bölgelerde ve illerde yoğunlaşacaktır. Bu da bölgelerarası eşitsizlik olgusunu daha derinleştirmiştir. Tablo4.7'de görüldüğü gibi Doğu ve Güneydoğu'nun Türkiye GSMH'si içindeki 1965 yılındaki payı %10,39'dur. Bu pay 1975'de 9,56 ya 1979'da ise 8,17'ye düşecektir. Ayrıca illerin gelişmişlik sıralamaları da gittikçe düşüş göstermiştir.

Tablo 4.7: Türkiye Milli Gelirinde Doğu İllerinin Payı ve Sırası

İller	1965 (%)	Sırası	1975 (%)	Sırası	1979 (%)	Sırası
Kars	1, 20	18	0, 84	36	0, 70	40
Urfa	1, 14	21	0, 96	28	0, 58	47
Erzurum	1, 10	22	1, 05	24	0, 98	24
Elazığ	0, 95	30	0, 70	41	0, 87	31
Malatya	0, 88	36	0, 88	31	0, 68	41
Diyarbakır	0, 78	43	1, 11	22	0, 83	34
Siirt	0, 75	45	0, 63	46	0, 44	51
Mardin	0, 72	47	0, 73	44	0, 58	46
Erzincan	0, 56	49	0, 45	53	0, 40	54
Van	0, 51	52	0, 43	56	0, 40	55
Adıyaman	0, 42	57	0, 32	61	0, 41	53
Ağrı	0, 35	61	0, 31	63	0, 33	61
Muş	0, 33	63	0, 34	60	0, 32	62
Bitlis	0, 23	64	0, 24	60	0, 20	64
Tunceli	0, 18	65	0, 22	65	0, 16	66
Bingöl	0, 16	66	0, 19	66	0, 18	65
Hakkâri	0, 13	67	0, 13	67	0, 11	67
Bölge Pay	10, 39		9, 56		8, 17	

Kaynak: Bulutay- Ersal ve Özütün (Aktaran: Sönmez, 1992).

Bölgedeki geri kalmışlığı belki de en iyi özetleyen cümle şu olacaktır: “Gerçekten, Türkiye kendi geri kalmışlığı içinde de bölünmüş, Doğu sömürünün en insafsızına ve eşitsizliğin en derinine terk edilmiştir” (Cem, 2007: 414).

4.2.3. Planlı dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da tarım

Doğu ve Güneydoğu Bölgesi, tarım sektörü yatırımından I. Plan döneminde %13,2, II. Plan döneminde %14, 6, III. Plan döneminde %9,4, VI. Plan döneminde ise %8,4 oranında pay almıştır (Tablo4.6). İkinci plan döneminde sonra tarımın yatırımlardaki gittikçe düşmüştür.

Türkiye’de planlı dönemde tarımın GSYİH içindeki payı gittikçe düşmüştür. 1962’de Türkiye GSYİH’si içinde tarımın payı %38 iken 1979’da bu oran %23’e düşmüştür. Bu dönemde iç pazara dönük sanayinin payı %15’ten %23’e çıkmıştır. Planlı dönemde Batı’da sanayi ön plana çıkarken, tarım Doğu için yaşamsal bir önem taşımaktaydı ve bölge gelirinin %46’sına yakını tarımdan sağlanıyordu (Sönmez,1992: 162).

1965'te bölge nüfusunun %82,9'u tarımla uğraşmaktaydı. DİE'ye göre (1968, B) ve (1969, A) bölgede 1966 yılında işlenen toprak yaklaşık olarak 2 milyon hektarken, 1969 yılında 2,25 milyon hektara kadar yükselmiştir. Bu toprağın %83'ü tahıl ekimi, %4,4 baklagiller (özellikle mercimek) %2,6'sı endüstri bitkileri, %1'i sebze, %9'u üzüm ve meyveler için kullanılmıştır (Aktaran: Cafer, 1979: 99).

DİE'ye göre (1963:197) Doğu Bölgesi topraklarının %23,3'ünü tarla arazi, %20,6'sını çayır ve meralar, %0,1'ini bağ ve bahçeler, %5,6'sını ormanlar ve %50,5'ini de ürün getirmeyen topraklar meydana getirmektedir. Doğu Bölgesindeki tarla arazisi Türkiye toplam arazisinin %20,9'unu kapsamaktadır. Çayır ve meralar da ürün getirmeyen topraklara dâhil edildiğinde Doğu topraklarının %71'ini ürün getirmeyen topraklar oluşturmaktadır. Türkiye Ticaret ve Sanayi Odalar Birliği (1963) verilerine göre, Doğu Bölgesinde yetiştirilen tarımsal ürünlerin toplam üretimi Türkiye tarımsal ürünlerin toplamına oranları şöyledir. Buğday %16,3, Arpa %18,0, Çavdar %5,8, Darı %60,7, Mısır %3,2, Pirinç %10,3, Mercimek %47, Nohut %12,1, Şeker Pancarı %7,1, Patates %7'di. Oranlara bakıldığında, tarımsal ürünlerin pazar için üretilmeyip aile ihtiyacını karşılamak için üretildiği anlaşılmaktadır (aktaran: Arıkan, 1973).

Kamu yatırımlarından doğunun gittikçe azalan paylarına rağmen, yeni ekim alanlarının açılmasıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin ekim alanlarının Türkiye toplamı içindeki payı artmıştır. 1950'de ekim alanlarının oranı %12,4 iken 1960'larda %17'ye, 1970'lerin başında %18,6'ya ve 1980'lerin başında %20'ye çıkmıştır. 1970'lerde ekili alanları artmasına rağmen tahıl üretiminin payında azalma görülmüştür. 1960'larda tahıl üretiminde %17,1 payı olan bölgenin payı, 1970'lerde %14,1 ve 1980'lerin başında %14,6'ya çıkmıştır. Ekili alanları genişlemesine rağmen üretimdeki payının azalması, bölgede tahılla beraber şeker pancarı gibi sanayi bitkilerinin ekimine yönelmesiyle ilgilidir. Bölgede üretimin az olmasının birçok nedeni vardır. Tarımda verim düşüklüğüdür. Bölgede sulamanın yetersiz oluşu yapay gübre kullanımı ve traktör gibi verimliliği artıracak modern girdilerin kullanımının da sınırlı oluşu gibi faktörler sıralanabilir. Bölgede özellikle de Güneydoğu'daki topraklar için sulama problemi GAP'la aşılabacağı düşünülmektedir (Sönmez, 2012: 357-358). Fakat GAP ile sulanacak arazilerin öncelikli olarak, egemenlerin çıkarlarıyla örtüşecek şekilde

zengin ama suya hasret ovaların sulanması hedeflenmektedir. Genel olarak metropol sanayileri için hammadde sağlayacak endüstriyel bitkilere önem verildiği için, halkın temel ihtiyaçlarını karşılayacak tarla arazilerinin çok küçük bir dilimi sulanabilmektedir (Pelda,2000).

Verimliliğin önündeki diğer engel ise, tarımda traktör ve modern makinelerin kullanımıyla ilgilidir. Sönmez'e göre (1992), 1962'de bölge, 2050 dolaylarında traktör ile %4,8'lik bir paya sahiptir. 1979 yılına gelindiğinde bu sayı 36894 ile Türkiye'de payı %8,4'e çıkacaktır. Bu artışa karşın üretimdeki verim artışının düşüklüğü traktörün tarım dışı amaçlarla da kullanıldığı izlenimini yaratmaktadır. DİE (1968, 1969) verilerine göre, 1969 yılında bölgede modern makine sayıları şu şekildedir: traktörle çekilen pulluk %5,1, Kültivatör %8,1 ve traktörle çekilen ekim makineleri ancak ülke bütününe %7,8'i kadardır (Aktaran: Cafer, 1979: 10)

Tablo 4.8:Doğu'nun Ekili Alanı ve Tahılın Payları

	1960-1961		1970-1972		1978-1980	
	Ekili alan (bin ha) ve il payı (%)	Üretilen Tahıl (Bin ton) ve il Payı (%)	Ekili alan (bin ha) ve il payı (%)	Üretilen Tahıl (Bin ton) ve il Payı (%)	Ekili alan (bin ha) ve il payı (%)	Üretilen Tahıl (Bin ton) ve il Payı (%)
Türkiye	14, 978	14, 225	15, 728	18, 286	16, 261	24, 719
Urfa	3, 33	3, 36	3, 78	2, 98	3, 96	1, 87
Kars	1, 41	1, 05	1, 99	1, 47	1, 50	0, 81
Malatya	1, 28	1, 23	1, 10	0, 85	1, 10	0, 93
D.Bakır	1, 45	1, 82	1, 40	1, 18	2, 26	2, 42
Mardin	1, 46	1, 54	1, 90	1, 47	2, 18	2, 05
Erzurum	1, 08	1, 05	1, 13	0, 80	1, 19	0, 68
Elazığ	0, 72	0, 75	0, 66	0, 57	0, 61	0, 42
Erzincan	0, 64	0, 67	0, 75	0, 73	0, 83	0, 70
Van	0, 74	0, 55	0, 71	0, 65	0, 70	0, 41
Ağrı	1, 02	0, 93	0, 96	0, 42	0, 85	0, 64
Adıyaman	0, 83	1, 00	0, 81	0, 55	0, 83	0, 84
Siirt	0, 57	0, 60	0, 58	0, 30	0, 74	0, 66
Muş	0, 61	0, 65	0, 95	0, 66	1, 14	0, 74
Bingöl	0, 13	0, 15	0, 09	0, 09	0, 19	0, 14
Bitlis	0, 21	0, 21	0, 23	0, 29	0, 30	0, 32
Tunceli	0, 34	0, 31	0, 39	0, 25	0, 32	0, 29
Hakkâri	0, 02	0, 02	0, 03	0, 03	0, 04	0, 02
Bölge Payı (%)	17, 01	17, 10	18, 66	14, 09	19, 89	14, 612

Kaynak: DİE, Tarım sayımları, ilgili yıllardan hesaplandı (Aktaran: Sönmez,1992: 164).

Tablo-4.8'a göre, ekili alanlar makineleşmeyle beraber artış göstermiştir. Traktörün bölgedeki payının artışı bölgede daha çok alanın ekime açılmasına neden

olmuştur. 1960-1961 yılında ekilen alanda bölgenin payı %17,01 iken bu oran 1978-1980 yılında %19,89'a yükselmiştir. Fakat üretilen tahılın payı aynı oranda artmamış gittikçe düşüş göstermiştir. Traktör sayısının artmasına rağmen üretilen tahılda verim artışının düşük olduğunu söylemek mümkündür.

Bölgede bir başka problem de toprağın dağılımıyla yani toprak mülkiyetinin aileler arasında dağılımıyla ilgilidir. Bölgede toprağın dağılımında büyük problemler bulunmaktadır. Topraklar, genellikle büyük aileler ya da sülalelerin denetiminde bulunmaktadır. Ayrıca toprağı elinde bulunduran bu kesim, köylüyü kendi sömürüsü altında tutmaktadır. Bölgede uzun bir süreden bu yana var olan ağalık sistemi, toprağı kendi denetiminde tutmakla beraber halkı tarım işçisi, kiracı ve maraba olarak çalıştırmaktadır. Aşağıdaki Tablo-4.9'da toprak mülkiyetinin dağılımını şu şekilde görmek mümkündür.

Tablo 4.9:Toprak Mülkiyetinin Dağılımı

	1-50 Dönüm		51-200 Dönüm		201'den fazla	
	Aile (%)	Dönüm (%)	Aile (%)	Dönüm (%)	Aile (%)	Dönüm (%)
13 il Doğu Anadolu	76	31	21	42	2, 6	27
4 il G. Doğu Anadolu	65	15	27	30	8	65
Hakkâri	93	33	6	29	1	38
18 il	74, 5	27	21, 5	40	4	33

Kaynak: (Beşikçi, 1969: 61)

13 İl: Erzincan, Erzurum, Kars, Ağrı, Tunceli, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, Adıyaman, Malatya, Elazığ, Siirt
4 İl: Gaziantep, Urfa, Diyarbakır, Mardin

13 İlde 1-50 dönüm arasında toprağına sahip olanlar, genel aile sayısının %76'sı olup, toprağın %31'ni ellerinde tutmaktadır. Fakat 4 ilde aynı aralıkla olan ailelerin %65'i arazinin %15'ni kontrol etmektedirler. 13 ilde 200 dönümden fazla toprak sahibi olan aileler %2,6 olup, toprağın %27'sini ellerinde bulundurmaktadırlar. Yine 4 ildeki ailelerin %8 bu toprağın %65'ni kontrol etmektedir. İller bazında bakıldığında büyük toprakların 4 ilde toplandığı görülmektedir (Tablo-4.9). Özellikle bu illerin yoğun olduğu yerlerde aşiretçiliğin yoğun olması ve toprağın büyük kısmına bunların sahip olduğu bilinmektedir. Özellikle Türkiye'de toprağın en adaletsiz dağıldığı illerin başında Urfa gelmektedir. Urfa'dan sonra dengesiz dağılımın olduğu bir diğer il Mardin'dir.

1969 yılında bölgede topraklı ailelerin oranı %62, topraksız ailelerin oranı ise %38'di. Topraksız aile oranını, *Türkiye'de Gelir Dağılımı (1968)* çalışmasında T. Bulutay, S. Timur ve Hasan Ersel de %38,78 olarak hesaplamıştı. Bölgede banka kredilerinden yararlananlar büyük toprak sahipleridir. Bu durum büyük toprak sahiplerine hem ekonomik hem de politik bir güç kazandırmaktaydı. Bölgedeki %38'lik topraksız aileler ya ortakçı durumunda ya da kiracı durumunda olduklarından krediye ihtiyaçları yoktur. Bunlar genelde büyük toprak sahiplerine bağlı durumdadırlar. Kredilerin dengesiz dağılışı, krediden esas üretici kesimin yararlanmamasını aksine üreticiyi kontrol eden kesimin yararlanması Doğu toplumunun yapısal çelişkisidir. Bir yandan krediden yararlanarak bir varlık olmak için çabalayan, fakat ürettiği ürüne el konulan ve nasıl aldatıldığını anlamayan geniş halk yığınları, diğer yandan da halk yığınlarının ürettiği ürüne el koyan ve bunları çeşitli oyunlarla kendine bağlayan kapitalistleşmeye başlayan egemen sınıf bulunmaktaydı. Halk yığınlarının bilinçlenme olanakları arttığı süre, bu çatışma sınıfsal bir niteliğe dönüşecektir (Beşikçi,1969).

Doğudaki küçük üretici kesim ile ağa ya da aşiret reislerinin hâkimiyeti arasındaki ilişkiler tarımdaki kapitalistleşmenin gelişmesine engel olmaktadır. Oral'a göre (2006: 52), kapitalizmin egemen olduğu bir ülkede tarımın feodal özellik taşıması istenir bir durum değildir. Çünkü bu her şeyden önce yarı-feodal toprak sahiplerinin ekonomik ve dolayısıyla siyasal güçlerinin korunması, bu sınıfın iktidarda şu ya da bu ölçüde ortak olması anlamına gelir. Böyle bir durumun olması yani feodallerin iktidar da az da olsa söz sahibi olmaları genel kapitalist işleyişin önüne bir takım güçlükler çıkaracaktır. Bunun için güçlenen sanayi burjuvazisi, bu yarı feodal büyük toprak sahiplerini egemen sömürücü ittifak içinden tasfiye etmek istemektedir. Bunlar kapitalist üretim ilişkilerinin yukarıdan aşağıya inşa süreci içinde feodal kalıntıları kapitalistleştirerek üretimi ve iç pazarı genişletmek amacındadırlar.

Doğudaki sömürü sadece bölgedeki büyük toprak ağalarının hâkimiyeti altında gerçekleşmemiştir. Bölgedeki sömürü, büyük toprak sahibi ile Batı'daki egemen sınıflarla bütünleşerek gerçekleştirilmiştir. Doğulu ve Batılı egemen sınıf koalisyonu sermaye hareketlerinin daima Doğu'dan Batı'ya doğru olması sonucunu doğurmuştur. Doğu'da yaratılan değer, Doğu'daki büyük toprak sahiplerin eliyle Batı'daki işbirliğiyle

Doğu'da değil de Batı'da değerlendirilmektedir. İşte bu koalisyon ortaklığı, Doğu'nun Batı karşısında geri kalışının en önemli nedenlerinden biridir (Beşikçi, 1969: 124).

4.2.4. Planlı dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da sanayi

1960'lardan sonra Türkiye, kalkınma planları doğrultusunda ekonomiye yeni bir yön vermiş ve ülkede kalkınmayı belirli aralıklarla yapılan planlarla yürütmeyi amaç edinmişti. Bu dönemde kalkınmanın itici gücünün sanayi olacağı sürekli vurgulanmıştı. Kalkınma Planlarında temel hedef, ekonomik büyümenin yanında refahın fertler ve bölgeler arasında dengeli olarak sağlanması olarak belirlenmiştir.

Türkiye Cumhuriyetinde sanayileşme politikaları Cumhuriyetle beraber başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir. İzmir İktisat Kongresinde ekonominin tarıma dayalı gelenekçi yapısından kurtarılacak sanayi sektörüne kaydırılması hedeflenmiştir. 1930'lu yıllardan sonra hazırlanan Birinci ve İkinci Sanayi Planları ile sanayinin ülke geneline yayılması benimsenmiş, fakat bu dönemde sanayi yatırımları daha çok Batı ve Orta Anadolu bölgelerine yapılmıştır. Bu dönemde Doğu ve Güneydoğu Bölgesi dışındaki bazı bölgeler sanayileşme yoluna girmişlerdir. Sanayileşme hamlesinin Doğu ve Güneydoğu Bölgelerine götürülememesinin, bölgenin coğrafi koşullarının ötesinde siyasi ve toplumsal nedenleri vardır. Bu nedenler şu şekilde tahlil edilebilir (Özer,1998: 233-235) :

1. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarını takriben Doğu'da bazı başkaldırı hareketleri ve isyanlar olmuştur. Şemdinan (1920), Nehri (1924), Şeyh Sait (1925) isyanları bu hareketlerin en önemlileridir. Bu olayların olduğu dönem Türkiye'nin Sanayi politikalarının belirlendiği İzmir İktisat Kongresi⁹ (1923) yılıdır.
2. Yukarda belirttiğimiz isyanları takip eden Koçgiri (1930), Ağrı (1931),

⁹İnan (1989) göre, İzmir iktisat Kongresi çalışmaları sanayi politikalarının belirlenmesinden ziyade savaştan yeni çıkmış bir ülkenin tüketim devresinden çıkarak üretim ve sanayi kuruluşlarına yön vermesi bakımından ilgi çekicidir. Bu kongre devletin ekonomik meselelerde kararlar alıp teşkilatlarını ona göre kurulmasını öngörmüştür. Sonradan ekonomide devletçilik ilkesinin kabul edilmesi ve ülkedeki kaynakların sanayileşmeye doğru planlamaya gidişi en olumlu örnektir.

Dersim (1938) ayaklanmaları olmuş ve bu da Sanayi Planları dönemine denk gelmiştir.

3. Yaşanan bu olaylar merkezi otoritenin idarecilerini sanayinin bu bölgelere taşınması hususunda endişelendirmiştir. Çünkü bu isyanlar özünde ulusal-milliyetçi temelleri ve istekleri barındırmaktaydı. Sanayi unsuru ise, milliyetçiliği daha da güçlü ve bilinçli bir biçimde ortaya çıkaran bir unsurdur. Sanayileşme politikası esas itibarıyla kapitalistleşme modelinin en güçlü fonksiyonlarından biridir.

Bu bölgelere sanayinin gitmesi kapitalizmin gelişmesi anlamına gelecek ve kapitalizm ise bölgede var olan milliyetçi hareketleri daha geliştirip hızlandırarak karşı çıkılması güç temellere ve ulusal boyutlara oturtacak diye düşünülmekteydi. Bundan dolayı sanayileşmeyi ulusal bir politika olarak benimseyen merkezi otorite Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya sanayileşmeyi götürmemiştir. Bu durum 1970'lere kadar devam etmiştir (Özer, 1998: 235).

Birinci Plan (1963-1967) döneminde imalat sanayinde yıllık büyüme hızı %11,5, İkinci Plan (1968-1972) döneminde ise yıllık büyüme %9,4'dır. Fakat bu sanayileşme sürecinden Doğu ve Güneydoğu pek nasibini alamamıştır. 1950'lerde olduğu gibi, 1960'larda da devlet birkaç devlet işletmesinin dışında bölgede ciddi bir sanayi yatırımı görülmemiştir. Doğu'da yerli sermayedarın sanayiye yönelimi ise pek söz konusu olmamıştır. Doğu Bölgesine kalkınma planları döneminde imalat sanayiye yapılan yatırımın payı ilk planda %8, ikincisi plan da ise %11'dir. Bu dönemde sanayi yatırımları devletin Et Balık Kombinası, çimento ve yem fabrikaları ile sınırlı kalmıştır. Van, Aşkale ve Elazığ'da çimento fabrikaları kurulurken, Elazığ ve Kars'ta Et Balık tesis yapımına girişilmiş, Kars ve Malatya'daki yem fabrikaları 1960'larda devletin elle tutulur sanayi yatırımlarıydı. Bu dönemde kurulan Et Balık kombinaları genellikle düşük kapasitede çalışmıştır. Çimento fabrikaları ise en uygun kapasitede kurulmadıkları ve birbirine uzak olduklarından gerekli faydayı sağlayamayacaklardı. Bu yatırımlar siyasi iktidarların seçmene şirin görünmeyi amaçlayan "popülist" politikalarıydı (Sönmez, 2012: 369-371). Özel sektör 1950'lerde olduğu gibi 1960'lı yıllarda da Doğu'da yatırım yapmamıştır. Plan tasarısında geri kalmış bölgelerin

gelişimi için bir takım teşvik unsurlarının artırılması yer almış, hatta bu bölgelere kredi imkânları, vergi indirimi, alt yapının düzenlenmesinin yapılması öngörülmesine rağmen bu pek başarılı olmamıştır. Bölgenin sermayedarları da bölgede pek sanayi yatırımlarına girişmemiş, hatta yatırımlarını özel sektörcü mantıkla azami kar ölçüsüne uygun olacak şekilde Batı illerine yoğunlaşmıştır. Doğu'daki birikim Doğu illerinde değerlendirilmeyip, Batı illerine doğru yönelmiştir.

1963 yılında imalat sanayisinde çalışan aktif nüfus, bölge toplam nüfusunun %2,7'siydi. Bu sayı Türkiye geneli için %7,1'dir. DİE 'ye göre (1964), Türkiye'nin batısındaki Ege bölgesiyle karşılaştırma yapıldığında, bölge ile öteki kesim arasındaki eşitsizlik ortaya çıkacaktır. 1963'te Ege Bölgesi ülkedeki büyük imalat sanayisinin (BİS) %14'ünü içine almaktadır. Ege Bölgesinde BİS'te çalışan aktif nüfus tüm ülkede bu alandaki aktif nüfusun %16'sını oluşturmaktadır (Cafer, 1979: 115).

Bölgede imalat sanayi genellikle küçük sanayi kuruluşlarından oluşmaktaydı. Küçük sanayi kuruluşları (KİS) gerek kapasiteleri gerekse çalıştırdıkları işçi bakımından küçük kuruluşlardır. KİS'ler imalat sanayine %20'lik bir katma değerle katılmaktaydı. Ayrıca bölgede büyük imalat sanayi (BİS) kuruluşları bulunmakta ve genellikle hafif tüketim maddeleri endüstrilerinden oluşmaktaydı. Bölge'de BİS'ler nüfusun yoğun olduğu illerde (Diyarbakır ve Elazığ) toplanmıştır. Bölge'deki BİS'ler büyük çoğunlukla her yerde rastlanabilen meşrubat sanayi kuruluşları ve hammadde rafine eden fabrikalardır (Cafer, 1979: 116-118).

DPT (1963) ve Islahawa (1967)' ye göre, Bölge'deki KİS'lerin ana özellikleri şu şekilde özetlenebilir (Cafer, 1979: 116).

1. Çalışma yerleri küçük ve yerleşim dağıntıdır.
2. Kuruluş sahibi tüm sorumluluğu üstlendiği gibi kendisi de iş gücüyle üretime katılmaktadır.
3. Üretim ana etkeni el işi olup, kimi zaman bir ya da iki makine parçasıyla desteklenmektedir.
4. Çalıştırdığı işçi sayısı bakımından önemli olduğu halde toplam üretimleri düşüktür.

5. BİS'lerle kıyaslandığında işçi başına düşen üretim değerleri düşüktür.
6. Kullanılan teknoloji düşük, bilgi ve organizasyon eksiliğine sahiptir.
7. Tek amaçları ailelerin yaşamlarını devam ettirme gibi görünmektedir.

Tablo 4.10: Bölgede Sanayileşme Durumu

	İş Yeri sayısı			İşçi sayısı	Çevirici makine sayısı	Elektrik Motor sayısı	Jeneratör Sayısı
	Devlet	Özel	Toplam				
Erzincan	2	3	5	1610	7	256	2
Erzurum	3	15	18	2340	275	622	9
Kars	-	-	-	-	-	-	-
Tunceli	-	-	-	-	-	-	-
Bingöl	-	-	-	-	-	-	-
Muş	-	-	-	-	-	-	-
Bitlis	3	-	3	143	4	42	6
Van	-	-	-	-	-	-	-
Adıyaman	-	-	-	-	-	-	-
Malatya	4	6	10	5420	15	1602	10
Elazığ	4	6	10	3850	179	420	7
Siirt	3	-	3	404	28	127	4
Gaziantep	4	39	43	2451	35	791	14
Urfa	-	-	-	-	-	-	-
Diyarbakır	3	3	6	717	219	229	2
Mardin	-	-	-	-	-	-	-
Hakkâri	-	-	-	-	-	-	-
18 İl toplamı	26	75	101	17036	782	4195	55
Türkiye	257	2775	3102	326000	5498	98000	4800
Doğu/Türkiye	0, 101	0, 027	0, 033	0, 052	0, 142	0, 042	0, 011

Kaynak : DİE, Sanayi ve İşyerleri Sayımı, İmalat Sanayi 1964, s.299 vd, 419, vd, 535 vd. Aktaran : Beşikçi,1969 :59

Yukarıdaki Doğu'nun sanayileşme durumunu gösteren Tablo-4.10'un verilerine bakacak olursak, 1964'de Doğu'nun sanayileşmesi hakkında yeterli bilgi edinilebilir. Bu döneme kadar gerek işyerleri sayılarının ve gerekse işyerlerinde kullanılan makine sayılarının az olduğu görülür. İş yeri sayılarının Türkiye'deki payları bölgenin sanayileşmede Türkiye genelinde çok düşük bir seviyede bulunduğunu gösterir. Kullanılan teknoloji geridir. Bazı illerde hiç sanayi işyerinin olmadığı görülmektedir. 1960'lara kadar bölgede sanayi kompozisyonu Bölgenin sanayileşme bakımından çok geri olduğunu gösteriyor.

Üçüncü Plan (1973-1977) dönemi, Türkiye'de yüksek büyüme hızlarının sürdürüldüğü yıllardı. İmalat sanayi %7,2'lik büyüme hızı yakalamıştı. Petrol krizinin

yaşandığı bu dönemde Türkiye’de ulaşılan büyüme hızı sağlam kaynaklara dayanmıyordu. Kısa vadeli döviz türünden pahalı borçlanma yöntemi gibi yapay desteklerle 1977’ye kadar süren bu büyüme, 1978 yılında yavaşlamış ve 1979’da ise tıkanmıştır. Ardından 24 Ocak kararlarının ve devamında 12 Eylül darbesini getirmişti. Petrol krizinin etkisini kısa vadeli kredilerle erteleyen Türkiye seçim ekonomisi atmosferinde bunalımı sürekli ertelemişti. Dünya krizdeyken, Türkiye %7’lik büyüme hızını her koşulda sürdürüyordu. Siyasi rekabet uğruna alınan bu riskli büyüme döneminde bile Doğu’ya önemli paylar verilmemiş, hatta 1973-1977 döneminde kamu yatırımlarında Doğu Anadolu’nun payı %7,11’e kadar düşürülmüştür (Tablo-4.6). Üçüncü Plan döneminde Doğu imalat sanayi kamu yatırımlarından %27,4’lük pay almıştır. Bu dönemdeki sanayi yatırımları, koalisyon hükümetinin ortağı Milli Selamet Partisi (MSP)’nin “ağır sanayi hamlesi” ürünü yatırımlardır. Bu yatırımların çoğunun ağırlıklı politik manevralarla yapılmış yatırımlar olduğu görülecektir. Üçüncü plan döneminde Türkiye genelinde kamu sanayi yatırımlarının 84,7 milyar TL’lik kısmın, 6,6 milyar TL’si “Doğu sanayi” için ayrılmıştı. Bunun da Türkiye geneli kamu yatırımlarına göre sınırlı olduğu görülmektedir (Sönmez, 1992: 177-180).

Özer’e göre (1998: 235-236), merkezi otoriteler sanayileşmeyi ulusal bir politika olarak benimsemelerine rağmen sanayi yatırımlarını Doğu ve Güneydoğu’ya götürmemiştir. Doğu ile Batı arasındaki derin uçurumların oluşması bölgeyi kapalı ekonomik ve siyasal ilişkilere hapsedmiştir. Bölgede kapalı ilişkilerin şekillenmesinde aşiretçilik, ağalık şeyhlik gibi kurumlar etkili olmuştur. Yaşanan bu ilişkiler Doğu ve Güneydoğu Bölgelerini “Kalkınmada Geri Bıraktırlmış Bölgeler” haline getirirken, Batı’ya da “Kalkınmada Ayrıcalıklı Bölge” muamelesi yapmıştır. Bölgenin geri bıraktırlmışlığını “Doğu mitingleriyle” su yüzüne çıkması bu dönemdeki siyasi reaksiyonların dayandığı gereklerden biri olmuştur. Türkiye’nin 1970’lerden sonra dünyadaki gelişmelere ayak uydurmak ve Avrupa Topluluğuna (AT) girme arzusu ister istemez bölgeler arası dengesizliğin giderilmesi konusunu gündeme getirmiş ve bu iki gerekçe birleşince özellikle Güneydoğu’ya sanayi yatırımı yapmanın kaçınılmaz olduğu anlaşılmıştır.

Devlet İstatistik Enstitüsünün (DİE) 1977 yılındaki on ve daha çok işçi çalıştıran

imalat sanayii işyerlerinin sektörel dağılımlarına (Tablo-4.11) bakıldığında en büyük payı Marmara bölgesi almaktadır. Özel dokuma, kimya, madeni eşya ve makine imalat ile otomotiv işyerlerinin en az yarısının İstanbul'da bulunduğu görülmektedir. Tablo3-12'de üç büyük kent ve bölgeler arasında bir karşılaştırma yapılmıştır. Bölgelere göre bir karşılaştırma yapıldığında on kişi ve daha çok işçi çalıştıran imalat sanayi işyerinin toplam sayısı hem devlet hem de özel sektör bazında en az Doğu Anadolu Bölgesindedir. On kişi ve daha çok işçi çalıştıran imalat sanayi işyerinin toplam sayısının en az olduğu ikinci bölge, Güneydoğu Anadolu Bölgesidir (Tablo-4.11).

Tablo4.11: İmalat Sanayinde 10 ve Daha Çok işçi Çalıştıran Büyük İşyerlerinin Bölgesel Dağılımı (1977)

Bölge	Gıda-İçki Tütün		Dokuma		Orman Ürünleri		Kağıt		Kimya		Taş Toprak		Mad. Eşya Makine		Otomotiv		Diğer		TOPLAM	
	D	Ö	D	Ö	D	Ö	D	Ö	D	Ö	D	Ö	D	Ö	D	Ö	D	Ö	D	Ö
Marmara	2 8	2 1 1	5	19 2	4	2 5	2	6 7	7	7 5	3	4 0	-	3 1	6	1 1 5	-	1	5 5	7 5 7
E g e	7	6 2	4	1 1 6	1	1 4	1	1 2	2	1 6	4	5 5	-	1 8	2	3 7	-	2	2 1	3 3 2
Akdeniz	1 2	9 1	9	9 7	6	1 8	1	1 0	3	3 3	1	3 1	1	1 1	9	5 1	-	-	4 2	3 4 2
G.Doğu	1 0	3 2	2	3 6	-	-	-	4	1	2 7	2	2	-	4	2	9	-	-	1 7	1 1 4
D o ğ u	1 7	3 1	3	4	1	-	-	1	2	3	3	1 0	1	3	4	4	-	-	3 1	5 6
İç Anadolu	1 6	1 0 1	1	1 2 2	5	9	-	7	-	1 5	4	4 0	1	1 5	7	7 5	-	-	4 4	2 8 4
Karadeniz	5 7	1 3 8	4	1 6	1 9	3 5	2	6	1	2 7	5	5 7	4	4 7	8	3 0	-	-	1 0 0	3 5 6
İstanbul	1 2	2 4 8	5	5 1 7	-	5 7	5	8 9	1	4 4 8	1	8 7	1	1 5 5	9	6 8 4	-	6 1	3 4	2 3 4 6
İ z m i r	9	1 4 5	3	8 5	1	2 3	1	1 9	1	5 9	-	3 0	-	2 2	2	1 7 5	-	5	1 7	5 6 3
Ankara	1 3	1 4 7	-	1 1	5	2 2	6	4 2	3	2 1	2	2 7	3	2 5	1 3	1 1 6	1	4	4 6	4 1 5
TOPLAM	1 8 1	1 2 0 6	4 6	1096	4 2	203	1 8	257	2 1	724	2 5	379	1 1	331	6 2	1296	1	7 3	407	5565

Kaynak : DİE, Aktaran : DPT,1979

D : Devlet

Ö : Özel

İmalat sanayi işyerlerinin dağılımına bağlı olarak imalat sanayi katma değerlerinin bölgesel dağılımı da farklılaşmaktadır. 1968 yılında imalat sanayi katma değerinin %57,9'unu Ege ve Marmara Bölgelerinde yaratılmaktadır. Bu oran 1974 yılında ise %66,5'e yükselmektedir. Ayrıca 1968 yılında kişi başı başına imalat sanayi katma değeri 1278 lira iken 1974 yılında 2078 liraya yükselmektedir. Fakat Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun 1968 yılında imalat sanayi katma değeri %5,5'den 1974 yılında %3,5'e düşmüştür. Bu dönemde kişi başına düşen katma değer de 191 liradan 181 liraya düşmüştür (Tablo-4.12).

Tablo 4.12: Bölgelere Göre Kişi Başına İmalat Sanayi Katma Değeri

	1968			(1968 fiyatlarıyla) 1974		
Bölgeler	Nüfus (000 Kişi)	K. Değer (Milyon TL.)	K.D./Nüfus (TL.)	Nüfus (000 Kişi)	K. Değer (Milyon TL.)	K.D./Nüfus (TL.)
Ege ve Marmara	9265,7	11850,2	1278	11079,7	23027,3	2078
İç Anadolu	7901,3	1750,4	222	9169,0	2388,7	261
Karadeniz	58000,0	3353,3	578	6316,7	3767,5	596
Akdeniz	5027,2	2382,7	474	6038,8	4238,8	702
Doğu Anadolu	5845,4	1115,8	191	6772,9	1222,9	181
Toplam	33839,6	20452,4	604	39377,1	34645,2	880

Kaynak: DİE, aktaran DPT, 1979

Tablo-4.12 ve Tablo-4.13'deki rakamlar ve yaratılan katma değerler, gelirin bölgeler arasında dağılımına da yansımıştır. Tablo-4.13'de toplam hane halkının %14,7'si Doğu Anadolu'da yaşadığı halde gelirin sadece %9,9'unu elde etmişlerdir. Tablodan şu sonuçları görmek mümkündür. İç Anadolu Bölgesi, toplam hane halkının %17,5 oluştururken gelirin %18'ini elde etmiştir. Karadeniz Bölgesi de hane halkının %14,5'ine sahipken elde ettiği gelir toplam gelir yüzdesinin %15,8'ine sahiptir. Marmara-Ege Bölgesi toplam hane halkının %23,3'ünü oluştururken toplam gelirin %20,8'ini elde etmiştir. İstanbul hane halkının %8,5'ini oluştururken toplam gelirin %13,9'unu almıştır. Ege- Marmara Bölgelerine İstanbul ve İzmir'i bir arada değerlendirdiğimizde toplam hane halkının toplam yüzdesi %33,7 iken toplam gelir yüzdesi %37,7'dir. Ege- Marmara bölgesinin toplam gelir payı hane halkı payının üzerine çıkmıştır.

Tablo4.13: Hane Halkının ve Toplam Gelirin Bazı Bölgelere ve üç Büyük İle Göre Dağılımı, 1973

Bölgeler	Hane Halkı Sayısı	Hane Halkı Yüzdesi	Toplam Gelir (Milyon TL)	Toplam Gelir Yüzdesi
Bölge1 İç Anadolu	1206475	17,5	30725	18,0
Bölge2 Karadeniz	999702	14,5	26830	15,8
Bölge3 Ege- Marmara	1611696	23,3	35524	20,8
Bölge4 Akdeniz	1046734	15,2	22398	13,2
Bölge5 Doğu Anadolu	1010482	14,7	16839	9,9
Bölge6 Ankara	302820	4,4	9233	5,4
Bölge7 İstanbul	587871	8,5	23613	13,9
Bölge8 İzmir	129341	1,9	5108	3,0
Toplam	6895122	100,0	170269	100,0

Kaynak: DPT, “Gelir Dağılımı,1973” Aktaran DPT,1979

4.3.Toprak Reformu Tartışmaları

Toprağın çok dengesiz dağıldığı toplumlarda, değişen koşullar toprak reformunu gündeme getirmiştir. Ülkemizde de 1960’lardan sonra toprak reformu hükümetlerce gündeme getirilmiş, benzer tartışmalar 1971 ve 1980 askeri darbesinden sonra tekrarlanmıştır. 1960’larda toprak reformunu savunanların başlıca gerekçeleri şunlardı (Köymen, 2008).

1. Sanayileşme için iç pazarın genişletilmesi gerekir.
2. Reform sosyal adalet için gereklidir.
3. Reform yapılmazsa adaletsizlik, huzursuzluk ve toplumsal patlamalara yol açar.
4. Büyük toprak sahiplerinin siyasi nüfuzu, demokrasinin ve sosyal adaletin gelişmesini engellemektedir.

1964’te kabul edilen tapulama kanunuyla devlet topraklarının da özel kişiler adına tapulandırılabilceği kabul ediliyor, köy ve belediye karar organları tarafından seçilen bilirkişilerin beyanı esas alınıyordu. Tapulamaya itirazlar eski kanunda yargıca yapılırken yeni kanunda bölge memurlarından oluşan tapulama komisyonuna verilmişti (Köymen, 2008:146). Acemoğlu’na göre ülkede bir yandan toprak reformu yaparak toprak ağalığı düzenini sarsmaya çalışırken diğer yandan tapulama kanunu ile bunu güçlendirmek tutarlı bir kanun değildi (aktaran: Köymen, 2008: 146).

Türkiye’de her iktidar değişikliği olduğu zaman, yeni hükümet bölgede toprak reformu yapacağını vurguluyordu. Bölgede başlatılan toprak reformlarına büyük toprak sahipleri büyük bir direnç göstermiştir. Bu direnmede devletin onayını görmezlikten gelmemek gerekir. Cumhuriyet kurulduğundan bu yana süren politikalar incelendiğinde, iktidarların gerçekten bir toprak reformu hedeflemediği gerçeğiyle karşılaşılmaktadır (Pelda,2000: 421).

1965’te Ürgüplü Hükümeti tarafından, 115 maddeden oluşan Toprak Reformu Kanun Tasarısı’nın esasları açıklanır. Tasarıda toprak reformunun teknik ve ekonomik nedenleri bölümünde “ tarımla uğraşanların dörtte üçü, tarımsal toprakların %29,4’ünü işlemekte, her birine ortalama 30 dönüm düşmektedir. Diğer taraftan toplam çiftçilerin dörtte birinden azı memleket topraklarının %70’ini işlemektedir” denmektedir. 1964’deki tasarıda 5000 dönüm olan arazi mülkiyetinde üst sınır 2500 dönüme indirilir. Tasarıda toprak reformu uygulayan diğer ülkelerden farklı olarak toprak 40 gruba ayrılır ve her gruptaki toprakların değişik ölçütlere göre sınırları yeniden çizilir. Diğer ülkelerde topraklar verimli- verimsiz diye ayrılırken, Türkiye’de 4 sınıfa bölünmüş, bunlar kendi içinde kıraç-sulu diye ayrılıp sonra da bütün bu gruplar, arazi sınıfları, iklim bölgeleri başlığı altında kurak, yarı kurak soğuk, yarı kurak, yarı nemli ve nemli olarak ayrılmıştır. Tasarıya göre kamulaştırılacak topraklara rayiç değer biçilip, sahibine 10 yıl içinde ödenmesi ve dünyada hiç görülmedik bir uygulama olarak, reformun 25 yılda tamamlanması öngörüldü (Köymen,2008: 147).

Bu konuda Kazgan’ın değerlendirmesi şöyledir (Aktaran: Köymen, 2008: 147):
 “Türkiye’de, (...) toprak rejiminde köklü bir değişme meselesi hiçbir zaman etkisi olmayan 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanun bir tarafa bırakılırsa sadece tartışma konusu olmuştur. (...) Tapulama Kanunu’na dayanılarak yağma edilen kamu toprakları da göz önünde tutulursa “rayiç bedel” esasının devleti ne kadar ağır bir borç yükü altında bırakacağı açıktır. Buna verilecek bonoların %5 faizli olması da eklenirse, Türkiye’de toprak reformunun gerçekte büyük toprak sahiplerini daha da zengin etme gayesine yönelmiş olduğu kanısı uyanmaktadır.”

1960'lı yıllara kadar sürekli toprak reformu gündemde tutulmuş, anayasada yer almış ve kanunlar çıkartılmıştır, fakat hiçbir zaman Kürt Coğrafyasındaki ve Türkiye'deki toprak ağalarının aleyhine olacak bir biçimde uygulanmamıştır. Devlet, toprak reformu ile Kürt sorununu özdeş tutmuş, "Doğu'nun geri kalmışlığı"nın temel nedeni de tarım ve toprak reformlarının gerçekleşmemesine bağlamıştır. Bununla Kürt halkının ulusal, sınıfsal ve siyasal temelli sorunları ve hakları göz ardı edilmiştir ve ayrıca bölgedeki sorun sadece ekonomiye indirgenmiştir (Pelda,2000: 427).

Sanayi burjuvazisinin 12 Mart dönemi gibi görece güç kazandığı siyasal bir ortamda, kırsal kesimle ilgili programını gerçekleştirmek için kullandığı araçlardan biri de, toprak ve tarım reformunu gündeme getirmesidir. 12 Mart hükümetinin gündeme getirdiği, reformist bir görüntü altında yerli sermaye istemleri ve söylemleri paralelinde çıkartılmasını sağladığı fakat temelde yapısal herhangi bir değişikliği içermeyen reformun gerçek amacı, Doğu ve Güneydoğu bölgesindeki feodal güçleri Batı Bölgesine benzer kapitalistleşme süreci içinde eriterek iç pazarı genişletmeye çalışmaktır. Ayrıca yoksul köylülüğün ve devrimci hareketin bağlarını kesmekti. Reform üretimin ve gelirin en düşük ağalık sisteminin en yoğun olduğu il olan Şanlıurfa'da başlatılacak ve Doğu'daki 18 ilin dışına çıkmayacaktı. Bu kanuna toprak sahiplerinin tepkisi şiddetli olmuş ve reform adına yapılan uygulamalar büyük toprak sahiplerinin daha da güçlenmesine neden olmuştur (Oral,2000: 52).

Urfa ili, 1973 yılında toprak ve tarım reformu uygulama bölgesi ilan edildi. Harran Ovasını kapsayan Akçakale ilçesi de öncelikli uygulama alanı olarak belirlenmiştir (Pelda, 2000:428). Öncelikle araziler 4 kategoride sınıflandırılmıştır. 1. sınıfta 1,400 dönüm, 2. Sınıfta 1,632 dönüm, 3. Sınıfta 200 dönüm, 4. Sınıfta 280 dönüm toprağın arazi sahibine bırakılması esası getirilmiştir (Özer,1998: 257).

Tablo3-15'de 697 köyden kamulaştırma yapılan 29 köyün bilgileri yer almaktadır: 75 bin 700 aile ilgili kuruma başvurmuş, fakat 10 bin 507 adet inceleme yapılmıştır. 329 köyden 47'sine hedeflenen 1616 km² arazinin 231 km² dağıtıldı. 75700 ailenin ancak 1218'i topraklandırılmıştır.

Tablo 4.14: 697 Köyden Kamulaştırma Yapılan 29 Köy (1974)

Toplam 967 köyden kamulaştırma yapılanlar (köy)	329
Kamulaştırılan arazi (km ²)	1616
Toprak dağıtılan köy sayısı	47
Topraklandırılan aile sayısı	1218
Dağıtılan toprak miktarı (km ²)	231
Toprak isteyen aile sayısı (istenen Bildirge sayısı) (aile)	75700
İncelen bildirge sayısı (adet)	10504

Kaynak: (Pelda, 2000 :428)

Pelda'ya göre (2000), devletin pilot olarak seçtiği bölgede başvurunun sadece 1/7'si incelenmiş, geri kalan başvurunun incelenmemiş olması bu konuda işlemin göstermelik olduğunu ve ciddiyetsiz bir tutum olduğunu göstermiştir. Bu kasıtlı politikanın sonucudur. Reformun başka bir sonucu vardı ki, en önemlisi devletin araziyi kamulaştırması oldu. Devlet bu konuda oldukça ciddi davranmış ve 2 milyon 166 bin hektar araziyi kamulaştırmıştır. Yine bu uygulamayla toprak mülkiyetinin en belirgin olduğu Urfa'da yapılmasıyla önemli mesajları vardı. Mülkiyet sahiplerine “eğer bizim politikamıza uymazsanız topraklarınızı ellerinizden alırsız” mesajı verilmekteydi. Yükselen halk muhalefetine de, ekonomik geriliğin temel nedeni olarak ifade edilen toprak mülkiyetinin ortadan kaldırılacağı ve geri kalmışlıktan ve bağımlılıktan kurtulacağı mesajlar verilerek sisteme umut bağlamaları istenmektedir. Urfa'daki uygulamayla “geri kalmışlığın temel nedeni” olarak gösterilen “toprak mülkiyeti”nin sahiplerinin ellerinden alınacağı ve halka verileceği mesajını vermeye çalışıyorlardı, fakat başarısızlığa uğradı. Bunun nedeni ise, köylünün beklentilerin üstünde toprak talebinde bulunması ve buna cevap verilememiş olmasıdır.

Türkiye’de üzerinde en çok tartışılan konulardan biri haline gelen toprak reformu birçok gerekçe öne sürülerek, her on yılda bir alevlendirilip söndürülmüştür. Toprak reformu yerine tarım reformunu savunanlar genel olarak şu fikirleri öne sürmektedirler (Köymen, 2008: 149) :

1. Türkiye’de dağıtılacak toprak yoktur.
2. Toprak reformu gereksizdir, çünkü Türkiye zaten geçim derdi olmayan “küçük üreticiler/ köylüler” ülkesidir.

Yukarıdaki görüşe paralel olarak toprak reformunun gereksiz olduğunu belirten

Mutlu'ya göre (2002: 100-101), Türkiye'de bir toprak reformu yapılsa bile kırsal kesimdeki topraksızlık ve işsizlik sorununu tümünden çözemeyecektir, çünkü az topraklı ve topraksız ailelerin tümünü geçimlik düzeyde topraklandırarak kadar toprak yoktur. Doğu'da birkaç alt bölge dışında, bir toprak reformuna dün gerek yoktu, bugün de gerek yoktur, çünkü toprak görece eşit dağıtılmıştır. Doğu'da kırsal kesimdeki sorunların sebebinin toprak-insan ilişkilerinde değil, başka şeylerde aranması gerekir. Güneydoğu'da durum böyledir. Bu bölgelerin etkileyen başka sosyal ve doğal yapılar ve doğal etkenler vardır. Bu bölgelerin kaderi bu olgular tarafından belirlenmektedir.

4.4. Geri Bıraktırmışlığa İlk Tepki: Doğu Mitingleri

Doğu Mitingleri, Türkiye Kürdistan Demokrat Parti yanlıları ve Türkiye İşçi Partisi içinde yer alan "ulusalcı" Kürtler ile bağımsız Kürt aydınları tarafından organize edilmiştir. Doğu Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yapılan bu mitinglerin ana teması, Doğu'nun geri bıraktırmışlık sorunu (veya kasten geri bıraktırdığı) ile Kürt dili ve kültürü üzerindeki baskıların sona erdirilmesiydi (Tan, 2010: 351-352). Yapılan bu mitingler, Doğulu toplumcu aydınlarca mevcut düzene ve bu düzenin devamını isteyen iktidarlara karşı başlatılmış ve mitingler geniş halk kitlelerinde olumlu etkiler yaratmıştır. Mitinglere çeşitli sosyal sınıflardan birçok kimse katılmıştır. Topraksızlar, az toprağı olanlar, ağalar, şeyhler gibi mülkiyet ilişkilerini denetleyen kişiler de katılmıştır. Bu mitinglerde, Bölge halkının ezilmişliği ve yüzyıllar boyunca geri bıraktırmışlığından yola çıkılarak, bu durumu yaratan merkezi otoriteye karşı çıkılmış ve kamuoyu dinamik tutulmaya çalışılmıştır (Beşikçi,1969). Mitingler kısa sürede bölgenin birçok alanına yayılacak ve bölge halkından yoğun bir ilgi görecekti. Halk bu mitinglere ekonomik anlamda kendini ifade etmek ve yoksulluğunu dile getirmek için fırsat olarak görüyordu. Doğu Mitingleri 1961 Anayasa'sının sağladığı demokratik ortamda bölgede yapılan büyük çaplı eylemdir.

Doğu Mitingleri her şeyden önce devletin ve düzen partilerinin bölge vatandaşlarına ikinci sınıf muamelesi yaptığını, Doğu kalkınması söylemlerinin samimi olmadığını ortaya koymuştu. Bu mitinglerle bölge halkı sorunlarına sahip çıkarak,

ekonomik, sosyal ve kültürel taleplerini yükseltmişti (Ekinci, 2009: 203).

Mitinglere katılan Doğulu toplumcu aydınlar, bu mitinglerle “ Doğu neden geri bırakıldı” tartışmasını derinleştirerek, olaya yüzeyde kalan toplumsal ve ekonomik dinamiklerle hiçbir diyalog kurmayan cevaplar yerine temele inen cevaplar aramışlardır. Mitinglerde kullanılan dövizlerdeki yazılar bölge halkındaki uyanışın en belirgin özelliği olmuştur (Beşikçi, 1969: 439) :

- Batı’ya medeniyet, Doğu’ya Cehalet neden?
- Doğu-Batı yoktur, diye diye uyutulduk.
- Doğu’nun kaderi açlık, işsizlik, hor görülme. Batı vatan, ya Doğu ne?
- Batıya fabrika yol, Doğu’ya komando, Karakol.
- Batı’ya İmar, Doğu’ya İstismar.
- Milli Gelir: Manisa, 2350, Ağrı, 500
- Aydın, 2500, Hakkâri, 250
- Beş Yıllık Plan hepsi yalan, Doğulu uyan!
- Lafı bırak Doğu’ya bak

Bu mitinglerde dile getirilen tepkiler Doğu- Batı eşitsizliğini dile getiriyordu; halkın talepleri ise eşitsizliğin giderilmesi yönündeydi. Bu eşitsizliği dile getiren Cem şü dövizin “Doğu- Batı yoktur diye diye unutulduk...” hayli düşündürücü olduğunu belirtmiş ve bölgenin “Mahrumiyet Bölgesi” olduğunu söylemiştir (Cem, 2007: 414).

Mitinglerde Doğu’nun geri kalmasının sorumlusunun sadece Hükümetler ve Türk egemen sınıflarının olmadığı, ağa- devlet ittifakının da rol oynadığı dile getirilmiş, köklü bir toprak reformu yapılmadan ve ağalık düzeni tasfiye edilmeden Doğu’nun kalkınamayacağı ve geri kalmışlığın devam edeceği, mitinglere katılan Türkiye İşçi Partisi tarafından vurgulanmıştır. Fakat mitinglere ağaların da katıldığı görülmektedir. Beşikçi’ye göre (1969:132-133), ağaların mitinglere katılmasını zorlayan nedenlerden biri, birikimin çok yavaş ve elverişsiz olmasıydı. Ağalar bu birikimi artırmanın ve hızlandırmanın yollarını aramakta ve Batı’daki kapitalist toprak ağalarına benzemek istemekteydi. Batı’daki ağa tarımsal makineleşmeden, tarım kredilerden geniş ölçüde yararlanmış ve tarımsal fiyatların belirlenmesi konusunda parlamentoya baskı yaparak

kapitalist ilişkiler düzenini kurmuştur. Bu sayede geniş bir birikim sağlamıştır. İşte Doğu'daki ağa da Doğu- Batı eşitsizliğini ileri sürerek, devletin bölgeye daha fazla yatırım yapmasını istemektedir. Doğu'da yol, su kanalları, elektrik fabrika, alt yapı tesisleri, baraj yapılmasını istemektedir. İşte bu noktada feodal ağanın, kendi sınıfsal statüsü konusunda son derece bilinçlenmiş olduğu görülmektedir.

Mitingler genel anlamda halkın ekonomik, sosyal ve siyasal mekanizmanın bilincine vardığını göstermektedir. Doğu sorununun sadece ekonomik sorun olmadığı, ayrıca etnik bir sorun olduğu belirtilmiştir. Mitinglere hemen hemen her kesim katılmış ve taleplerini dile getirmiştir. Mitingler, Anayasa tarafından güvence altına alınan hakların alınması ve Doğu-Batı eşitsizliğinin giderilmesi yönünde tepkiler olarak gelişmiştir.

4.5. Hükümet Programlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi

1960'ların başından itibaren başa gelen hükümetler, kendilerinden önce gelen hükümetlerden farklı olarak hükümet programlarında bölgeler arası eşitsizlik sorununa yer vermişlerdi. 1950'lerle birlikte devam eden süreç içinde devletin Doğu ve Güneydoğu ile ilgili algısı, "geri kalmış bölge" olarak ifade bulmuştur. 1960'larla birlikte planlamada kullanılan "geri kalmış yöre" algısına odaklanan devlet, Doğu Sorun'una sadece ekonomik açıdan yaklaşmış ve sorunu sadece bölgeler arası eşitsizlik olarak ifade etmiştir. Yine 1960'lardan sonra başa gelen hükümetlerin bölgesel eşitsizlik ile ilgili kullandıkları kavramların farklılaştırıldığı görülmektedir. Yeğen'e göre (2011: 162), geri kalmışlık algısı ilk olarak popülist sağ bir söylem olmasına rağmen ortanın solunun meseleye ilişkin kullandığı dil arasında önemli farklılıkların olduğu görülmektedir. Demirel başkanlığındaki sağ hükümetler sorunu tarif ederken, "geri kalmış bölge" kavramı kullanmışken, II. Ecevit hükümeti "ihmal edilmiş bölge" kavramını kullanmıştır. Bu söylemler 1980'lerden sonra 'Kalkınmada Öncelikli Yörelere' kavramı kullanılarak ifade edilmeye başlanmıştır.

1960-1980 arası dönemdeki hükümetlerin hepsinde bölgeye ilişkin algı aynı

değildi. Bazı Hükümet Programlarında Doğu ve Güneydoğu'yla ilgili pek söz edilmezken, bazılarında bölgenin geri kalışının önlenmesi için gerekenler sıralanmıştır. Ama genel itibariyle bu söylemler bölgenin geri kalışını pek değiştirmemiştir. Yine bu dönemde bölgeye ilişkin sadece ekonomi açısından değerlendirmeler yapılmış olup, bölgenin az gelişmişliği üzerindeki diğer faktörler pek ifade bulmamıştır. Hükümet programlarından farklı olarak, TİP'in programına değinmekte yarar vardır. Çünkü TİP'e göre, hükümet programlarından farklı olarak bölgenin geri kalmışlığı sadece ekonomik açıdan değil, bölgedeki etnik yapının da göz önünde bulundurularak analizi gerekmektedir. Tezde 1960-1980 dönemindeki bütün hükümet programlarına yer vermemiştir. Bunun nedeni, programlarda bazı hükümetlerin bölgeyi ihmal ettiği, programlarında pek de değinilmemiş olmasıdır. Onun için sadece, incelenen dönemde bölgeye ilişkin söylemleri bulunan hükümet programlarına yer verilmiştir.

4.5.1. İnönü hükümeti programları (1962-1963,1963-1965)

1960'ların hemen başında Birinci İnönü Hükümeti programında konuyla ilgili şöyle deniliyordu (TBMM, 1988: 34) :

Muvazeneli gelişme ve sosyal adalet cihetinde önemli gördüğümüz konulardan biri de, memleketimizin çeşitli bölgeleri arasında iktisadi faaliyet hacmi ve gelir seviyesi bakımından mevcut olan büyük farkları ortadan kaldırmağa çalışmaktır. Bunun için, Plan hedef ve Stratejinde yer almış bulunan tedbirlerin ciddi bir şekilde tatbiki konulmasını, Karma Hükümet yurdumuzun geri kalmış bölgelerinde yaşayan vatandaşlara karşı önemli bir vazife olarak kabul edilecektir. Gerek Beş Yıllık Planda, gerekse yıllık programlarda ve bölge Planlaması çalışmalarında, bu husus öncelikli göz önünde tutulacaktır.

Hükümet Programında Türkiye ekonomisinin %7 büyümesi ve muvazeneli bir kalkınma hızının sağlanabilmesi için, devlet yatırımları uzun süreli plan ve programlara bağlanması öngörülmüştür. Ayrıca devlet yatırımları %7'lik kalkınma hızından fedakârlılık yapılmaması koşuluna bağlanmıştır. Bölgelerarası eşitsizliğin giderilmesi hedefi, belirli kriterlere bağlanmıştır. Parti programında Doğu ve Güneydoğu ile ilgili

yürütülen çalışmaların Kalkınma Planlarına sadık kalınarak yürütüleceği görülmekte ve Hükümetin geri kalmış bölgelere yönelik çok da fazla özel tedbirlere değinmediği anlaşılmaktadır.

1963-1965 yılında İkinci İnönü Hükümeti Programında Doğu ve Güneydoğu'ya ilişkin şunlar ifade ediliyordu (TBMM, 1988: 61):

Kalkınma Planında yer alan sosyal politikamız gelir dağılımındaki ve bölgelerarası kalkınmadaki aşırı ve adaletsiz farkların giderilmesine dayanır. Bu amaçla, milli gelirin hızla artırılması ve artan milli gelirin, vergi politikası, kamu harcamaları, yatırımların teşviki suretiyle dar gelirli vatandaşlarımıza, az gelişmiş bölgelerimize ve bu arada Doğu bölgelerimize öncelikle yöneltilmesine böylelikle bölgelerarası dengesizliğin giderilmesine çalışacağız.

Birinci Plan dönemini kapsayan bu program, bölgeler arası dengesizliğin giderilmesi konusunda ilkinden pek farklı bir söylem içermemektedir. Ayrıca Birinci Kalkınma Plan'ında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki yatırımların belirli sektörde yapılması, yatırımların daha çok Batı Bölgelerine yönelmesi bölgeler arasındaki eşitsizliği daha da derinleştirmiştir.

4.5.2. Adalet Partisi Parti Programı (1965-1969,1970-1971)

1960'lerden sonra bölgenin geri kalmış olduğuna dair söylemler arttıkça hükümetler bu eleştirel söylemleri programlarına dâhil etmeye devam etmişlerdir. DP'nin varisi Adalet Partisi (AP) 1965 yılında kurduğu hükümetin programında geri kalmış bölgelerle ilgili olarak şunlara yer vermiştir (TBMM, 1988: 104) :

Bölgelerarasında gelişme farklarını azaltmak, kalkınmamızın sosyal adalet içinde dengeli bir şekilde geliştirilmesinin tabi bir icabıdır. Yurdun birçok bölgelerinde, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hayat ve yaşayış şartları bakımından büyük farklar mevcuttur. Fakir bölgelerde yaşayan halkımızın daha müreffeh hale getirilmesi, iş imkânlarına kavuşturulması, bu bölgelerde yapılacak alt yapı tesisleri ve sanayi

yatırımlarının hızlandırılmasıyla mümkün olacaktır.

1960’lardan sonra bölgedeki etno-politik sorun devlet nezdinde farklı bir şekilde kodlanmış ve bu yeni okuma şekli dönemine uygun bir şekilde yer edinmiştir. Kürt meselesi, bölgesel geri kalmışlık söylemiyle farklı bir biçime bürünerek 1960’lardan sonra devletin resmi ifadesi şekline bürünmüştür.

1969-1970 Demirel Hükümeti’nin Parti Programında dile getirilen “geri kalmışlık” söylemi şöyle ifade edilmektedir (TBMM, 1988: 155):

Önemle üzerinde durduğumuz diğer bir konu da Doğu Bölgesinin kalkınması meselesidir. Ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün olan memleketimizin bütün bölgelerinin kalkınması, Anayasamızın bir icabıdır. Memleketimizin çeşitli bölgeleri hatta bölgelerin çeşitli mevkileri arasında nispi gelişmişlik farkları mevcut olduğu bir gerçektir. Hedefimiz Türkiye’nin bütün bölgelerini tüm olarak çağımızın medeniyet seviyelerine çıkarmaktır. Bunun içindir ki, memleketimizin tümüne şamil bir kalkınma planı tatbik olunurken geri kalmışlığın yaygın ve tesirli olduğu bölgelerde özel tedbirler alınmasına ihtiyaç görmekteyiz. Bu özel tedbirlerin maksadı, memlekette imtiyazlı bölgeler yaratmak değil, bütünlüğü perçinlemektir.

Yeğen’e göre (2011: 164-166), “bölgesel geri kalmışlığı” ifade eden bu belgeler esas olarak bölgeyle Türkiye ulusal pazarları arasındaki bütünleşme noksanlığına yönelik bir yakınmayı dile getirmektedir. Başka bir deyişle, bölgesel geri kalmışlık konusunun belirttiği ‘mahrumiyet’ durumu, görünür düzeydeki ‘fiziksel yoksunluklara’ işaret ederken, daha genel bir düzeyde ise ulusal pazarın bölgeye nüfuz etme düzeyine yönelik bir soruna işaret etmektedir. Söz konusu parti programında dikkat çeken önemli bir nokta da, özel tedbirler aracılığıyla memleket bütünleşmesini sağlamanın öncelikli amaç edinilmesi olmuştur. Parti programlarında kalkınma, medenileşme meselesinin yarattığı bir sorun olarak ele alınmış ve bütünleşme sorunu çerçevesinde ifade edilmiştir.

Ayrıca programda bölgenin sosyo-ekonomik gelişmesine yönelik ayrıntılı plandan bahsedilmiş ve 27 madde şeklinde sıralanmıştır. Planda ilk dört madde eğitim, ikinci dört madde ulaşım ile ilgili maddelerden oluşmaktadır. Planda yer alan diğer maddeler şunlardır:

Bölgede sanayi, gıda ve istihlak maddeleri sanayi geliştirilecektir... Hayvan yetiştiriciliği ve hayvan ürünleri kullanan işletmeler özel krediyle teşvik edilecektir... Bölgede iş imkânları yaratacak tesislerin kurulmasına devam olunacaktır... Bölgede imtiyazlı bir kredi politikası kabul olunmuştur. Bu politikanın tatbikine devam olunacaktır... Bölgede veterinerlik hizmetleri geliştirilecek, bu hizmetler köylere kadar götürülecek ve hayvan sağlığı ile ilgili merkezler açılacaktır... Sanayi siteleri ve çarşıları kurulmasına devam edilecektir... Topraksız köylünün toprağa kavuşturulması ve eline geçen toprağı muhafaza edecek şekilde cihazlandırılmasına gayret edilecektir... Büyük sulama programlarının tatbikatı hızlandırılacaktır... Keban barajı, Dicle ve Fırat ile diğer sular üzerinde kurulacak santrallerden bölge halkı faydalanacaktır... Sanayileşmenin zaruri gereği olan elektrik enerjisinin bölgeye yayılması bölgenin kalkınmasında önemli unsurlardan biri olacaktır. demektedir (TBMM, 1988: 155-157).

İlk dört madde eğitim ve ikinci dört maddenin ulaşım üzerine oluşu, eğitimin ve ulaşımın, ulus devlet çağının en etkin bütünleş (tır)me aracı olan asimilasyon pratiğinin iki unsuru olarak görülür. Daha çarpıcı olan, planın hemen hemen bütün maddeleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin Türkiye ekonomisiyle bütünleştirmesiyle ilgili olmasıdır (Yeğen, 2011: 166).

1970-1971 Demirel Hükümetinin Programı 1969-1970 Hükümet programının aynısıdır. Yeğen'e göre (2011: 166), 1970 Programı, bölgenin makûs talihini, bölgeyi ulusal pazarla bütünleştirerek çözeceğini vurgulamaktadır. İki programda dikkat çeken bir nokta, programların bölgenin ekonomik bütünleşmesine ilgili bölümünü, orduya ilişkin bölümü izlemektedir. Bu sıralama önceki partilerin programlarında izlenen

sıralamadan kesinlikle farklıdır. Rastlantı olarak yorumlanacak bu sıralama değişikliği, iki farklı şekilde yorumlanabilir. Kürt sorununa ilişkin iki çözüm veya seçenek sunmaktadır: İlki, ya bütünleşme/asimilasyon (yani hükümet planı) ya da askeri çözüm (yani ordu). İkinci olarak ise, ekonomik bütünleşmeye yapılan vurguya rağmen, hükümet dosyasının bununla sınırlı olmadığı konusunda orduya güvence verilmiş olabilir.

4.5.3. Ecevit Hükümeti Programları (1974, 1977, 1978-1979)

Ecevit hükümetlerin daha önce değindiğimiz gibi bölgeye yönelik söylemlerinde ‘ihmal edilmiş bölge’ ifadesini kullanmıştır. 1974 I. Ecevit Hükümet Programında Doğu ve Güneydoğu’ya ilişkin çok detaylara yer verilmediği görülmektedir.

1974 Programında Doğu ve Güneydoğu ile ilgili olarak şunlara yer verilmiştir (TBMM, 1988: 275):

Tarımda su kaynaklarının gelişmesi ve sulama alanlarının genişletilmesi amacı ile yer altı suları ve küçük su kaynakları hızla hizmete konulacak ve kısa sürede etkili olmaları sağlanacaktır. Güneydoğu Anadolu’nun kurak ovalarının sulanması kalkınmayı yaygınlaştırma açısından da önemi göz önünde tutularak gerekli projeler hemen uygulanacaktır.

II. Ecevit hükümeti programında Doğu ve Güneydoğu’ya yönelik daha fazla yer vermiş ve diğer programından farklı olarak ‘ihmal edilmiş bölge’ kavramı kullanılmıştır.

II. Ecevit Hükümeti Programında (21 Haziran 1977-21 Temmuz 1977) şunlara yer verilmişti (TBMM, 1988: 359) :

Bölge ülkeleriyle ve teknolojiye ileri ülkelerle Türkiye arasında oluşturmaya çalışacağımız güçlü bir ekonomik işbirliği, Türkiye’nin ihmal edilmiş yöreleri arasında Doğu ve Güneydoğu’nun gelişmesine büyük hız katacaktır. Bu yörelerimizi yalnız Türkiye’nin değil bütün

Ortadoğu'nun gelişme ve sanayileşme merkezleri durumuna getirmek amacıyla Hükümetimiz her çabayı gösterecektir. Hükümetimiz bütün ihmal edilmiş yörelerimizin ve o arada Doğu ve Güneydoğu'nun gelişmesine öncelik vermeye kararlıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun madencilik, hayvancılık, tarım ve tarımsal sanayi alanlarındaki olanakları da azami ölçüde değerlendirerek, hem ülkemizdeki bölgelerarası dengesizlik giderilmiş hem de tümüyle Türkiye'nin gelişmesine büyük hız katılmış olacaktır. Bu arada çok amaçlı Aşağı Fırat Projesi geliştirilerek hızlandırılacaktır. Bu proje çerçevesinde kurulacak barajlardan tünel ve kanal şebekelerinden yararlanılarak yapılacak sulama sonucu, Güneydoğu'da geniş ve bereketli tarım alanları oluşturulacağı gibi ülkenin enerji üretimine büyük katkısı bulunan bu bölgelerimiz kısa sürede canlı bir sanayi bölgesi durumuna getirilecektir ve Türkiye'nin gelişme düzeyini yükseltici ve ekonomik coğrafyasını değiştirici bir güce erişecektir.

III. Ecevit Hükümeti Programında bir önceki programdan farklı söylemler içermemektedir.

1960 sonrasında Hükümet Programları dâhil olmak üzere, bölgesel geri kalmışlık söyleminin ortaya çıktığı bütün metinlerde, ülkenin Kürtlerle meskûn bölgelerinde bir bütünleşme sorununun yaşandığı açıkça ifade edilmektedir. Bu dönemde, Kürt sorunu 1930'larda olduğu gibi askeri bir sorun olarak değil de, toplumsal ve iktisadi bir sorun olarak ele alınmış ve bölgenin ekonomik yönden kalkındırılarak ülkedeki pazarlarla bütünleştirilmesi yoluyla giderilemeye çalışılmaktadır. Devlet, 1950 öncesinde enerjisinin büyük bir kısmını, askeri ve politik bütünleşmenin teminine harcarken, 1950 sonrasında ekonomik bütünleşme için harcamıştır. Bölgesel geri kalmışlık söylemleri, 1960'lı ve 1970'li yıllarda devam ettirilerek popülerliği sürdürüldü. 1970'li yılların bu popüler söylemi, "geri kalmışlık" veya "ihmal edilmişlik" tarzlı eleştirel vurgularından ayrıştırılmış ve 1980 sonrasına da taşınmıştır (Yeğen, 2011: 167).

Her ne kadar Doğu Sorunu yeni dönemle beraber farklı bir niteliğe bürünmüş olsa da bu Doğu ve Güneydoğu'daki gelişime pek de etki etmemiştir. 1960-1980 dönemi arasında bölgeye yönelik pek bir değişiklik olmamış ve bölge ülkedeki yatırımlardan pek az pay almıştır. Hükümet Programlarındaki öne sürülen çözüm yolları, bölgesel dengesizliğin asıl nedenlerine inememiş ya da inmekten titizlikle kaçınılmıştır. Bunun içinde gerçek çözüm yolları olmaktan uzak kalmıştır.

4.5.4. Türkiye İşçi Partisi ve Parti Programı

1960-1980 dönemi arasında Türkiye'de neredeyse bütün hükümetler parti programlarında bölgelerarası dengesizlik konusuna değinilmiş ve Doğu ve Güneydoğu için çözüm önerilerine Hükümet programlarında yer verilmiştir. Bu dönemde kurulmuş olan Türkiye İşçi Partisi (TİP)'de programında, Doğu ve Güneydoğu'ya değinmiştir. Fakat parti programında sorun, diğer partilerden ya da hükümetlerden farklı olarak ele alınmıştır. Bölgenin sadece ekonomik açıdan değil, ayrıca etno-politik açıdan da var olan sorunu dile getirmiş bununla ilgili çözüm önerileri üretmişlerdir. Parti Programında 'Doğu Sorunu' olarak ifade edilen Kürt Sorunu 4. Olağan Kongrede geniş bir şekilde ele alınmıştır.

1960'lı yıllarda Doğu Sorunu demokratik çözümler bekleyen bir sorundu ve halen de öyledir. TİP soruna programında şöyle yer veriyordu (Aybar, 1988:64) :

Bölge Kalkınması, TİP'in genel plan çerçevesi içinde, geri kalmış ülkelerin tabii kaynak dağılımlarındaki adaletsiz duruma son vermek için bölgesel planlar yapacaktır. Böylece kaynakların ve dolayısıyla milli gelirin memleket içindeki dağılımı daha uygun değer olarak yapılırken, o bölgenin ekonomik kalkınması sonucunda bölge halkının kültürel gelişmesi de gerçekleşecektir. Doğu Kalkınması, TİP'in memleket kalkınmasını gerçekleştirirken göreceği hizmetlerden birisi de, Doğu Sorunu olacaktır. Bugün Doğu ve Güneydoğu illerimiz büyük vatandaş ve memur kitlesi gözünde bir mahrumiyet bölgesidir. Kamu hizmetleri bu bölgede yok denecek kadar azdır. Bölgenin ekonomik geriliğine paralel olarak buradaki vatandaşlar sosyal ve

kültürel bakımdan da geri durumdadırlar. Üstelik bu vatandaşlarımızdan Kürtçe Arapça konuşanlar veya Alevi mezhebinde olanlar bu durumları sebebiyle ayırıma uğramaktadırlar. Bunun doğurduğu çetin meselelerle karşı karşıyayız. Ulusal menfaatimize en uygun, en insanca çözüm yollarını bulmak ihmal edilemeyecek bir yurt vazifesidir.

Ekinci'ye göre (2009: 145), Parti içinde Doğu Sorununa ilişkin egemen görüşler iki konu etrafında yoğunlaşacaktı. Birincisi, Doğudaki egemen ağalık düzeninin sonlandırılması, Kürt ve Kürt yığınlarının özgürleşmesini sağlayacak köklü bir tarım ve toprak reformunun yapılması düşüncesidir. İkincisi, Devletin Doğu'daki yurttaşları hedef alan bölücü uygulamalarına son vererek din, dil, ırk, sınıf ve zümre ayrımcılığının ortadan kaldırılmasıdır.

Mehmet Ali Aybar 1963 yerel seçimi öncesinde radyoda yaptığı konuşmasında, devletin bölgeye yönelik inkârcı, bölücü ve ayrımcı politikalarını eleştirmişti. 10 Kasım 1963 yılındaki konuşmasında Partinin bölgeye yönelik politikasının ikinci ayağını oluşturan “Toprak ve Tarım Reformu” hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir. Konuşmada Doğu Kalkınması edebiyatıyla halkın avutulduğu, dağıtılan kredilerin bölgedeki hâkim büyük ağalara verildiği ve onları yerelde işbirlikçisi haline getirerek güçlendirip köylüyü sömürdüklerini belirtmiştir (Ekinci, 2009: 147).

Doğu'nun ve Kürt halkının sorunlarına çözüm yolu getirecek kararlardan biri de TİP'in son genel kurul (1970) toplantısında alınmıştır. TİP'in bu konuda karar tasarısı aynen şöyledir (Beşikçi, 1969: 497-498) :

- Türkiye'nin doğusunda Kürt halkının yaşamakta olduğunu,
- Kürt halkı üzerinde baştan beri, hâkim sınıfların faşist iktidarın, zaman zaman kanlı zulüm hareket niteliğine bölünen, baskı ve terör, asimilasyon politikaları uyguladıkları,
- Kürt halkının yaşadığı bölgenin, Türkiye'nin öteki bölgelere oranla geri kalmış olmasının temel nedenlerinden birinin kapitalizmin eşitsiz gelişme kanununa ek olarak, bu bölgede Kürt halkının yaşadığı gerçeğini göz önüne

alan hâkim sınıf iktidarlarının göttükleri ekonomik ve sosyal politikanın sonucu olduğu,

- Bu nedenler ‘Doğu Sorununu’ bir bölgedeki kalkınma sorunu olarak ele almanın, hâkim sınıf iktidarlarını şoven-milliyetçi görüşlerinin ve tutumun uzantısından başka bir şey olmadığı,
- Kürt halkının anayasal vatandaşlık haklarını kullanmak ve diğer tüm demokratik özlem ve isteklerini gerçekleştirmek yolundaki mücadelesinin bütün anti-demokratik, faşist, baskıcı, şoven-milliyetçi akımlarının amansız düşmanı olan partimiz tarafından desteklenmesi olağan ve zorunlu bir devrimci görev olduğunu,
- Partinin Kürt sorununa, işçi sınıfının sosyalist devrim mücadelesinin gerekleri açısından baktığını kabul ve ilan eder.

Genel kurulda kabul edilen tasarıda da belirtildiği gibi, ‘Doğu Sorunu’nun kalkınma sorunu olarak ele almak, sadece ülkedeki belirli sınıfların çıkarını korumanın ötesine geçemeyecektir. Kalkınma sorunu sadece bölgede tek yönlü bir politikanın benimsenmesiyle gerçekleşmeyeceğinden, bölgede var olan birçok sorunla birlikte ele alınması gerekmektedir. Türkiye’de bölgenin kalkınmasının ülkede Kürt sorunu paralelinde ele alınması, bölgedeki gelişmeyi daha da hızlandıracaktır, kalkınmanın bölgede bütün kesimi kapsayan politikalarla gerçekleşeceği unutulmamalıdır.

4.5.5. Değerlendirme

Kalkınma Planları döneminde Doğu ve Güneydoğu Bölgesinin ekonomisi, Türkiye ekonomisinin genel seyrinden etkilenmiştir. Planlarda az gelişmiş bölgelere yönelik politikaların yer alması, bölgeler arası dengesizliğe yapılan vurgular bu dönemde bölge politikalarının önemsendiğinin göstergesidir. Bu dönemlerdeki kamu yatırımlarının sektörlere dağılımı incelendiğinde enerji sektörü en fazla payı aldığı görülmektedir. Bölgedeki maden ve enerji bölge ihtiyaçları için kullanılmamakta, bu bölgenin dışına aktarılmaktadır. Yerel kaynağın bölge dışına aktarılması bölgeler arası eşitsizliği artırmaktadır. Bölge insanının temel uğraşı olan tarım sektöründe yatırımların payı, ilk plan döneminde yüksek olmasına rağmen, üçüncü plan dönemiyle düşmeye

başlamıştır. Yatırımlardan gittikçe azalan paylar almasına rağmen, makineleşmeyle bu dönemde ekilen alanların genişlemiştir. Yine bölgede toprak mülkiyeti dağılımında büyük eşitsizlik mevcut olup, bir türlü buna çözüm getirilmemiştir. Toprakların büyük toprak sahiplerinin elinde olması bölgede belirli kesimlerin birikimlerini ve güçlerini daha da artırmıştır. Toprağın büyük ağalarda toplanması bölge için sürekli bir toprak reformunu gündeme getirmiş fakat hiçbir hükümet bu konuda gerçekçi adımlar atamamıştır. Bu da bölge insanının bölgeden koparak şehirlere akın etmesine yol açmıştır.

Tez kapsamındaki verilerden de görüleceği gibi, kalkınma planları döneminde bölge ekonomisi sanayileşme anlamında pek bir ilerleme göstermemiştir. Bu dönemde özel sektörün özellikle Batı bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu da bölgeler arası dengesizliği daha da derinleştirmiştir.

Bu dönem hükümetlerini diğer dönem hükümetlerinden ayıran en belirgin özelliklerinden biri de, az gelişmiş bölgelerle ilgili konulara parti programlarında yer vermiş olmalarıdır. Her hükümet hemen her dönem Doğu ve Güneydoğu'nun sosyo-ekonomik gelişmesini gündeme almış ve bölgeye yönelik çözüm önerileri getirmelerine rağmen bunun pek de başarılı olamamıştır. Asıl sorunun gerçek kaynağına inmekten uzak olan bu programlar soruna çözüm üretememiştir. 1960'lardan sonra hükümetler bölgenin diğer bölgelerle ekonomik bütünleşmesine önem vermiştir. Kürt sorununu görmezden gelip soruna sadece sosyo-ekonomik boyutlarda yaklaşan politikaların başarısız olduğu görülmektedir. Bu dönemde hükümetlerin uyguladığı politikalara alternatif getiren ve Doğu sorununun sadece ekonomik olarak ele alınmayıp bölge insanının etnik yapısının da ele alınması gerektiğini vurgulayan tek parti, TİP'dir. Sorunun gerçekçi ve bilimsel yaklaşımlarla ele alınmasıyla çözüleceğini vurgulayan TİP bu dönemde sorunun etnik boyutuyla da yaklaşılmaması gerektiği vurgulamıştır.

BÖLÜM V

5. Güney Doğu Anadolu Projesi (GAP)

Bölgesel bir uygulama olarak GAP tez açısından önemli bir yere sahiptir. GAP Kalkınma planlarında çokça ifade edilmiş ve bölgenin kalkınması için önemli bir yere sahip olmuştur. GAP sadece ekonomik yönden bir proje olmayıp, sosyal kültürel çok amaçlı bir projeyi kapsamaktır. GAP'a tezde ayrı bir bölüm ayrılmasının sebebi, 1960-1980 yılları arasında bölgelerarası dengesizliğin giderilmesi açısından önemli bir yere sahip olmasıdır. GAP hükümetler tarafından bir propaganda silahı haline getirilmiştir. Bu bölümde GAP'la ilgili 1960'lı yıllardan bu yana projelerin planlanan ve gerçekleşme oranlarından yola çıkarak projenin 2012 yılı sonu itibariyle hangi aşamada olduğu vurgulanmaya çalışılacaktır. Ayrıca GAP'ın bölge ekonomisi üzerindeki etkisi, projedeki ekonomik verileri üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Yine bu bölümde tez açısından önemli olan GAP'taki bölüşümün nasıl olduğuna değinilecektir. Bu projeyle bölgenin önemi gittikçe artmaya başlamıştır. Bundan dolayı hem ulusal firmalar hem de uluslararası firmalar bölgeye yönelmeye başlamışlardır. Bu çerçevede 1980'lerden 2012 yılının sonlarına kadar projede katedilen aşamalar hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

5.1. GAP Öncesi Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Ekonomik Yapısı

GAP bölgesi, Türkiye'nin (Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Hakkâri, Mardin, Şanlıurfa, Siirt, Şırnak) güneydoğusundaki illerini içine alan, 75.193km²'lik yüzölçümü ile ülkenin %9,7'sini oluşturmaktadır. Bölge'nin doğal kaynak potansiyeli yüksektir. Türkiye toplam akarsu potansiyelinin %28,5'i bu bölgede bulunmaktadır. Fırat ve Dicle nehirlerinin ortalama debisi 53 milyar m³ yer üstü ve 1,8 milyar m³ yer

altı su potansiyeli bulunmaktadır (GAP-BKİ,2011). Ortadoğu'nun çok önemli iki kaynağı olan Dicle ve Fırat, GAP çerçevesinde hem bölgenin büyük çapta sulama ihtiyacını karşılayacak çapta olup, ülke elektrik üretiminin yaklaşık 1/3'nü gerçekleştirecektir. GAP bölgesi ayrıca zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarına sahiptir. Yer altı kaynaklarına bakıldığında, başta petrol olmak üzere, manganez, fosfat, krom, bakır, linyit gibi sanayileşme açısından önemli ve ekonomik değeri yüksek olan maden yataklarına sahiptir (Önder, 2006: 211-212). 1985 yılı itibariyle bölgenin GSMH'daki payı %4'dür. Bölgede kişi başı gelir, ulusal ortalamanın yalnızca %47'sidir. Tarım hâkim sektördür ve Gayri Safi Bölgesel Hâsılanın %40'ına denk gelmektedir. Bölgedeki tarımın ülke tarımsal katma değerine katkısı %9'un üstündedir. Tarımsal faaliyetlerde kuru tarım uygulamaları ön plandadır ve hâkim durumdadır. Aktif nüfusun %70'i tarıma bağımlıdır. Fakat bu nüfus toplam katma değerinin %44'ünü üretebilmektedir (Arı, 2006: 244-245).

1980-1985 arasında, imalat sanayinin ülkedeki katma değerinin %2'si GAP bölgesinde üretilmiştir. 1985'de imalat sanayinin %95'inde beş kişiden az istihdam vardır. Ana sanayi dalları, tekstil (%32), metal ürünleri (%21), gıda-içecek (%19), ağaç ürünleri (%15) ve kimyasallar (%5)'dir. Sanayideki istihdam bölgesel işgücünün %5 iken, ülke genelinde bu oran %16'dır (Arı, 2006: 245).

GAP bölgesi yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere, 1980 öncesi ülkedeki gelişim seyrine paralel gitmemiş ve geri kalmıştır. GAP bölgenin geri kalışına bir çözüm olarak devreye sokulmuştur.

5.2. GAP'ın Kuruluşu, Amacı ve Gelişimi

GAP, 27.10.1989 tarihinde çıkartılan, 388 sayılı Yasa ile Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Teşkilatı'nın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile GAP idaresi kurulmuştur. GAP idaresi, Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Batman'ı içine alan bölgenin hızla kalkındırılması, yatırımların gerçekleştirilmesi için plan, ruhsat, konut, sanayi maden,

tarım, enerji, ulaştırma ve öteki hizmetleri yapmak, yöre halkının eğitim düzeyini yükseltmek için gerekli önlemleri almak ve ilgili kurumlar arasında eşgüdümü sağlamakla görevlendirilmiştir. GAP'ın amacı, Proje kapsamına giren illerin hızla kalkındırılması, yatırımların gerçekleştirilmesi için plan, altyapı, sanayi, maden, tarım, ulaştırma ve diğerk hizmetlerin yerine getirilmesinin sağlanması, yöre halkının eğitim düzeyinin yükseltilmesi ve ilgili kurum ve kuruluşlar arasında eş güdümü sağlamak şeklinde belirtilmiştir (Bayramoğlu, 2005: 73-74).

Proje, başlangıçta Bölge'nin su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesine dayanan bir program olarak ele alınmış, Fırat ve Dicle Havzası'nda sulama ve hidroelektrik enerji üretimine yönelik 13 proje paketinin toplamı olarak planlanmıştır. Bu projelerle 22 baraj, 19 hidroelektrik santral ve 1,8 milyon hektar alanın sulanması ve yılda 27 milyar kilovatsaat elektrik enerjisi üretilmesi planlanmıştır. 1989 yılında Master Plan'ın hazırlanmasıyla proje, tarım, sanayi, ulaştırma, eğitim, sağlık, kırsal ve kentsel altyapı yatırımlarını da içine alan entegre bir bölgesel kalkınma projesine dönüşmüştür. GAP Master Planı, çeşitli kamu kuruluşlarının kalkınma çabalarının bütünleştirilmesi ve eş güdümün sağlanmasını kolaylaştıran ve Bölge gelişmesinin alması gereken seyir ve alt ölçeklerde üretilecek plan, program ve projeler için de bir rehber niteliği taşımaktadır. (GAP-BKİ,2010).

GAP Master Plan'ında, plan dönemi başlangıcı sayılan 1985 yılında GAP'ta kişi başına düşen Gayri Safi Bölgesel Hâsıla'nın (GSBH), Türkiye kişi başına düşen GSYİH'nin %47'si düzeyinde olduğu tahmin edilmiştir. Master Plan'da maksimum gelişme senaryosuna göre, GSBH'nin yılda %7,7 oranında artması öngörülmüştür. Plan'ın hedeflerini de şöyle sıralayabiliriz (GAP-BKİ, 2010) :

- 1,7 milyon hektar alanın sulanması (GAP Bölge Kalkınma Planı'nda sulanacak alan 1,82 milyon ha olarak hedeflenmiştir.)
- Yılda 27 milyar kilovat saat hidroelektrik enerji üretiminin sağlanması
- Kişi başına gelirin %209 oranında artması
- 3,8 milyon kişiye istihdam olanağı sağlanması
- GSBH'da %445 artış sağlanması

GAP Master Planının temel kalkınma hedefi, “Güneydoğu Anadolu Bölgesini Tarıma Dayalı İhracat Bölgesi” haline getirmektir¹⁰

GAP Master Planı, bölge ekonomisiyle ilgili hedefler de ortaya koymuştu. Buna göre, 1985 yılı baz alındığında 2005 yılında bölge ekonomisinde tarımın payı yüzde 40’tan yüzde 23’e inecek, sanayinin payı yüzde 16’dan yüzde 24’e yükselecek, hizmetler sektörünün payı yüzde 44’ten yüzde 53’e çıkacaktı. 2005 yılında 9 milyonu aşacak olan bölge nüfusunun yaklaşık 3,5 milyonuna iş imkânı yaratılacaktı. Fakat 1989 yılında hazırlanan GAP Master Plandan bu yana öngörülen hedeflere ulaşılamamıştır (USİAD, 2008).

GAP’ın, “Türkiye’nin enerji açığını azaltacak, Doğu’daki yaşam düzeyini yükseltecek ve isyan halinde olan bir bölgedeki politik kargaşayı giderecek ihtiraslı bir çaba” olduğu ileri sürülmüştür. GAP, sembolik/söylemsel düzeyde bu kadar çok kullanılan bir referans gösterilmesine karşın, fiili olarak ulaşılan düzey, henüz beklentileri karşılamaktan uzak olduğunu gösteriyor. Öncelikle, sulama alt yapısının tamamlanmasında çok önemli gecikmeler olmuştur. Dünya Bankasının verilerine göre, 1991’de sulanması hedeflenen 1,69 milyon hektarın sadece %1’i gerçekleşmişti. 1990’ların son çeyreğine kadar süren, inşa halindeki projelerin bile 2000’e kadar bitirilemeyeceğini gösteriyordu. GAP’ın önemli bir kısmını oluşturan sulama projelerinden 13 ana sulama projesinin yatırımların ancak %37’si yapılmış durumdaydı. Bu 13 projenin 1994-2005 arasında bitirilmesi hedefleniyordu. Fakat projenin çok önem verilen kısmının 2010’dan önce bitirilemeyeceği anlaşılmıştı (Akçay ve Akşit,1999: 192).

1980’lerden beri şişirilen GAP balonunun patladığını devlet, bakanlık düzeyinde ilan etti (Pelda, 2000: 185). GAP’tan sorumlu Devlet Bakanı olarak en yetkili kişi olan Salih Yıldırım, yaptığı açıklamada, GAP’ta tarımda 82,enerjide ise 19 yıllık bir gecikmeden söz ediyordu. GAP İdaresinin son duruma ilişkin verdiği veriler bunu açıklar nitelikteydi. 32 milyar dolar olan proje için şimdiye kadar 9 milyar dolar

¹⁰(<http://www.gap.gov.tr/gap/gap-master-plani>. 26.04.2013 tarihinde erişildi).

harcanmış, bu da projenin %40'ı gerçekleşmişti. Fakat enerji sektöründe %73'lük gerçekleşme olmasına rağmen, bölge insanını doğrudan etkileyen tarım sektöründe sulama ancak %11 düzeyinde gerçekleşmektedir. Hedeflenen yaklaşık 1,7 milyon hektarın ancak 1/10'na tekabül etmektedir (Akçay ve Akşit, 1999: 192).

Projedeki gecikmeyi Pelda (2000: 188) şöyle değerlendirmekteydi: Bahsedilen gecikmede, Kürt Coğrafyasında yaşanan direnişin büyük bir etkisi vardır. Bu proje hazırlanırken, Kürt ve Arap halkının ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal durumları ulusal boyutlarıyla göz önünde tutulmamıştır. Daha çok asimilasyon ve şiddet politikalarıyla bölgenin bastırılacağı ve kapitalizmin çarkı içinde tükeneceği hesaplanmıştı. Ama toplumsal bir direnişle karşılandı. Bu doğrudan GAP'a karşı görülme de, Bölge'de oluşan direnişin çevresindedir. Bölge'de yaygınlaşan politik durumlar, yatırım kaynaklarının savaşa yöneltilmesi dikkat çekicidir. Projenin görünenden daha uzak bir tarihe ertelenmesi ve Şanlıurfa ile Gaziantep'te kısmen uygulanabilmesi sadece ekonomik kaynaklarla ilgili değil, yaşanan muhalefetin engellenememesindendir Bu toplumsal muhalefet yatırım sahiplerini endişelendirmiş, Türkiye eliyle oluşturulan GAP sürecini daha da belirsizleştirmiştir.

Sürdürülebilirlik kavramının uluslararası kalkınma konularının gündemine girmesiyle birlikte her ülke gibi Türkiye de kendi sürdürülebilir kalkınma ölçütlerini belirlemiştir. Türkiye'nin bu alandaki gereksinimlerinin karşılanması için 1995 yılında GAP İdaresi, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP) ile birlikte Şanlıurfa'da bir seminer düzenlenmiştir. Sürdürülebilir kalkınma bağlamında şu hedefler benimsenmiştir (GAP-BKİ, 2010) :

1. Bölge'deki ekonomik koşulları mümkün olan en ileri düzeyde geliştirecek şekilde yatırımların artırılması,
2. Sağlık ve eğitim hizmetlerinin ülke düzeyine ulaşacak biçimde geliştirilmesi,
3. Yeni istihdam olanaklarının yaratılması,
4. Kentlerde yaşam kalitesi ile kentsel ve toplumsal altyapının, daha sağlıklı kentsel çevreler yaratılmasına olanak tanıyacak biçimde iyileştirilmesi,
5. Kırsal altyapının sulamada optimal gelişmeye olanak tanıyacak biçimde tamamlanması,

6. Bölge içi ve bölgeler arası ulaşılabilirliğin artırılması,
7. Mevcut ve yeni kurulacak sanayilerin altyapı gereksinimlerinin karşılanması,
8. Suyun, toprağın, havanın ve bunlarla ilintili eko-sistemlerin öncelikli olarak korunması,
9. Karar alma ve proje uygulanmasında halk katılımının geliştirilmesi.

Haziran 1998’de, Bakanlar Kurulu Kararı ile GAP’taki tüm yatırımların tamamlanması için 2010 yılı hedef yılı seçilmiştir. Böylece 1989 yılından farklı olarak, insani gelişmeyi ön plana çıkaran GAP Bölge Kalkınma Planı (BKP), sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı doğrultusunda çeşitli kesimlerin katılımıyla hazırlanmıştır. Üç temel amaç belirlenmiştir. Bunlar, Kalkınma alt yapılarının geliştirilmesi ve çevrenin korunması, insan kaynaklarının geliştirilmesi ve bölge içi gelişmişlik farklarının azaltılmasıdır (GAP-BKİ, 2010).

2002 sonunda başa gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), GAP Eylem Planı hazırlatarak Ulusal ve Bölgesel kalkınmaya sürekli vurgu yapmıştır. GAP Eylem Planı, Diyarbakır’da, 27 Mayıs 2008 tarihinde, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından açıklanmıştır (GAP-BKİ, 2008) :

Bölgesel Gelişme alanında Cumhuriyet tarihimizin en büyük ve en kapsamlı projesi olan GAP, kaynak kısıtları, uygulama döneminde yaşanan siyasi istikrarsızlık, ekonomik krizler, bölgedeki terör olaylarının artması, körfez bölgelerinde yaşanan istikrarsız ortam gibi faktörler ve teknik engeller nedeniyle öngörüldüğü ölçüde başarılı olamamıştır. Ülkemiz açısından her anlamda büyük ve son derece yararlı sonuçları sağlayacak olan GAP’ın gerçekleştirilmesi, iyi niyetlerin yanı sıra gerçekçi tedbirlerin alınarak Projeye gelişme ufku yaratılmasıyla doğrudan ilişkilidir. Bu bakımdan Hükümetimiz hem geçmiş dönemlerdeki geri kalışı telafi etmek hem de büyük bir başarı ile gerçekleştirdiği hâlelere bölgesel gelişme alanında bir yenisini daha ilave etmek üzere GAP Eylem Planı’nı hazırlamıştır.

Başbakanın ifadesi şöyledir: “Bugün açıkladığımız bir rapor, proje veya dosya

değildir. Takvimi belirlenmiş, somut olarak, müşahhas olarak tanımlanmış, kaynağı temin edilmiş bir eylem planıdır (TMMOB, 2011). Eylem Planı kapsamında belirlenen stratejik hedefler şunlardır (GAP-BKİ, 2008) :

- Ekonomik Kalkınmanın Gerçekleştirilmesi
- Sosyal Gelişmenin Sağlanması
- Alt yapının Geliştirilmesi
- Kurumsal Kapasitenin Geliştirilmesi

Eylem Planı 2008-2012 yıllarını ve 73 Eylemi kapsamaktadır. Belgede, en genel şekliyle GAP Eylem Planının amacı olarak “Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde ekonomik büyüme, sosyal gelişme ve istihdam artışı sağlayarak, bölgede yaşayan vatandaşlarımızın refah, huzur ve mutluluğunun artırılmasıdır” vurgusu ön plana çıkarılmış ve işlenmiştir (TMMOB, 2011).

Eylem Planında, toplam 26.702.065.000 YTL finansman ihtiyacı öngörülmüş, 7.287.003.000 YTL finansmanın Eylem Planından önce yapılması planlanan çalışmalar için ayrıldığı belirtilmiştir. 19.415.062.000 YTL ek finansman ihtiyacı olduğu, bunun 4.882.046.000 YTL’sinin dış finansman desteğiyle karşılanacağı, geri kalan 14.533.016.000 YTL’nin ise merkezi bütçeden karşılanacağı belirtilmiştir (GAP-BKİ, 2008).

Eylem Planında temel ilkeleri şunlardır (GAP-BKİ, 2008) :

- Bölgenin gelişme politikaları ve uygulamaları öncelikle yerel dinamiklere ve içsel potansiyele dayandırılacaktır.
- Özel sektörün ve toplumun katkı ve katılımı esas alınacaktır.
- Eylemler programlama ve uygulama aşamalarında ortaklık ve işbirliği içinde hayata geçirilecek, kuruluşlar arası uyum ve eşzamanlılığa özel önem verilecektir.
- Uygulamalar hem gelişme potansiyeli yüksek merkezler, hem de kırsal-kent bakımından farklılaştırılacaktır.
- Kentsel gelişme bakımından cazibe merkezleri yaklaşımı esas alınacaktır.
- Ekonomik ve sosyal desteklerde kendine yeterliliği hedefleyen yöntemler esas

alınacaktır.

- Kaynak kullanımında, detaylı ve takvimlendirilmiş bir önceliklendirme ile odaklanma ve etkinlik sağlanacaktır.
- Mümkün olan her durumda yerel yönetimlerin uygulama ve koordinasyon konusunda gerekli rolleri alması sağlanacaktır.
- Uygulamada hızı, verimi ve kaliteyi artırmayı sağlayacak yenilikçi organizasyon ve finansman modellerinin geliştirilmesine özel gayret sarf edilecektir.

Her ne kadar da hazırlanış sürecinde toplumun katılımını öngörmüşse de, Eylem Planının hazırlanış sürecinde ağırlıklı olarak iş dünyası ve meslek kuruluşları temsilcileri ile istişare edilmiş, yoksullukla mücadele eden örgütler, sendikalar, kadın kuruluşları ve insan hakları örgütleri temsilcileri bu sürecin dışında bırakılmıştır. Bu durum bölge halkı açısından planın güvenilirliği zedelenmiştir. Hayata nasıl geçirileceği belirsiz olan planın uygulanmasında sivil toplum kuruluşlarına bir rol öngörülmemiş, devlet güdümlü bir anlayış benimsenmiştir. Ayrıca Olağanüstü Hal rejimi ile yönetilmiş olan bütün illeri kapsamayan, Kürt ifadesini içermeyen ve bölgedeki yoksulluğun etnik boyutunu göz ardı eden Plan, Bölge halkı tarafından Kürt Sorununun çözümüne dönük bir politika olarak algılanmamaktadır. GAP, hükümetler tarafından Kürt Sorununa çözüm aracı olarak sunulmuştur. Bölgedeki halk, hükümetlerin bölge ile ilgili attığı adımları değerlendirirken “Kürt” kelimesini duymak istemektedirler (TESEV, 2008: 6).

Planda etnik vurgu neden bu kadar önemlidir? GAP yıllardan beridir merkezi hükümetler tarafından Kürt Sorununu çözecek bir proje algısı yaratmıştır. Kürt Sorununu ekonomik temel üzerine oturtan hükümetler bu projeye birlikte sorunun çözüleceği imajı vermeye çalışmıştır. Fakat bölge halk Kürt sorununu sadece ekonomik değil, siyasi bir sorun olarak değerlendirmektedir. Bölgedeki yoksulluğun etnik boyutunu göz ardı eden proje bölge halkı nezdinde güven teşkil eden bir proje olmaktan çıkmıştır. Bunun için GAP Kürt sorunun çözümünde halk tarafından bir proje olarak algılanmamaktadır. Çiçek’e göre ayrıca projede katılımın az olması yerel aktörlere yer verilmeyişi bölgede projeye olan güveni sarsmıştır. Yerel aktörlerin, projeye katılımın yüksek olması bölgedeki insanların planları sahiplenmesinin tek yolu olmaktadır.

Planlardaki başarının şartlarından biri de yerelin sorunlarını ve önceliklerini doğru tespit etmektir ve bu sayede yerellik ve katılımın öncelikli olarak plana dahil edilmesi gerekir.¹¹

5.3. GAP'ta Gerçekleşme Durumu ve Ekonomik Veriler

Ülke nüfusunun %10'unu oluşturan GAP Bölgesinin, GSYİH'ya katkısı %5 civarındadır. 1990 yılında 1987 yılı fiyatlarıyla 4 milyon 514 bin TL olan GAP Bölgesel Hâsılası 2001 yılında 6 Milyon 077 bin TL'ye ulaşmıştır. Aynı dönemde ülke Gayri Safi Yurtiçi Hâsılası, 83 milyon 578 TL'den 109 milyon 885 bin TL'ye çıkmıştır (GAP-BKİ, 2012). Ayrıca aşağıdaki Tablo 4-1'de görüldüğü gibi 2001 yılında kişi başı gelir, GAP Bölgesinde 1.186 Dolar iken, ülke genelinde 2.146 Dolar olmuştur. Bölgedeki kişi başına gelir, Türkiye'deki kişi başına gelirin yarısı kadar olmuştur. Aradan geçen on yıllık dönemde kişi başına gelir bölgede halen Türkiye ortalamasından uzak görünmektedir.

Tablo 5.1: Türkiye ve GAP Bölgesi'nde GSYİH ve Kişi Başına Düşen Gelir (2001)

	GSYİH (1987 yılı fiyatlarıyla 1000 TL)	Kişi Başına Gelir (Cari Dolar)
GAP	6.077	1.186
TÜRKİYE	109.885	2.146

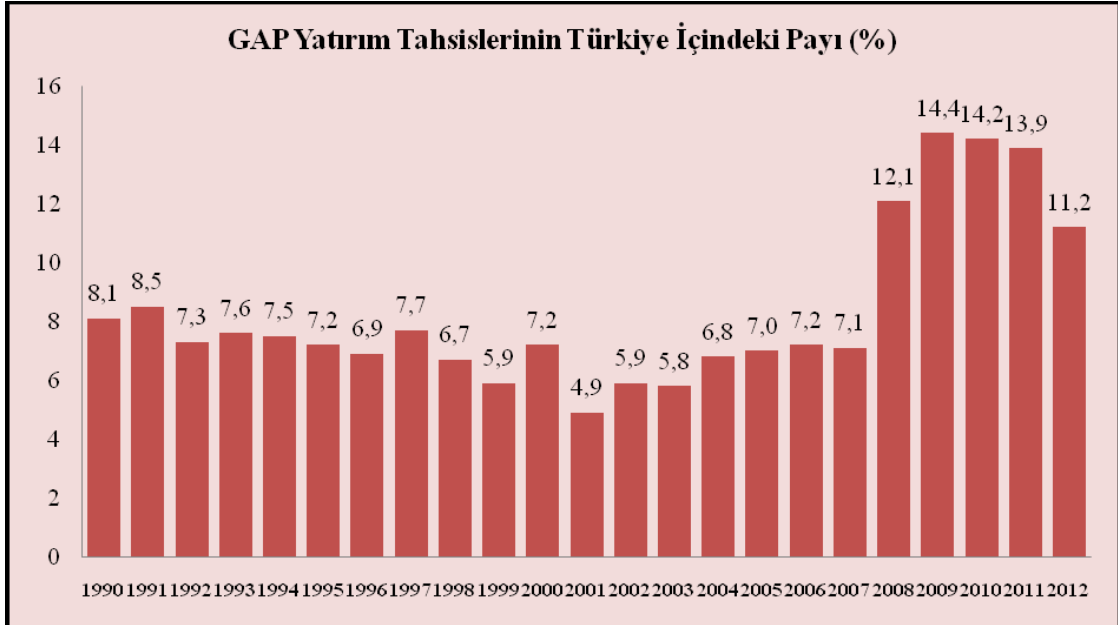
Kaynak : Ulusal Hesaplar Veri Tabanı, TÜİK

1990-2007 dönemi itibariyle GAP Bölgesi'ndeki bütün yatırımlara kamu kaynaklarından yılda ortalama %7 düzeyinde pay ayrılmıştır. 2010 Aralık ayında GAP idaresi tarafından yılsonu izleme raporunda kamu yatırımlarının artırıldığı, 2008 yılının başında GAP için 1 milyar 63 bin TL kaynak tahsis edildiği dile getirilmiştir. Ayrıca GAP Eylem Planı'nın uygulanmasıyla 2008 yılında kurumlara aktarılan 1 milyar TL ek ödenek ile yıllık yatırım tutarının iki katına vardığını, GAP yatırımlarının toplam kamu yatırımlarının içindeki payı %10'dan %12'ye çıkarıldığı belirtilmiştir. Ayrıca bu oranın

¹¹(<http://www.academia.edu>,Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Bölgesel Kalkınma için Politika Önerileri: 01.05.2013 tarihinde erişildi).

2009’da 3,1 milyar TL ile %14,4’e yükseltildiği belirtilmiştir. 2010’da bu oran %14,2, 2011’de %13,9, 2012’de ise %11,2 kadar düşmüştür (GAP-BKİ, 2012).

Grafik 5.1: GAP Yatırım Tahsislerini Türkiye İçindeki Payı (%)

Şekil: GAP Yatırım Tahsislerinin Toplam Kamu Yatırımları İçindeki Payı (%)

Kaynak: GAP-BKİ, 2012

Bilindiği gibi GAP ilk kurulduğu zaman su kaynaklarının kontrol edilmesi ve enerjiye dönüştürülmesi amacı taşıyordu. Fakat zamanla değişen koşullar ve politikalar GAP’da uygulanan politikaların değişmesine neden olmuştur. 1989 yılında, çok sektörlü, sosyoekonomik bir bölgesel kalkınma programına dönüştürülen GAP’ın su kaynakları programı, 14’ü Fırat Havzasında, 8’i ise Dicle havzasında olmak üzere toplam 22 baraj, 19 hidroelektrik santral ve 1.800.000 hektar alanda sulama sistemleri yapımını öngörmektedir. Toplam maliyeti, 32.Milyar \$ olarak hesaplanmıştır (TMMOB, 2011).

1990’lı yılların ikinci yarısında yaşanan krizler ve dünyada meydana gelen değişimler doğrultusunda GAP Master Planı yeni ihtiyaçlara göre revize edilip yeniden şekillendirilmiştir. Yeni şekil ile plan ‘katılımcı kalkınma’ fikri ile ‘katılımcı ve sürdürülebilir insani gelişme’ yaklaşımları doğrultusunda yeniden şekillendirilmiştir (Benek, 2009: 54). GAP Eylem Planı devreye girdiğinde projenin gerçekleşme oranı

aşağıdaki gibidir

Tablo 5.2: GAP toprak ve su kaynakları geliştirme programı ve son durumu (2007)

A-GAP Toprak-Su Kaynakları Geliştirme Projeleri		C-Projenin Tamamlanması Durumunda Ortaya Çıkacak Durum
Fırat Havzası	Fırat Havzası	Baraj Sayısı : 22
1.Karakaya Barajı/ Hidroelektrik Santrali (HES)	1.Dicle Havzası	HES Sayısı: 19
2. Aşağı Fırat	2.Batman	Üretilen Enerji : 7 4 74 MW
3.Sınır Fırat	3.Batman-Silvan	Toplamda Sulanacak Alan (ha) :1.820.000
4. Suruç-Baziki	4.Garzan	GAP'ın Toplam Maliyeti :3 9.287.353.000 YTL
5.Adıyaman- Kâhta	5.İlusu	
6.Adıyaman –Göksu- Araban	6.Cizre	
7.Gaziantep		
B-Sektörler İtibariyle GAP'ın Nakdi Gerçekleşme Durumu		D-2007 Yılın Sonu İtibariyle Projenin Tamamlanma Durumu
Sektörler İtibariyle Nakdi Gerçekleşme		Baraj Sayısı :13 (%59)
Tarım :26,0		HES Sayısı :8 (%42)
Enerji :83,6		Üretilen Enerji :5513 (%74)
Ulaştırma/Haber :45,3		Sulanan Alan (İşletmede) : 272972 Ha (%15)
Turizm : 31,9		İnşaatı Devam eden : 11406 Ha (%6)
Toplamda : 59,3		Kalan Alan : 1499508 Ha (%80)
		Harcanan Miktar :23.313.874 YTL (%59, 9)

Kaynak : GAP-BKİ,2008

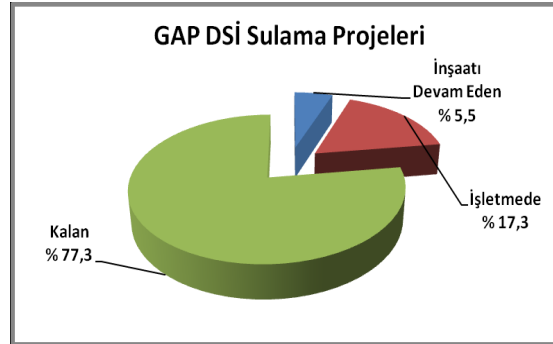
GAP ile sulanan alan toplamın %15 kadardır. Bunların illere göre dağılımı %72,3 (188666 ha) Şanlıurfa, %16'sı (30316 ha) Diyarbakır, %7,5 (19652 ha) Gaziantep, %4 (10460 ha) Mardin, %2,1'i (5432 ha) Batman, %1,4 (3689 ha) Adıyaman, %1 (2741) Şırnak şeklindedir. 2008-2012 Eylem Planına göre, 2012'ye kadar 1,06 milyon hektarlık (%57) alanın sulamaya açılması öngörülmüştür. 1,82 milyon hektarlık alanın, 2008 yılı itibariyle %15'i (273 bin ha) sulamaya açılmış olup, %57'lik kısmın ise 2012 yılına kadar açılması planlanmıştır. 2008-2012 Yılındaki Eylem Planında kapsamında olmayan 489 bin ha (%27)'lik alanın sulamaya açılması yönünde herhangi bir süre bulunmamaktadır (Benek, 2009: 58). Projelerin tamamlanma durumları ise şöyledir: Barajların %59'u (13 adet), Hidroelektrik Santrallerinin %42'si (8 adet), üretilen enerjinin ise, %83,6'sı (5513 MW) tamamlanıp faaliyete geçirilmiştir. Tarım sektöründe nakdi gerçekleşme oranı %26, enerjinin %83,6, turizmde %31,9 ve ulaştırma/ haberleşmede %45,3'tür (Tablo4-2).

GAP'ta enerji yatırımları dışındaki bütün alanlarda geri kalınmıştır. Görüldüğü

gibi enerji yatırımlarının gerçekleşme oranı %83,6 sulamada ise, %14'lerdedir. Enerji santrallerinin kurulu gücü 7474 megawatt olup yılda 27 milyar kilowattsaat enerji üretimi öngörülmektedir. 2006yılı sonuna kadar 274.3 milyar kilowatt saat hidroelektrik enerji üretimi gerçekleşmiştir. Bunun da parasal değeri 16,5 milyar dolardır. Türkiye'de 2006 yılında üretilen 44 milyar kilowatt saatlik hidroelektrik içinde GAP 21, 4 milyar kilowattsaatlik hidroelektrik üretimiyle %50'lere varan bir paya sahiptir (TMMOB, 2011). Bununla beraber 2002-2006 dönemi arasında teşvikli yatırımların bölgesel dağılımını inceleyen Mustafa Sönmez, teşvikli yatırımların %39'unu Marmara Bölgesi tek başına almıştır. İç Anadolu %14, Ege Bölgesi ise, %12 pay almıştır. Fakat aynı dönemde nüfusun %18'ini oluşturan Doğu ve Güneydoğu Bölgesi'nin aldığı toplam pay %9 olmuştur. Burada bölgenin diğer illerine göre daha gelişme göstermiş olana Gaziantep bu payın da %4,5'ni almıştır. Geri kalan bütün Doğu illeri kalan %4,5'lik bir paya sahip olmuştur.¹²

GAP Bölgesinde yatırımların yoğunlaştığı alanlardan biri de tarım alanlarının sulamasıdır. GAP Bölgesi'nde Devlet Su İşletme (DSİ) Genel Müdürlüğü tarafından 1.822.000 ha alanın sulamaya açılması planlanmıştır. 2011 yılı sonu itibariyle sulanan 313.165 ha alandır. 99936 ha alanda sulama şebeke inşaatına devam edildiği, 1.408.896 ha alanın ise halen proje ve planlama aşamasında olduğu belirtilmiştir. DSİ tarafından yürütülen sulama projelerinin %17,3 işletme halindedir. 2011 yılı sonu itibariyle 57.253 ha alanın sulamaya açılmasıyla beraber bölgede sulama yatırımlarının gerçekleşme oranının %20,3'e yükseltildiği belirtilmiştir DSİ tarafından sulamaya açılan alanlar grafik olarak sunulmuştur. DSİ tarafından sulamaya açılan alan %17,3, İnşaatı devam eden sulama projesi ise %5,5 olarak belirtilmiştir. Görüldüğü gibi sulama projelerinin %77,3 bir kısmı halen kalmıştır (Grafik4-2).

¹²(eski.bianet.org/static/dogu2.pdf 31.01.2013 tarihinde ulaşıldı).

Grafik 5.2: DSİ tarafından sulamaya açılan alanlar (%)

Kaynak: GAP-BKİ, 2012

GAP Bölgesi'nde 2002-2011 yılı sonuna kadar DSİ tarafından her yıl sulamaya açılan alanlar tablo4-3'de görülmektedir. Tabloda sulamaya açılan alanlara bakıldığında yıllar itibariyle yavaş bir seyir izlediği görülebilir. 2005'ten sonra net işletmeye açılan sulama alanlarında gittikçe azalma görülmektedir. Ayrıca 2006 yılında 262.335 ha alanın açıldığı göz önünde bulundurulduğunda, 2007 ve sonrasında ilave edilen sulama alanlarındaki ilerlemelerin yavaş olduğu görülmektedir. 2010 yılında ilave sulamaya açılan alan 8.138 iken 2011 yılı sonunda bu ilave sulama alanı 4.630 ha alana düşmüştür (Tablo4-3). (TMMOB, 2011) göre, 2003-2007 yılları arasında sulama yatırımlarının GAP'ın toplam yatırımlar içindeki payının %29'dan %7'lere kadar düşmesi planın pek de inandırıcılığı kalmamaktadır. Sulama boyutu ile 20 yılı aşkın sürede projenin sadece 2006 sonu itibariyle %14,'ünün bitirilebilmiş olması, gerçek anlamda projenin tamamlanması bir ütopyaya dönüşmüş ve halkta pek bir heyecan bırakmamıştır. Projedeki bürokratik hantallık ve kaynaklılık içerisinde bitirilmesi pek de gerçekçi görünmemektedir. 2011 yılı sonu itibariyle projenin %17,3'nün bitirilmiş olması da bu görüşü destekler mahiyettedir.

Tablo 5.3: GAP Bölgesinde Yıllar İtibariyle Sulamaya Açılan Alanlar (2002-2011)

Yıllar	Sulama Alanı (ha)	Yıl İçinde İşletmeye Açılan Net Sulama Alanı (ha) (2011 yılsonu itibariyle)
2002	198.854	4.758
2003	206.954	8.100
2004	224.604	17.650
2005	245.613	21.009
2006	262.335	16.722
2007	272.972	10.637
2008	287.295	14.323
2009	300.397	13.102
2010	308.535	8.138
2011	313.165	4.630

Kaynak: GAP-BKİ,2012

GAP Bölgesinde yatırımların yoğunlaştığı alanlardan biri de sanayidir. Eylem planında yatırımların desteklenmesiyle bölgeler arası dengesizliğin giderilmesi, istihdam yaratılması ve uluslararası rekabet gücünün artırılması ve katma değeri yüksek, ileri ve yüksek teknolojilerin kullanan yatırımlara dönüşmesi amaçlanmaktadır. 2001-2008 dönemi itibariyle GAP Bölgesine verilen yatırım teşviki belge sayısının Türkiye içerisindeki oranı %7 civarındadır. Eylem planıyla (2008-2012) bu oranın artmış olduğu belirtilmiş, Türkiye genelinde 2009'da %9, 2010 yılında 13, 6 ve 2011 yılında ise, %10'unun bu belge verildiği belirtilmiştir (GAP-BKİ,2012). Devlet yatırımları kendisi yapmamakta bu bölgede sağladığı teşviklerle sermayeyi bu bölgeye teşvik etmektedir. Ayrıca verilen teşvikler yatırımı sağlamada pek etkili olmamaktadır. Çünkü bu bölgeye sağlanan teşvikler Batı'daki illere de sağlanmakta ve yatırımcılar için Batı Bölgeleri daha cazip gelmektedir. GAP Bölgesi ve Türkiye Yatırım Teşvikleri Belge Sayısı Tablo4.4'de verilmektedir.

Tablo 5.4: GAP Bölgesi ve Türkiye Yatırım Teşvikleri Belge Sayısı

	2007	2008	2009	2010	2011
GAP	233	316	249	615	463
Türkiye	3516	4044	2722	4504	4619
GAP/Türkiye (%)	6,63	7,81	9,15	13,6	10,1

Kaynak: GAP-BKİ,2012

Sanayi kapsamında Büyük Organize Sanayileri (OBS), Küçük Sanayi Siteleri ve Serbest Bölgeler sanayileşme kapsamında görülen projelerdir. GAP 2012 Son Durum Raporunda GAP Bölgesinde 2011 yılı sonu itibariyle 16 Adet OSB'nin tamamlandığı

belirtilmiştir. Tamamlanan OSB’lerde 2011 sonu itibariyle 1.481 firma üretime geçtiği belirtilmiş, üretime geçen OSB’lerde, Adıyaman’da 4.350, Batman’da 1.146, Diyarbakır’da 3.500, Gaziantep’te 75.085, Kilis’te 550, Mardin’de 4.000 Siirt’te 45, Şanlıurfa’da 8.614 ve Şırnak’ta 543 olmak üzere 97.893 kişiye istihdam olanağı yarattığı belirtilmiştir. Ayrıca GAP Bölgesi’nde 2011 yılı sonu itibariyle 35 tane KSS tamamlandığı da belirtilmiştir. 5 tane KSS inşaatı devam etmekte olduğu ve devam eden KSS sayısının ise 442 olduğu belirtilmiştir (GAP-BKİ, 2012).

GAP illerinde Gaziantep dışında sanayi yatırımları ve üretim sektörü yok denecek düzeydedir. Sadece altyapı hizmeti anlamında OSB yapımı ya da tamamlanması, yatırım ve üretim sektörlerinin bölgede yapılanmasına yetmeyecektir. Bu yapıların bölgeye gelmesiyle zaten var olan altyapı eksiklerinin giderilmesi sağlanabilir. Ancak OSB’ler Diyarbakır örneğinde olduğu gibi içi boş olacaksa bir anlam ifade etmeyecektir. OSB’ler ihtiyaç geliştiğinde kendi doğal mecrası içinde gelişkinlik kazanırlar (TMMOB, 2011).

5.4. GAP’ta Bölüşüm

Bölgede Kürt sorunu paralelinde ortaya çıkan savaş ortamında, GAP asıl içeriğinden birçok şey yitirip propaganda silahı haline dönüşmüştür. Durum böyle olunca uluslar arası firmalar yatırımlarını istenen hızda yapamadılar ve çekimser kaldılar. Devlet ise, yetersiz olduğu alanlarda uluslararası yatırımları bölgeye çekmeye çalışmış ve yetersizliğini telafi etmeye çalışmıştır. GAP Bölgesi sürekli yabancı sermayedarlar tarafından ziyaret edilip, çeşitli incelemelerde bulunduğu bilinmektedir. Özellikle İsrail’in bu bölgede tarıma elverişli alanlarla ilgilendiği herkes tarafından bilinmektedir. Özellikle verimli topraklardan yararlanmak isteyen İsrail devleti bu bölgede etkin olmak ve tarımsal alanlardan faydalanmak istediğini her fırsatta dile getirmektedir (Pelda, 2000). Pelda’ya göre (2000: 200), 1995 yılında İsrail Tarım Bakanı YacovTrus, Dünya Bankası uzmanı MottiShani ve bazı iş adamları, damla sulama ve *spring* sisteminin uygulandığı beş bölgede incelemelerde bulundu. Trus, gezinin amacının, yörede toprak kiralamak olduğunu belirtmiş ve İsrail iş adamlarını,

sulama sistemine dayalı sanayi üretimi yapmayı amaçladıklarını belirtmiştir. Dünya Bankasını uzmanı ve İsrailli işadamı MottiShani, Dünya Bankasının da yörede toprak kiralayarak ürün elde etmeyi amaçladıklarını belirtmiştir (Basından aktaran: Pelda: 2000).

Yabancı firmaların yatırımlarını bu bölgeye kaydardıklarını Güneydoğu Anadolu Projesi İdaresi de doğrulamaktadır. Yakın zamana kadar bazı satış temsilcilikleri ve petrol şirketlerinin dışında yabancı sermayeli yatırım bulunmadığını belirten GAP İdaresi son yıllarda bu durumun değiştiğine dair şu örneği veriyor: "Bugün üç yabancı sermayeli büyük yatırım inşaat halinde olup, birinin ise anlaşması imzalanmış bulunmaktadır. Bu yatırımlardan biri tekstil (%33 İsviçre), biri inşaat malzemesi (%50 Alman), biri cam elyafı boru (%50 Amerikan) ve biri de gıda (%50 İsrail) yatırımlarıdır."¹³

Ayrıca Bölgede diğer devletlerin yatırım yapmaları için sürekli yabancı şirketler davet edilmiş ve birçok konferans ve seminer yapılmıştır. GAP bölgesi bugün uluslararası alanda önemli bir yatırım alanı olarak görülmektedir. Bu bölgedeki gelişen şehirlerde satışı artan arsalar ve bunların yabancı devletler tarafından alınıyor oluşu bunun en önemli göstergeleridir. Barometre Gazetesindeki habere göre, Uluslararası şirketlerin GAP bölgesindeki yatırımlarında artışlar gözlenmiştir. Fakat önemli bir kesimi, savaşın yarattığı belirsizlikten dolayı beklemedir. Savaşın bir şekliyle sonuca ulaşmasını bekleyen uluslararası şirketler büyük bir iştah kabartmaktadır. Öğrenildiği kadarıyla Antep'te ABD'li Umman Newport Diyarbakır'da arsa, Alman Sandra Maria Kelleci, Şahinbey'de arsa, İspanyol Alfredo Gregon Pererrerez, Şahinbey'de fabrika ve bahçe, İsviçreli Marianne Rüegg, Türk asıllı Yunan Emin İsmail Şahinbey'de bağ, Antep'te arsa satın aldılar (basından aktaran: Pelda, 2000).

Kürt Coğrafyası yabancı sermaye için ileriye dönük önemli bir pazar konumundadır. Fakat sermaye bir anlamda bölgede kalmayıp bölge dışına

¹³(Yağcı,2000:<http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-6756-26-gapta-soguk-savas.html>, 03.02.2013 tarihinde erişildi).

aktarılmaktadır. Yabancı sermayenin bu bölgeye yatırım yaparak bölgede istihdam sağlaması bölgenin gelişmesi açısından önemlidir. Ayrıca bu bölge sadece yabancı sermaye için değil, ulusal sermayedar için de önem kazanmıştır. Türkiye hidroelektrik gücünün %50'sine yakını üreten nüfusun %10'unu barındıran ve diğer yer altı maden zenginliğiyle bilinen Kürt Coğrafyası, Türkiye'deki birçok işadamlarının da ilgisini çekiyor. Bölge ile ilgili algı ve söylem değişikliğiyle bu bölgelerin kaynaklarının kullanılması ile ilgili Türkiye'deki çeşitli kuruluşlar ve derneklerce yayınlanan raporlar bu bölgeye olan ilginin de göstergesidir. Özellikle Türkiye İşadamları (TÜSİAD), Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MUSİAD), Güneydoğu Sanayici ve İşadamları Derneği (GUNSİAD) ve diğer bölgesel çaplı işadamları derneklerinin bölgeye ilişkin söylemleri bu bölgenin kaynaklarından yararlanarak bu bölgeyi kendi birikimlerini artırma yönündeki çabaları görülmektedir. Özellikle bölgede demokratik çerçeveli söylemlerle, Kürt sorunu çözümünü istemeleri aslında bu bölgede daha huzurlu bir ortamla kendilerine yatırım olanağı yaratma gayreti içindedirler. Özellikle bu iş adamlarının her bölgeye özgü kaynak envanteri çıkarmaları da bunun göstergesidir.

Günümüzde bölgeler kendi aralarında rekabet eden görece bağımsız birimler haline getirilmeye çalışılmış, bu harekete özel sektörün öncülük etmesi öngörülmüştür. Buna da bölgesel kalkınma programı adı verilmiştir. Bu süreçte ulusal planlama anlayışı ile merkezi hükümetler aracılığıyla gerçekleşen teşvikler ve devlet yardımları bölgesel kalkınma programına dönüşmektedir. Bu görevi yerine getirme işi de "bölge kalkınma ajansı" adı verilen kuruluşlar olacaktı (Turan, 2005: 160). Yerel/bölgesel alanın yönetim mekanizmasının etkin olan kurum olan Bölgesel Kalkınma Ajanslarının karar alma süreçlerinin aktörleri, yerel yöneticiler, yerel sermaye birlikleri (Odalar, konfederasyonlar, dernekler), finans kuruluşları, üniversiteler ve sivil toplum örgütleri yer almaktadır. Kamu-özel sektör işbirliğine dayanan kurum özel faydayı önemseyen bir yapıdır. Bu kurumda emek kesimi temsil eden işçi sendikaları ifade edilmemiştir. Ayrıca bu kurum içinde akademisyenler, bürokratlar, işletme birlikleri, sanayi dernekleri ve konfederasyonların aktif aktörleri ön plana çıkarken, sendikalara sivil toplum örgütleri içinde ikinci derecede önem verilmiştir (Müftüoğlu, 2006:138-139).

Günümüzde bölgelerde sermayenin gelişmesi için birçok politika aracı geliştirilmiştir. Ercan'ın belirttiği gibi (2006: 104), TÜSİAD'ın öncülük ettiği işadamları derneklerinin temel referans noktalarına bakıldığında “bölgesel sermaye oluşumu” dolayısıyla bölgesel kalkınma ajanslarının merkezi öneme sahip olduğu görülmektedir.

Günümüzde bölgesel paradigmanın yerele verdiği önem, “yerel” kaynakların ortaya çıkarılması gerekmektedir. Ercan'a göre (2006: 77), yerelden kasıt, girişimciler, yatırımcılar, firmalar ve dolayısıyla daha anlamlı bir ifadeyle sermayenin farklı işlevlerini üstlenen sermayeler bu sürecin temel özneleridir. Bölgesel az gelişmişliği önlemeye yönelik daha önceki devlet merkezli bölgesel kalkınma yerini hızla ‘bölgesel sermaye birikimine’ bırakma sürecine girmiştir. Bölgesel sermaye birikimi adına yapılan bütün düzenlemelerin temel yapısal mantığı, bölgelerin birbiriyle rekabet ederek sermaye biriktirmesidir.

GAP bölgesinde gerek Kürt, gerekse Türk Sermayedarlar bölgedeki kaynaklardan faydalanmaya çalışacaktır. GAP bölgesinde bu durum ilk zamanlarda bölgede yoğun yaşanan halk muhalefeti ve huzursuzluk ortamı, bu sermayedarların yaptıkları yatırımları ve bölgedeki yatırımları sömürü boyutunun teşhir olmaması ve tepki görmemesi için hükümetler tarafından gizli tutulmuştur. MUSİAD, Göktepe AŞ, Ege Giyim, Hektaş, Toprak Holding, Doğu Holding ve Ata Yatırım bizzat bölgeye yatırım yaptılar. Ayrıca emperyalist tekeller bölgedeki Kürt köylüsünün tarımsal arazilerinin pamuk üretimine tahsil edilmesini Akdeniz ve Ege kıyılarında da ihracata dönük zirai sebze-meyve seracılığına geçilmesini istemektedir. Ayrıca Koç Holding sahiplerinden Mustafa Koç, Ata Grubu ile birlikte Urfa'da uygulayacakları hayvancılık projesini açıklamıştır. Alarko Holding ise Gapopark projesiyle arazi düzenlemeye yönelik bir projesini açıklamıştır. Bu bölgede asıl etkili olmaya çalışanlar holdinglerdir. Buna örnek Uzan ailesinin 1993'te özelleştirme kanalıyla yüzde yüz satın aldığı Urfa Çimento'yla GAP'ta arazi alanların başında gelmiştir. Urfa Çimento toplam, 30 parselde 1 milyon 15 bin 459 m² taşınmaz mal satın almıştır. GAP bölgesinde büyük arazi sahiplerinin isimlerini sıralamak da mümkündür. Ahmet Ağar, 5 bin dönüm-İkizce Köyü, Abdurrahman Altıparmak, 12 bin dönüm- Doğramalı Köyü, Salih Yapak, 15 bin

dönüm, Hasan Demirkol, 5 bin dönüm- Sugeldi Köyü, Sabri Akıl, 4 bin dönüm- Akçıl Köyü, Tamer Gündoğan, 7 bin dönüm- Sınırlı Köyü, Salih Hevarioğlu, 4 bin dönüm- Donandı Köyü, Mahmut Özyavuz, Nadire Çiftliği, 3 bin dönüm, Halil Saraç, 6 bin dönüm (Basından Aktaran: Pelda, 2000: 205-208)

Gerek bölgedeki işadamları gerekse Türkiye genelindeki işadamları derneklerinin, bölgesel politikalara uygun kalkınma stratejilerinden bahsederek bölgedeki kaynağın harekete geçirilmesini, devlet tarafından bölgenin daha çok desteklenmesini istemektedirler. Örneğin, MÜSAİD'in "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya Yönelik Kalkınma Önerileri" adlı araştırma raporu şunlara yer vermektedir: (MUSİAD, 2008) "bölgede yatırım yapmak gelir ve kurumlar vergisi muafiyetiyle avantajlı bir hale getirilmeli ve böylece bölgenin kalkınmasında sağlanmalıdır. Bölge illeri her biri için, 'sektör ve işletme teşvik indeks değerleri oluşturulmalı' ve bu teşvikler bu indekslere göre yapılmalıdır. Vergi muafiyetiyle özel sektör yatırımcıları bu bölgeye çekilmelidir. GAP özel sektöre açılmalı ve bu kuruluşlar için yeni roller tanımlanmalı ve yılları kapsayacak yap-işlet-devlet modelleriyle projenin hızlandırılması ve gerçekleştirilmesinde özel sektörün girişimcilik yeteneğinden yararlanılmalıdır." Görüldüğü gibi raporda bölgenin kalkınmasında alınacak tedbirlerin neredeyse hemen hepsini özel sektöre endekslemiş durumdadır. Özel sektörün bölge için kurtuluş olacağı düşüncesi bağlamında ele alınan bu görüşler, bölgeye pek de bir gelişme sağlamayacaktır. Bölgelerin yerel kaynaklarının sadece belirli kesimler için kullanılması, eşitsiz olan gelir dağılımı daha derinleştirecektir.

5.5. Değerlendirme

Başlangıçta bölgenin su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesine dayalı olarak hazırlanan GAP, Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde enerji üretimine dönük 13 projenin yapılması öngörülmüştür. Projelerle planlanan 22 baraj, 19 hidroelektrik santrali ve 1,8 milyon hektar alan ve 27 milyar kilovat/saat elektrik enerjisi elde etmektir. Planın genel olarak kalkınma hedefi, Güneydoğu Anadolu Bölgesini Tarıma dayalı ihracat bölgesi haline getirmeye çalışmak olmuştur. 1991 yılındaki verilere göre sulama alanında

sadece projenin %1’lik kısmının bitirilmiş ve 2012 yılında ise bu oran %17,3 düzeyinde gerçekleşmiş olması projenin ne kadar yavaş ilerlediğinin göstergesidir. Ayrıca projede sadece enerji sektöründe %70’lerin üstünde gerçekleşmesi aslında bölgedeki üretilen enerjinin batıdaki sektörlerin ihtiyacına yönelik olmasının göstergesi olmuştur. GAP projesiyle bölgenin önemi gittikçe artmaya başlamış, gittikçe bu bölgeye hem yerli hem de yabancı sermaye yatırımları gelmeye devam etmiştir. GAP bölgesi bu gün bile devlet açısından önemli bir konuma gelmiş, yatırımların bu bölgeye kaydırılarak bölge ucuz iş gücü haline getirilmeye çalışılmaktadır. Devlet merkezli büyüme terk edilmiş yerine özel sektörün konumlandığı ve “bölgesel sermaye birikimine” (Ercan, 2006: 77) dayanan bir sürece geçiş yapmıştır. Bu gün GAP bölgesi işadamları için bir Pazar konumuna getirilmeye çalışılmaktadır. Özel sermayenin konumlanacağı bu bölgede amaç, bölgeyi ucuz işgücü merkezi haline getirmeye çalışmak olacaktır.

Merkeziyetçi bir yaklaşımla hazırlanan GAP bölgedeki birçok kuruluşlar dâhil edilmemiştir. Bu da bölge halkının sorunlarının yeterince projeye yansıtılamamasına neden olmuştur.

Az gelişmiş bölgelere devlet eliyle sanayileşme stratejisinin uygulanması gerekmektedir. Devlet bu projenin kapsamını bütün doğu illerini kapsayacak şekilde genişletip, bölgede istihdam yaratıcı politika uygulamasına gitmelidir. Bu projeyi bölge halkının istek ve ihtiyaçlarına uygun bir şekilde geliştirip, bölgenin sorunlarına çözüm olabilecek şekilde yeniden uygulamaya koymalıdır. Yatırım politikaları devlet öncülüğünde yapılıp, bölgedeki kaynakların bölgenin gelişmesi yönünde kullanılmalıdır.

SONUÇ

Eşitsiz gelişim, kapitalizmin gelişmesinin temel yasası haline gelmiş ve sürekli işlemektedir. Bu yasa ülkeler arasında eşitsiz bir durum yarattığı gibi ulusal ekonomilerin coğrafyalarında da eşitsiz gelişmeye neden olmaktadır. Eşit olmayan gelişme yasası, bir ekonominin sınırları içerisinde, sektörler arasında, gruplar arasında, hatta sermayedarlar arasında ve özellikle ülkelerin çeşitli bölgeleri arasında eşitsiz bir gelişime neden olmaktadır. Ulusal ekonomilerin coğrafi sınırları içerisinde kendini gösteren eşit olmayan gelişme, bu sınırlar arasında bazı bölgelerin gelişimini etkilemiştir. Bazı bölgeler bu süreç içerisinde gelişirken, bazı bölgeler geri kalmıştır. Bölgelerin farklı gelişim özelliği göstermesinin temel sebeplerinden biri, kapitalizmin sermaye birikimidir. Kapitalizmde en yüksek kar oranının elde edilmesi amacıyla sermayenin ülkelerin belirli bölgelerinde yoğunlaşması bölgelerarasındaki eşitsiz gelişimi desteklercesine ilerletmiştir.

Türkiye’de eşitsiz gelişim süreci, bölgeler arasında büyük bir eşitsiz gelişim sürecine neden olmuştur. Türkiye’de bölgeler arasındaki eşitsiz gelişim sürecinin birçok nedeninin olduğu görülmektedir. Ülkenin coğrafi yapısının farklı özellikler göstermesi, bölgeler arasında iklim farklılıkları ve tarihsel nedenleri saymak mümkündür. Fakat bir bölgenin az gelişmişliğini ya da bölgeler arasındaki eşitsizliği bunlar üzerinden tam anlamıyla değerlendirmek mümkün değildir. Bir ülkede az gelişmişliğin bütün etkenleri ortadan kaldırılarak bölgeler arası dengesizliği ortadan kaldırmak mümkündür.

Tezde 1960-1980 döneminde Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Perspektifinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da uygulanan iktisat politikaları genel olarak bölgeler arası dengesizlik sorunu çerçevesinde incelenmiş, az gelişmiş bölgelerde (Doğu ve Güneydoğu Bölgesi’ni ele alarak) uygulanan politikalar analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Türkiye’de bölgeler arası dengesizliğin Kürt Coğrafyasında tarihsel

gelişimini Kürt Sorunu özelinde değerlendirip uygulanan siyasi ve iktisadi politikaların bölgenin gelişiminde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bölgeler arası dengesizliğin gelişimi Cumhuriyetin ilanından sonrasından 1980’li yıllara kadar tarihsel bir çerçevede değerlendirildiğinde az gelişmişliğin temel nedenlerine tam anlamıyla inilmediği görülebilir. Cumhuriyet sonrasından 1980’li yıllara kadar bölgeler arası uygulanan politikalarda Kürt coğrafyasında gelişimi şu şekilde görmek mümkündür.

Cumhuriyet’ten sonra ülkede sanayinin gelişimini destekleyen bütün çalışmalar (Teşvik-i Sanayi Kanunu, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı) bölgeler arasında dengesizliği önleyememiş hatta bu dönemde sanayinin ülkenin bazı bölgelerinde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Bu dönemdeki çalışmalarla özel kesimin sanayi faaliyetlerine ilgi göstermesini sağlamak yönünde bir ortam yaratılmaya çalışılmış, sanayi faaliyetlerinin bölgeler arasındaki dağılımı ihmal edilmiştir. Her ne kadar CHP sanayinin yurt geneline yayılmasına özen göstermişse de bu dönemde bölgeler arası dengesizliğin giderilmesini önleyememiştir. Bu dönemde sanayi faaliyetlerinin genellikle Batı bölgelerine yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca Cumhuriyet sonrasında sanayi faaliyetlerinin Kürt Coğrafyasına bazı kaygılarla bilinçli götürülmediği de görülebilir. Cumhuriyet sonrasında Kürt Coğrafyasında ulusal temelli bir takım isyanlar olduğu bilinmektedir. Bir ülkede sanayinin gelişimi ulusal hareketlenmeleri beraberinde getirmektedir. Bu bölgelere sanayinin götürülmesi kapitalizmin götürülmesi anlamına gelecek ulusal hareketlenmeleri hızlandıracaktı. Bu düşünce merkezi hükümetlerce dikkate alınmış, hükümetler Kürt Coğrafyasını asimile politikasına tabi tutmuş, ulusal bilinçlenmelerden çekinmiştir.

Liberal iktisat politikalarının uygulandığı dönemde DP hükümeti bölgesel herhangi bir politikaya ve planlamaya ilgi göstermemiştir. Bu dönemde özel kesim yatırımlarının yoğun olarak gerçekleştiği yerler yine İstanbul ve İzmir çevreleri olmuştur. Bu dönemde bölgeler arası dengesizliğin önlenmesinde herhangi bir tedbire yer verilmemesi, bölgeler arasındaki dengesizliği artırıcı bir rol oynadığı görülmektedir. Liberal dönemde Türkiye’de tarımda ticarileşmenin arttığı, sanayi kapitalizminin tarımın önüne geçtiği bir süreç başlamış olduğu görülmektedir. Sanayileşmenin özel sektör eliyle gerçekleştirilmesine özen gösterilmiştir. Yine bu dönemde Kürt

Coğrafyasında da gelişmelerin olduğu görülmektedir. Özellikle kara yolu yapımının hızlanmasıyla Doğu'da tarım pazara açılmaya başlayacaktır. Ülkede makineleşmeyle beraber Kürt Coğrafyasında da hızlı bir makineleşmenin olduğu görülmektedir. Bu dönemde ekilen alanların genişlemesi, köylü kesimi üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. Büyük toprak sahipleri bu dönemdeki ayrıcalık ve teşviklerden yararlanarak bir kısım sermaye birikimi yaratmıştır. Fakat sermayenin bölgede kalmaması, bölge dışına taşınması bölgedeki az gelişmişliği desteklemiştir. Bölgedeki kapitalist büyük toprak sahipleri makineleşme ile nüfuzunu arttırmıştır. Makineleşme köylerden büyük kentlere göçü artırmıştır.

1960'lı yıllara gelindiğinde ülkede bölgeler arasında büyük bir dengesizlik durumu ortaya çıkmıştır. 27 Mayıs Darbesinden önce DP döneminde Koordinasyon Bakanlığı kurulmuş fakat bölgesel kalkınmaya yer vermemiştir. 27 Mayıs Darbesinden sonra DPT'nin kurulmasıyla ulusal ekonomide devletçi planlamaya geçilmiştir. 1960'lı yıllarda kalkınma planlarında bölgeler arasında sosyal adaletin sağlanması ve az gelişmiş bölgelere yönelik sosyal kalkınmanın gerekliliğine değinilmiştir. Beş yıllık hazırlanan Planlarda bölgeler arasında yatırımların dengeli dağılımına önem verilmeye başlanmış ve bölgesel politikalar ön plana çıkmıştır. Kalkınma Planları özellikle az gelişmiş bölgelerde gelişmenin sağlanmasını ve bu bölgelerde her türlü tedbir alınmasını öngörmektedir. Genel olarak kalkınma planlarında Kürt Coğrafyasına yönelik politikalar da sıralanmış ve devletin ve özel kesime düşen görevler planlar da belirtilmiştir. Bu dönemde Kürt Coğrafyasında, özel sektör için yatırım indirimleri, çeşitli teşvikler sağlanmasına rağmen özel kesim bu bölgeye pek gitmemiştir. Bölgeler arası dengesizliği gidermede asıl sorumluluk kamu kesimine düşmüştür. 1980'li yıllara kadar kamu kesiminden yapılan yatırımlarda az gelişmiş bölgeler kadar gelişmiş bölgelerinde aldığı görülmektedir. Birinci ve İkinci Kalkınma Planları döneminde Kürt Coğrafyasında kamu kesimi yatırımlarının az da olsa yüksek olduğu görülmektedir. Fakat bu dönemde gelişmiş Marmara Bölgesinin bütün az gelişmiş bölgelerden daha fazla pay aldığı görülmüştür. Dört Plan döneminde bölgeler arasındaki dengesizliklerin giderilemediği devletin resmi belgelerinde bile dile getirilmiştir.

Dördüncü Kalkınma Planında bölgeler arası dengesizliğin gittikçe arttığı

vurgulanmış ve şu şekilde dile getirilmiştir: DPT (1979,75). KÖY'leri oluşturan 40 ilin 1963 yılında imalat sanayinde katma değerindeki payı %13,3 iken bu oran 1974'de %7,3'e düşmüştür. Kürt Bölgesindeki 18 ilin 1963 yılında imalat sanayi katma değerindeki payı %7,8'iken 1974'te bu oran %4,0'e düşmüştür. Ayrıca Kürt Bölgeleri dışındaki bölgeler gelirden nüfus oranına yakın bir pay alırken, hane halkının %14,7'sini barındıran Kürt Bölgesi, gelirin %9,9'unu aldığı görülmektedir. Birinci ve İkinci Kalkınma Planları döneminde yatırımların genellikle büyük çoğunluğu maden ve enerji sektörüne yapıldığı görülmüştür. Bu sektörlerde yatırımdan büyük pay alan bu sektörler Batı'daki sanayinin ihtiyacını karşılamıştır. Kürt Coğrafyasında yer altı kaynağı istismar edilmiş ve Kürt Coğrafyasından, ülkenin batısına kaynak aktarımı gerçekleştirilmiştir. Kürt Coğrafyasında çıkarılan yer kaynağının bölgeye kamu yatırımı şeklinde dönmemesi Kürt Coğrafyası ile diğer bölgeler arasındaki farkın artmasına neden olmuştur.

1960-1980 yılları arasında hükümetler bölgeler arası dengesizlik konusuna programlarında yer vermiş ve az gelişmiş bölgelerle ilgili çözüm önerilerini dile getirmişlerdir. Fakat her ne kadar az gelişmiş bölgelere yönelik çözümler dile getirilmişse de sorunun temel noktasına inilmediği ve gerçek çözüm yolları üretmekten kaçınıldığı görülmüştür. Bu dönemde hükümetler bölgenin geri kaldığını çeşitli tanımlamalarla ifade etmişlerdir. Bu dönemde devlet nezdinde bölge ile ilgili genel kanı “geri kalmış bölge” ya da “geri kalmış yöre” ifadeleri olduğu görülür. Bu dönem hükümetlerin bölge ekonomisinin ulusal ekonomiyle bütünleştirme çabası içerisinde olduğu görülmektedir. Fakat bu dönem hükümet programları kalkınma planlarının içeriğine uygun bir şekilde hazırlanmış olup, ülke büyümesinin olumsuz etkilenmemesine özen gösterdikleri söylenebilir. Yani bu dönem genel anlamda sosyal adalet ya da sosyal kalkınma yerine büyüme tercih edilmiştir.

Bölge coğrafyasında azgelişmişliği etkileyen en önemli sebeplerden biri de, bölgede toprak mülkiyetinin dağılımıdır. Bölge coğrafyasında teşvikler, tarımsal krediler, sübvansiyonlarda genelde büyük toprak sahipleri yararlanmıştır. Bu da bölgede büyük toprak sahiplerine ekonomik gücün yanında siyasi bir güç kazandırmıştır. Devlet az gelişmişliğin gelişmesi sürecinde, feodal ağaları desteklemiş ve bölgeyi kapalı bir

ekonomik sisteme hapsetmiştir. Geçmişte olduğu gibi şimdi de bölgedeki tarımın gelişiminin önündeki en büyük engellerden biri de toprak mülkiyetinin adaletsiz dağılımıdır. Hemen her hükümet döneminde toprak reformu gündeme gelmiş fakat hiçbir zaman toprak reformu büyük toprak ağalarının aleyhine olabilecek şekilde yapılmamıştır. Bölgede gelir seviyesinin yükselmesi ve istihdamın sağlanması için toprak reformu önemli bir yere sahiptir.

1960-1980 yılları arasında bölgesel kalkınmanın ön plana çıkmasıyla, bölgeler arasında eşitsizliğin giderilmesi yönünde bir çabanın olduğu görülmektedir. Fakat planlamanın sosyal adalet ve sosyal kalkınma yönündeki çabaları bir süre sonrasında terk edildiği bunun yerine ülkede büyümenin üzerine odaklandığı görülmektedir. İlginç olan şudur ki bu dönemde ordu ülkede sosyal adaletin sağlanması yönüne önem verirken, ekonomistlerin büyümeye önem verdiği görülmektedir.

Üçüncü plan döneminde KÖY kapsamında hazırlanan GAP daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin kaldırılmasına yönelik bir çalışma olarak başlatılmıştır. Fakat GAP Kürt Coğrafyasında sadece Güneydoğu illerini içine alan bir proje haline getirilmiş ve her hükümet tarafından siyasi bir yatırım niteliğine bürünmüştür. Proje başlangıçta bölgedeki su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesine dayanan bir program olarak ele alınmıştır. GAP'taki projelerin tamamlanma süresinin uzaması ve sadece belirli sektörlerde yatırımların artması projeye olan güvenin zedelendiği görülmüştür. GAP'ta enerji yatırımlarının gerçekleşme oranı %83,6 dolaylarındadır. GAP'ta sadece enerji yatırımları ilerleme göstermiş bu da Batıdaki sanayinin ihtiyacına yönelik yapıldığı görülmektedir. Projenin gerçekleşme oranlarına bakıldığında GAP ülkedeki sermaye birikimine hizmet etmekten öteye gitmeyen bir proje olduğunu söylemek mümkündür. Bölgenin gelişimini doğrudan etkileyen sulama yatırımlarının sınırlı düzeyde kalması buna karşılık enerji yatırımlarının büyük oranlarda gerçekleşmiş olması bunu göstermektedir. Ayrıca GAP bölgesi kalkınma ajansları aracılığıyla, bölgeler arasında rekabet eden birimler haline getirilmeye çalışılmış ve gelişmenin özel sektör eliyle yapılması öngörülmüştür. GAP bölgesi ulusal sermayedar için önemli Pazar konumuna getirilmeye çalışılmaktadır. Fakat az gelişmiş bölgeler bu gün görece bağımsız ve rekabet edebilecek potansiyele sahip görünmemekle birlikte ulusal

sermayedar için ucuz iş gücü haline gelmektedir.

Ayrıca GAP hazırlanışında yerel ve katılımcı yönü bakımından bölge halkının tam anlamıyla ihtiyacını karşılayacak bir proje görüntüsü vermemektedir. Projede bölge halkının istek ve ihtiyaçlarının ön plana alınmaması ve projede katılıma yer verilmemiş olması, projeyi merkezi hükümetlerin güdümündeki politikalarının ürünü olmaktan öteye götürmemiştir.

Genel olarak bu tez kapsamında Kürt Bölgesinin kalkınmasına yönelik şu sonuçlara varmak mümkün olmuştur:

Bölgeler arası eşitsizlik bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de kendini göstermiş ve kamu müdahalesini gerektirmiştir. Türkiye’de bölgesel kalkınma bağlamında bölge politikalarının uygulandığı 1960-1980 dönemleri arasında bölgeler arası eşitsizlik sorunu kalkınma planlarına konu olmuş, fakat soruna gerçekçi ve bilimsel çözüm yolları geliştirilemediği için soruna çözüm getirmek mümkün olmamıştır. Bu dönem arasında da sermayenin tercihi sürekli ülkenin Batı kısımları olmuş bu da bölgeler arası dengesizliği arttırdığı görülmüştür. Sermayenin ülkenin belirli bölgelerinde konumlanması bölgeler arası dengesizlik problemini artırmış ve kamu müdahalesini gerekli kılmıştır. 1960 darbesiyle ülkede sosyal adalet ve sosyal kalkınma¹⁴ kavramları ön plana çıkmış az gelişmiş bölgelere yönelik çalışmaların ön plana çıktığı görülmüştür. Fakat ülkede kamu kesimi kalkınma planlarında özellikle sosyal kalkınmaya önem vermiş, ekonomik kalkınmanın sağlanmasında özel sektör teşvik edilmiştir. Ayrıca kalkınma planlarında Kürt Coğrafyasında enerji ve maden sektörlerinde yatırımların arttığı görülmüş, diğer sektörler geri planda kalmıştır. Bu sektörlerde yaratılan değer bölge dışında kullanılmış, bu da bölgenin az gelişmişliğinde öncü rol oynamıştır. Kürt Coğrafyasından ülkenin Batı bölgelerine kaynak transferine yol açmıştır. Gelişmenin

¹⁴ Planlarda sosyal kalkınma ile ilgili görüşlere şu sayfa aralıklarında ulaşmak mümkündür.

Birinci Beş Yıllık kalkınma Planında; s:4,7

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı; s: 55, 145, 148, 192, 202, 264, 265, 623, 627, 640

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı; s: 106, 109, 110, 680, 687, 689, 741, 785, 909,910

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı : s.: 38, 51

öncü sektörü sanayinin bölgedeki payı gittikçe düşüş göstermiş, bu da bölgeler arasındaki eşitsizliği artırmıştır.

Bölgelerarası eşitsizlik sorunu, kamu öncülüğünde çözüme kavuşturulabilecek bir sorundur. Bölgede kamu öncülüğünde istihdam yaratan yer üstü ve yer altı kaynaklara dayalı sanayi işletmelerinin kurulmasına öncelik verilmesi gerekirdi. Bu dönem hükümetlerde bölgeye yönelik pozitif ayrımcılık ve sosyal adalete dayalı az gelişmişliği ortadan kaldıracak gerçekçi politikalar uygulanması gerekirdi. Fakat bu dönem hükümetleri bölgeyi sanayileştirecek miktarda ve bileşimde kamu yatırımı yapmamışlardır. Ayrıca Bölgenin topografik özelliklerine uygun yatırım politikalarının uygulanması gerekir. Özellikle yer altı kaynağın bol ve enerjinin yatırımlarının yoğun olduğu Doğu bölgesinde yer altı kaynaklarına dayalı kamu sanayi işletmelerine öncelik verilmesi ve yaratılan kaynağın bölgenin gelişimi için kullanılması bölgenin az gelişmişliğini azaltacak bir etkide bulunacaktır. Güney Doğu Bölgesinde engebesiz yer şekillerinin bulunması bu bölgede sanayinin gelişimine hiçbir engelin bulunmadığı görülmektedir. Yine bu bölgede yer üstü kaynağa dayalı kamu sanayi işletmeleri kurulması bölgenin gelişmesi açısından önemlidir.

Az gelişmiş bölgelerde özellikle Kürt Coğrafyasında gelişmenin sağlanması istikrarlı iktisat politikalarıyla mümkündür. Devlet öncülüğünde, tarım ve yer altı kaynaklara dayalı sanayileşmenin ön plana çıkması gerekmektedir. Ayrıca bölgede tarım sektörünün yoğun uğraş alanı olduğu bilinmektedir. Devlet bu bölgede tarımın yoğun yapıldığı yerlerde kırsal kalkınma projelerine önem vermelidir. Kürt sorunu paralelinde çözülecek olan az gelişmişlik, uzun vadeli bir programla mümkündür. Devlet bu bölgede çok yönlü daha gerçekçi ve bölgedeki yoksulluğu göz önünde bulunduracak plan ve projelere önem vermelidir. Ayrıca az gelişmişliğin bölgedeki kalkınma ajanslarına bırakarak çözümü mümkün görünmemektedir. Çünkü bölgesel gelişme sürecinde kalkınma ajansları, bölgelerde kaynak potansiyeline dayalı ve bölgeler arasındaki rekabete önem veren politikalara önem vermektedir. Gelişmenin endekslediği kesim ise özel sektördür. Fakat bu durum Doğu bölgesinin bazı bölgelerinde söz konusu bile olmamaktadır. Örneğin, Hakkâri, Şırnak, Siirt, Ağrı gibi yükseltinin fazla olduğu kentlerde ne gibi kaynakların potansiyelinin olduğu ve diğer

gelişmiş kentlerle nasıl yarışacağı soru işaretidir. Daha öncede belirttiğimiz gibi Kürt Coğrafyasında gelişme ancak uzun vadeli, bölge halkının istek ve ihtiyaçlarını barındıran, istihdama yönelik bir planlamanın yapılması gerekmektedir. Bu bölgedeki gelişmenin devlet eliyle bölgede kurulacak sanayi işletmeleriyle mümkündür. Bu bölgede özel sektörcü kalkınma mantığı bölgenin az gelişmişliğini derinleştirecek bölge kaynaklarını ve bölgede yaratılan değerin bölge dışına taşınmasına neden olacaktır. Kürt coğrafyasının ucuz iş gücü haline getirilmesi tartışmalarına dayanak noktası ise, bu bölgede demokratik kitle örgütlerinin güçlü olmaması ve Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği tarafından hazırlanan ve AKP hükümetinin her fırsatta devreye sokmaya hazırlandığı bölgesel asgari ücret tartışmalarıdır.

Bölgesel asgari ücret tartışmalarıyla Kürt Bölgelerini, Türkiye'nin Çin'i yapmayı hedefleyen hükümet, bu bölgeyi ucuz iş gücü haline getirecektir. Bölgesel asgari ücret, bölgeler arasındaki gelir adaletsizliğinin derinleşmesine ve daha düşük ücret belirlenen bölgelerden daha yüksek ücret belirlenen bölgelere doğru göçü hızlandıracaktır. Bölgesel asgari ücret uygulamasıyla yoksul illerde düşük tespit edilecek olan ücret düzeyi, yani ucuz işçilik ile sermaye açısından bu iller cazip hale getirilmeye çalışılacaktır¹⁵.

Ayrıca bölge özel sektör için ucuz iş gücü pazarı olarak algılanmaktadır. Bu da bölgedeki var olan yoksulluğu daha derinleştirerek gruplar arasında kaynak transferlerini daha da artıracaktır.

¹⁵(Çayan, 2013: <http://www.bestanuce.info/haberayrinti.php?id=24632> . 01.02.2013 tarihinde erişildi)

KAYNAKÇA

- Akçay, A. A. ve Akşit, B. (1999). GAP: Bir kırsal dönüşüm projesi ve tarımsal sulama. O, Baydar (ed.), *75 yılda köylerden şehirlere* (ss.187-197) İçinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Akçay, Ü. (2006). Türkiye’de planlama deneyimine DPT üzerinden bakmak. D. Yılmaz, F. Akyüz, F. Ercan, K. R. Yılmaz, Ü. Akçay, T. Tören (eds.), *Türkiye’de kapitalizmin gelişimi*. (ss. 231-258) İçinde. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Arı, A. (2006). Güneydoğu Anadolu Projesi ve Türkiye sosyo-ekonomisindeki yeri, Aylan Arı (ed.). *Bölgesel kalkınma: Politikalar ve yerel dinamikler* (237- 279) İçinde. İstanbul: Derin Yayınları.
- Arıkan, O. (1973). *Doğu bölgesinin sanayileşmesi*. Ankara: Baylan Matbaası.
- Avcıoğlu, D. (1996). *Türkiye’nin düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, 2. Kitap. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aybar, M. A. (1988). *Türkiye İşçi Partisi tarihi* 3. İstanbul: Özal Matbaa.
- Aytulun, A. C. (1976). *Türkiye ekonomisinin 50 yıllık gelişimi*. Ankara: ODTÜ- İFÖD Yayınları.
- Başkaya, F. (2011). *Paradigmanın İflası: Resmi ideolojinin eleştirisine giriş* (18. Baskı). Ankara: Maki Basın Yayın.
- Bayramoğlu, S. (2005). Türkiye’de bölgesel politikaların gelişimi. Menaf Turan (ed.) *Bölge kalkınma ajansları: Nedir, ne değildir?* (ss.35-48) İçinde. Ankara: Paragraf Yayınları.

- Beşikçi, İ. (1991). *Cumhuriyet Halk Fırkasının programı (1931) ve Kürt sorunu*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Benek, S. (2009). Ortaya çıkışı, gelişme seyri ve bölgeye etkileri bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 64(3), 46–71.
- Beşikçi, İ. (1969). *Doğu Anadolu'nun düzeni: Sosyo-ekonomik ve etnik temeller* (2. Baskı). Ankara: E Yayınları.
- Boratav, K. (2007). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2005* (11. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Bozarslan, M. E. (1996). *Doğu'nun sorunları*. Diyarbakır: Şafak Kitabevi.
- Cefer, Macid R. (1979). *Az gelişmişlik içinde geri bırakılmışlık*. İstanbul: Yöntem Yayınları.
- Cem, İ. (2011). *Türkiye'de geri kalmışlığın tarihi* (21. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çayan, S. (2013). AKP'nin yeni hedefi Kürtleri ucuz iş gücü yapmak. (<http://www.bestanuce.info/haberayrinti.php?id=24632> . 01.02.2013 tarihinde erişildi)
- Çiçek, C. (2012). Etnik ve sınıfsal inşa süreçleri bağlamında Kürt meselesi: Bölgesel eşitsizlik ve bölgesel özerklik. *Praksis Dergisi*, 28/1, 11-42.
- Çiçek, C. (2013). Doğu ve Güneydoğu'da bölgesel kalkınma için politika önerileri. (<http://www.academia.edu>. 01.05.2013 tarihinde erişildi).
- Çiftyürek, S. (2009). “Barbar” - uygar ayrımı ve Türk rejiminin stratejisinde, Kürdistan'ın jeopolitik önemi!. İ. Beşikçi (ed.), *Resmi tarih tartışmaları 6: Resmi tarihte Kürtler* (ss.113-139) İçinde. Ankara: Maki Basım Yayın.
- Elmas Arslan G., Demirel B. (2010). Türkiye'de bölgesel politikaların gelişimi ve bölgesel dengeler. *Asomedy Dergisi*, Nisan 2010, 50-64.

- Ercan, F. (2006). Bölgesel kalkınmada değişim: Devlet merkezli bölgesel kalkınmadan piyasa merkezli bölgesel birikime. A. Arı (ed.). *Bölgesel kalkınma: Politikalar ve yerel dinamikler* (45-117) İçinde. İstanbul: Derin Yayınları.
- Dinçer, B., Özaslan, M. ve Satılmış, E. (1996). *İllerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması*. (<http://ekutup.dpt.gov.tr/bolgesel/dincerb/il/> 04.02.2013 tarihinde erişildi).
- Dinler, Z. (2008). *Bölgesel iktisat* (8. Basım). Bursa: Ekin Kitapevi Yayınları.
- DPT *Kalkınma Planı. Birinci Beş Yıl. 1963-1968*. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1963.
- DPT *Kalkınma Planı. İkinci Beş Yıl. 1968-1972*. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1967.
- DPT (2000). *Sekizci Beş Yıllık Kalkınma Planı*.
- DPT (1973). *Kalkınma Planı. Üçüncü Beş Yıl. 1973-1977*. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.
- DPT (1979). *Kalkınma Planı. Dördüncü Beş Yıl. 1979-1983*. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1979.
- DPT (2003.) *İllerin ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması*. Yayın no: DPT 2671, 2003.
- Ekinci, T. Z. (2009). Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve Kürt sorunu. İ. Beşikçi (ed). *Resmi tarih tartışmaları 6: Resmi tarihte Kürtler* (ss.141-220) İçinde. Ankara: Maki Basım Yayın.
- Ekinci, T. Z. *Doğu kalkınması bir aldatmacadır*. (<http://www.minidev.com/public/page.aspx?id=162>. 20.11.2012 tarihinde erişildi.)
- Emmioğlu, K. (2010). *Türkiye’de sanayileşmenin serüveni*. İstanbul: Truva Yayınları.

- Erder, N. (2010). Türkiye'nin ilk planlama deneyimi. E. Türkcan (ed.), *Türkiye'de planlamanın yükselişi ve çöküşü 1960-1980* (ss.229-243) İçinde. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erder, N. (2010). Planlı kalkınma ve Türkiye. E. Türkcan (ed.), *Türkiye'de planlamanın yükselişi ve çöküşü 1960-1980* (ss.301-302) İçinde. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Eroğul, Ç. (1998). Çok partili düzenin kuruluşu. İ. C. Schick ve E.A.Tonak (eds.), *Geçiş sürecinde Türkiye* (ss.112-151) içinde. İstanbul: Belge Yayınları.
- Eşiyok, B. A. (2008). Türkiye ekonomisinde planlı kalkınma arayışları ve dördüncü beş yıllık kalkınma planı: Bir yol ayrımı. *Mülkiye Dergisi*, 260, 111-143.
- Feroz, A. (1994). *Modern Türkiye'nin oluşumu*(çev. Y. Alogan). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- GAP-BKİ. *Güneydoğu Anadolu Projesi'nde (GAP) son durum*. Şanlıurfa, Aralık 2010, (<http://www.gap.gov.tr/gap/gap-son-durum>).
- GAP-BKİ. (2012). *Güneydoğu Anadolu Projesi'nde (GAP) sosyo-ekonomik göstergeler: GAP-Türkiye*. Şanlıurfa, Temmuz.
- GAP-BKİ. (2011). *Güneydoğu Anadolu Projesi yönetici el kitabı: Türkiye*. Şanlıurfa, Mayıs.
- GAP-BKİ. *GAP eylem planı (2008–2012)*. Sunuş, Diyarbakır, Mayıs 2008, (<http://www.gap.gov.tr/gapeylem-plani/gap-eylem-plani-pdf-dosyasi/gap-eylem-plani---pdf-dosyasi>)
- Göktürk, A. (2006). Bölgesel dengesizliğe küreselleşme-yerelleşme penceresinden bir bakış. A. Arı (ed.), *Bölgesel kalkınma: Politikalar ve yerel dinamikler*, (ss 23- 44) İçinden. İstanbul: Derin Yayınları.

- Göymen, K. (2005). *Türkiye’de bölge politikalarının evrimi ve bölgesel kalkınma ajansları*. İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, April, 35-60. (<http://research.sabanciuniv.edu/1373/1/KorelGoymenOrtaklik.pdf> 03.02.2013 tarihinde erişildi.)
- Gündüz, Y. A. (2006). *Bölgesel kalkınma politikası*, Bursa: Ekin Kitap Evi.
- İnan, A. (1989) *İzmir iktisat kongresi* (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- İnan, A. (1972) *Devletçilik ilkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin birinci sanayi planı 1933* Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kazgan, G. (1999). *Tanzimat’tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Kazgan, G. (1985). *Ekonomide dışa açık büyüme*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2007). *Türkiye ekonomisi* (19. Basım) İstanbul: Remzi Kitap Evi.
- Keyder, Ç. (1998). Türkiye demokrasisinin ekonomi politiği. İ. C. Schick ve E. A. Tonak (ed.), *Geçiş sürecinde Türkiye* (ss.38-73) İçinde. İstanbul: Belge Yayınları.
- Köymen, O. (2012). *Kapitalizm ve köylülük: ağalar, üretenler, patronlar* (2. Baskı). İstanbul: Yordam Yayınevi.
- Kuruç, B. (2010). Bir planın anatomi politiği: Dördüncü planın hazırlanışı ve sonu. E. Türkcan (ed.), *Türkiye’de planlamanın yükselişi ve çöküşü 1960-1980* (ss.356-405) İçinde. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Küçük, Y. (1985). *Planlama, kalkınma ve Türkiye*. (4. Basım) Ankara: Tekin Yayınevi.
- Mutlu, S. (2002) *Doğu sorununun kökenleri: ekonomik açıdan*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- MUSİAD (2008). Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine yönelik sosyoekonomik kalkınma önerileri. (http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalariyayin/pdf/arastirma_raporlari_53.pdf. 10.02.2013 tarihinde erişildi.)

- Müftüoğlu, B. G. (2006). Küresel rekabetin cazibe merkezi: Yerel/bölgesel dinamikler, F. A. Arı (ed.), *Bölgesel kalkınma: Politikalar ve yeni dinamikler* (ss117- 148) İstanbul: Derin Yayınları.
- OECD (1978). Economic survey: Turkey. (<http://www.keepeek.com> 21.11.2012 tarihinde erişildi.)
- Oral, N. (2006), *Türkiye tarımında kapitalizm ve sınıflar*. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi No: 6,
- Önder, İ. (2006). Türkiye’de bölgesel kalkınma politikaları, bölgesel kalkınma modelleri ve bölgeye uygulanabilirliği, F. A. Arı(ed.), *Bölgesel kalkınma politikalar ve yeni dinamikler*, (211-234) İçinde. İstanbul: Derin Yayınları.
- Özer, A. (1998). *Modernleşme ve Güneydoğu*. İmge Kitabevi Yayınları: Ankara.
- Özgür, E. M. (2010). *Bölgesel kalkınma*. Bölgesel Coğrafya Anabilim Dalı Ders Notları. Ankara Üniversitesi. (http://www.geography.humanity.ankara.edu.tr/ders_notu/COG323.pdf 05.04.2013 tarihinde erişildi.)
- Öztürk, N. (2001). *Türkiye’de bölgesel kalkınma ve Güneydoğu Anadolu Projesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pelda, A. (2000). *Statüsüz ülkenin ekonomi güncesi: Üç damar, Birinci Cilt (Su)*.İstanbul: Çıma Yayınları.
- Sarıca, İ. (2000). Güneydoğu Anadolu Projesi, Türkiye’nin geleceğinde GAP’ın yeri semineri; *Türkiye’de bölgesel gelişme politikaları ve projeleri*. Ankara: Türkiye Merkez Bankası Banknot Matbaası Genel Müdürlüğü.
- Seyfettinoğlu, Ü. ve Ayoğlu, D. (2007). Türk imalat sanayinde illere göre yerelleşme ve kentleşme ekonomilerinin belirlenmesi. (ss 169-192). *Bilig Dergisi*. 43.
- Sevgi, C. (1983). Ekonomik ve sosyal coğrafyada yeni bir araştırma alanı: Az gelişmişliğin coğrafyası. (ss40-67.) *Ege Coğrafya Dergisi*

Somel, C. Dünya Ekonomisi Ders Notları. 2010.

Somel C. Dünya Ekonomisi Ders Notları. 2012.

Sönmez, S. (1998). *Dünya ekonomisinde dönüşüm ve sömürgecilikten küreselleşmeye*. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları

Sönmez, M. (1985). *Türkiye ekonomisinde bunalım, 24 Ocak kararları ve sonrası*. (3.Baskı). İstanbul: Belge Yayınları.

Sönmez, M. (1986). *Türkiye ekonomisinde bunalım, 12 Eylül ve sonrasının ekonomi politiği*. (2. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları.

Sönmez, M. *Doğu ve Güneydoğu'nun artan yoksulluğu ve çözüm: Barış*. (eski.bianet.org/static/dogu2.pdf . 31.01.2013 tarihinde erişildi)

Sönmez, M. (2012). *Kürt sorunu ve demokratik özerklik*. Ankara: Notebene Yayınları.

Sönmez, M. (2004). *Türkiye ekonomisinin 80 yılı*.İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

Sönmez, M. (1992). *Doğu Anadolu'nun hikayesi Kürtler ekonomik ve sosyal tarih* (.2 Baskı) Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Şahin, H. (2000). *Türkiye ekonomisi* (6.Baskı). Bursa: Ezgi Kitabevi.

Şen, S. (1996). *Cumhuriyet kültürünün oluşum sürecinde bir ideolojik aygıt olarak silahlı kuvvetler ve modernizm*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Tan, A. (2010). *Kürt sorunu: Ya tam kardeşlik ya hep birlikte kölelik* (6. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.

Tecer, M. (1991). Kalkınmada öncelikli yörelerde sanayileşme ve işletmecilik. *Amme İdare Dergisi*. Cilt: 24 Sayı.4.

Tekeli, İ. (2008) Dört plan döneminde bölgesel politikalar ve ekonomik büyümenin mekansal farklılaşması, *Türkiye'de Bölgesel Eşitsizlik ve Bölgesel Planlama Yazıları*. (ss.68-87) İçinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Temel, A. Boyer, E. ve Ş. Saygılı, (2002). Türkiye ekonomisinde yapısal değişim (1946-1999). İ. Dülger (ed). *Planlama Dergisi, özel sayı*, 49-76.
- TESEV. (2008). *Kürt sorunun çözümüne dair bir yol haritası: bölgeden hükümete öneriler*. D. Kurban, S. Yolaçan, (hazırlayan). İstanbul: TESEV Yayınları.
- Tokgöz, E. (1976). *Sanayileşmede bölgesel dengesizlikler ve Türkiye*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Tuncer, B. Timur, S.Ersel, H. (1971). *Türkiye’de gelir dağılımı 1968*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Turan, M. (2005.) Bölgesel kalkınma programları, Menaf Turan (ed.) *Bölge kalkınma: Ajansları nedir, ne değildir?*(ss.159-180) İçinde. Ankara: Paragraf Yayınları.
- Türkcan, E. (2010). Devlet planlama teşkilatı’nın kuruluş süreci. E. Türkcan (ed.), *Türkiye’de planlamanın yükselişi ve çöküşü 1960-1980* (ss.245-259) İçinde. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Türkiye İşçi Partisi. (1978). *Demokratikleşme için plan 78-82*. İstanbul: Türkiye İşçi Partisi Yayınları.
- TÜİK Gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH 1987-2001 Yılları).
- TÜSİAD. (2008). *Türkiye’de bölgesel farklar ve politikalar*. Eylül. Yayın no: TÜSİAD-T/2008-09/471 (<http://research.sabanciuniv.edu/8885/1/bolgeselfarklar.pdf> 08.10.2012 tarihinde erişildi).
- TMMOB (2009). *Diyarbakır İl Koordinasyon Kurulu. GAP eylem planı inceleme ve değerlendirme raporu: Eleştiriler öneriler*. Diyarbakır.
- TBMM (1988) *Hükümetler ve programları II. 1960-1980*. N. Dağlı ve B. Aktürk (hazırlayan), Ankara: TBMM Basımevi.
- USİAD. (2008). *GAP raporu: GAP’ta ne oldu, bölgede ekonomik, stratejik ve siyasal gelişmeler*, D. Yıldız (ed.). Ankara: Ertem Matbaası.

- Ülger, Z. (2006) *27 Mayıs ihtilalinde kalkınma tartışmaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi
- Wallerstein, I. (2004). *Dünya sistemleri analizi*, (Çev. Abadoğlu ve Ersoy). İstanbul: Aram Yayınları.
- Wallerstein, I. (2009). *Tarihsel kapitalizm*, (Çev. Necmiye Alpay). İstanbul: Metris Yayıncılık.
- Yağcı, Y. (2000). GAP'ta soğuk savaş (<http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-6756-26-gapta-soguk-savas.html>. 03.02.2013 tarihinde erişildi).
- Yeğen, M. (2011). *Devlet söyleminde Kürt sorunu* (5.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeğen, M. (2009). *Müstakbel-Türkten sözde vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler*. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi. (http://www.obarsiv.com/cagdas_turkiye_seminerleri_0809.html 25.02.2013 tarihinde erişildi).
- Yerasimos, S. (1980). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*. (Çev. B. Kuzucu). İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (9. Baskı). (Çev. Y. S. Gönen). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- www.worldbank.com (07 Ekim 2012 tarihinde erişildi).